

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№4 (111)

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 4 (111) желтоқсан

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Күәлік №16506-Ж.

*Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)*

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Туар А.С., PhD докторант (Қазақстан)

Телефон: +7 778 527 3341,

E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Надирова Г.Е., филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор (Қазақстан)

Рамазанов А.А., э.ғ.д., проф. – ғылыми редактордың орынбасары (Қазақстан)

Алдабек Н.Ә., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ким Г.Н., т.ғ.д., профессор (Қазақстан)

Ерекешова Л.Г., т.ғ.д., доцент (Қазақстан)

Шадкам З., ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Кокеева Д.М., ф.ғ.к., қауымд. профессор (Қазақстан)

Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem), профессор (Түркия)

Мустафа Изуддин (Mustafa Izuddin), PhD (Малайзия)

Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng), профессор (АҚШ)

Нуреттин Демир (Nurettin Demir), профессор (Түркия)

Масару Тономура, профессор (Жапония)

Хаслина Бинти Хассан (Haslina Binti Hassan), PhD (Малайзия)

Мехмет Нажи Онал (Mehmet Naci Onal), профессор, доктор (Түркия)

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері

Гульмира Шаккозова

Телефон: +7 701 724 2911

E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 8,5 б.т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

Баспа журналдың ішкі мәтініне жауап бермейді

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2024

1-бөлім
ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ ДЕРЕКТАНУЫ

Section 1
ORIENTAL SOURCE STUDIES

Раздел 1
ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Ж.М. Сабитов , **С.А. Тулеубаева***

Научный институт изучения Улуса Джучи, г. Астана, Казахстан

*e-mail: babasan@yandex.ru

ЗУБДАТ АЛ-ФИКРА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КЕЙ-КАВУСА II И УРБАЙ-ХАТУН

Зубдат ал Фикра является важным источником по истории Золотой орды, ильханата, Румского султаната и Мамлюкского Египта. Целью данного исследования является анализ сведений арабоязычного источника Зубдат ал Фикра касательно сельджукского султана Изз ад-дина Кей Кавуса II (Конийский или Румский султанат) и его супруги Урбай-хатун (Дочь Берке, правителя Золотой орды). В данной статье будут введены новые сведения о жизни Изз ад-дина Кей Кавуса II и его супруги Урбай-хатун. Материалами исследования являются извлечения из арабоязычного источника Зубдат ал Фикра касательно сельджукского султана Изз ад-дина Кей Кавуса II и его супруги Урбай-хатун. Ранее небольшой отрывок из данного сочинения (размером в один абзац) вводился в научный оборот еще В. Тизенгаузенем в 1884 году. В данной статье будут введены в научный оборот на русском языке 4 новых отрывка из Зубдат ал Фикра и будет дополнена информация касательно старого переведившегося отрывка. Главным методом исследования здесь будут являться методы внешней и внутренней критики источников. Нами были обнаружены важные для истории Золотой орды отрывки из Зубдат ал Фикра, которые позволяют посмотреть по новому на те или иные аспекты истории Золотой орды. Нами были в научный оборот новые сведения по истории Золотой орды и Конийского султаната. Были добавлены новые данные о жизни Урбай-хатун, дочери правителя Золотой орды Берке. Новые научные открытия касательно биографии Урбай-хатун, в том числе и ее невраждебные отношения с Хулагуидами дают новые перспективы изучения ильхано-джучидских отношений.

Ключевые слова: Зубдат ал Фикра, Таварихи Гузидайи Нусрат-наме, Улус Джучи, Изз ад-дина Кей Кавус II, Урбай-хатун.

Zh.M. Sabitov, S.A. Tuleubayeva*

Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

*e-mail: babasan@yandex.ru

Zubdat Al-Fikra as a source on the history of Kay-Kavus II and Urbay-Khatun

Zubdat al-Fikra is an important source on the history of the Golden Horde, the Ilkhanate, the Rum Sultanate and Mamluk Egypt. The purpose of this study is to analyze the information from the Arabic-language source Zubdat al-Fikr regarding the Seljuk Sultan Izz ad-Din Kay Kavus II (Konya or Rum Sultanate) and his wife Urbay-Khatun (Daughter of Berke, the ruler of the Golden Horde). This article will introduce new information about the life of Izz ad-Din Kay Kavus II and his wife Urbay-Khatun. The materials of the study are extracts from the Arabic-language source Zubdat al-Fikr regarding the Seljuk Sultan Izz ad-Din Kay Kavus II and his wife Urbay-Khatun. Previously, a small excerpt from this work (one paragraph in size) was introduced into scientific circulation by V. Tiesenhausen in 1884. In this article, 4 new excerpts from Zubdat al-Fikr will be introduced into scientific circulation in Russian and information regarding the old translated excerpt will be supplemented. The main research method here will be the methods of external and internal criticism of sources. We have discovered excerpts from Zubdat al-Fikr that are important for the history of the Golden Horde, which allow us to look at certain aspects of the history of the Golden Horde in a new way. We have introduced new information on the history of the Golden Horde and the Konya Sultanate into scientific circulation. New data on the life of Urbay-khatun, the daughter of the ruler of the Golden Horde Berke, have been added. New scientific discoveries concerning the biography of Urbats-Khatun, including her non-hostile relations with the Hulaguids, provide new perspectives for studying the Ilkhan-Jochid relations.

Key words: Zubdat al-Fikra, Tawarikhi Guzidayi Nusrat-name, Ulus of Jochi, Izz ad-din Kay Kavus II, Urbay-Khatun.

Ж.М. Сәбитов, С.А. Төлеубаева

Жошы ұлысын зерттеу ғылыми институты, Астана қ., Қазақстан
e-mail: babasan@yandex.ru

«Зубдат әл-Фикра» Кай-Кавус II мен Үрбай-хатун тарихының дереккөзі ретінде

«Зубдат әл-Фикра» Алтын Орда, Илхандық, Рум сұлтандығы және Мысырдың мәмлүктері тарихының маңызды дереккөзі болып табылады. Бұл зерттеудің мақсаты Селжук сұлтаны Изз ад-дин Кай Кавус II (Кония немесе Рум сұлтандығы) және оның әйелі Үрбай Хатунға (Беркенің қызы) қатысты араб тіліндегі Зубдат әл-Фикк дереккөзіндегі ақпаратты талдау. Алтын Орда билеушісі). Бұл мақалада Изз ад-дин Кей Кавус II мен оның жұбайы Үрбай Хатунның өмірі туралы жаңа мәліметтер беріледі. Зерттеу материалдары Селжук сұлтаны Изз ад-дин Кай Кавус II мен оның әйелі Үрбай Хатунға қатысты араб тіліндегі «Зубдат әл Фикр» дереккөзінен үзінділер. Бұған дейін бұл еңбектен шағын үзіндіні (бір абзац көлемінде) 1884 жылы В.Тизенгаузен ғылыми айналымға енгізген болатын. Бұл мақалада Зубдат әл-Фикрдің 4 жаңа үзіндісі орыс тілінде ғылыми айналымға енгізіліп, ескі аударылған үзіндіге қатысты мәліметтер толықтырылады. Мұндағы негізгі зерттеу әдісі дереккөздердің сыртқы және ішкі сын әдістері болады. Біз Алтын Орда тарихының белгілі бір тұстарын жаңаша қарауға мүмкіндік беретін Зубдат әл Фикрадан Алтын Орда тарихына қатысты маңызды үзінділерді таптық. Ғылыми айналымға Алтын Орда мен Кония сұлтандығы тарихына қатысты тың мәліметтер енгіздік. Алтын Орда билеушісі Беркенің қызы Үрбай-Хатунның өмірі туралы жаңа деректер қосылды. Үрбай-Хатунның өмірбаянына қатысты жаңа ғылыми жаңалықтар, оның ішінде Хулагуидтермен жаулық емес қарым-қатынастары Илхан-Жучид қарым-қатынастарын зерттеуге жаңа перспективалар береді.

Түйін сөздер: Зубдат әл-Фикра, Таварихи Гузидаи Нусрат-наме, Ұлыс Жошы, Изз ад-дин Кей Кавус II, Үрбай-хатун.

Введение

Изз ад-Дин Кей-Кавус II был сыном конийского (румского) султана Гийас ад-Дина Кей-Хосрова II, правил в 1245-1261 годах. В 1245-1249 он правил единолично при помощи визиря Шамс ад-Дина Исфакхани. С 1249 по 1261 годы он был соправителем своего брата Кылыч-Арслана IV. В 1261 году он оказался при византийском дворе под домашним арестом. В 1265 году правитель Золотой Орды Берке освободил Кей-Кавуса II, пожаловал ему во владение земли в Крыму и женил его на своей дочери Урбай-хатун.

Ниже в данной статье мы опишем биографии Изз ад-Дин Кей-Кавуса II и его жены Урбай-хатун (дочь Золотоордынского правителя Берке) по данным арабского источника Зубдат ал Фикра.

С точки зрения информативности по разным оценкам данный источник по истории Золотой орды является вторым наиболее важным источником по истории Золотой орды после Джамии ат-Таварих Рашид ад-Дина. При этом данный источник не был переведен полностью на русский или казахский языки. Также в нем остались отдельные отрывки, имеющие отношения к Золотой орде, эти отрывки не были включены В. Тизенгаузенем в свой сборник переводов.

Нам необходимо ликвидировать эту досадную оплошность. Данные новые научные сведения позволят глубже взглянуть на джучидоо-сельджукские и джучидо-ильханские отношения.

Нами будут переведены 5 отрывков из данного сочинения и после этого даны научные комментарии. Тем самым будет получен новый прирост научного знания о данном источнике и сведениях из него.

Материалы и методы

Среди источников, которые будут анализироваться в данной статье можно упомянуть уже введенный частично в научный оборот арабоязычный источник Зубдат ал Фикра.

Среди методов стоит выделить методы внешней и внутренней критики источников.

Особенный акцент будет сделан на внутренней критике источников.

Среди исследовательских вопросов, помимо самого перевода нами будут изучены вопросы происхождения сведений данного источника.

Один из мелких отрывков (один из 5) частично переводился в 1884 году (Тизенгаузен, 1884: 103). Позже он был переиздан без изменений (ИКАИ, 2006: 92-93). Нами будет расширен объем данного отрывка и наряду с другими 4 отрывками он будет переведен полностью.

Ниже будут представлены переводы извлечений и комментарии к ним. Автор переводов – Толеубаева С.А., автор комментариев и других структурных элементов статьи – Сабитов Ж.М.

Шестьсот пятьдесят седьмой год хиджры (1259 год).

Упоминание о том, как ‘Изз ад-Дин Кей-Кавус и Рукн ад-Дин Кылыдж Арслан направились к Хулагу, после того как он вызвал их.

Тогда (в тот год – от переводчика) направил двум сыновьям правителя ар-Рума – ‘Изз ад-Дину и Рукн ад-Дину, вызывая их, и они поехали к нему. Это в связи с тем, что посланники, которые отправились в сопровождении их брата ‘Аля ад-Дина к Манку-кану, вернулись в этом году, как мы упоминали, и обнаружили, что совершил Байджу с Конией и др. А султан ‘Изз ад-Дин бежал в крепость аль-‘Алийя, его брат был в своем заточении и спасся, находясь в Коние. И они привезли туда ярлык Манку-кана. И они оба успокоились, поселились там, и жители стали возвращаться к ним. Было решено поделить страну между ними обоими, и к каждому примкнула группа эмиров. Среди тех, кто присоединился к султану ‘Изз ад-Дину атабек Каратай, Шамс ад-Дин аль-Хурма’и, Шамс ад-Дин Йуташ, Хауаджа Джихан и его везирь ‘Изз ад-Дин Каль. Среди эмиров султана Рукн ад-Дина был атабек Руслан Дагмаш (и мы уже упоминали его уход от султана ‘Изз ад-Дина, и что он потерпел поражение перед Байджу, разгневавшись на султана, и примкнул к султану Рукн ад-Дину), эмир Сейф ад-Дин Турунтай, правитель Амасийи, прозванный как Каларбаки (Бакаларбаки), эмир Хатыр ад-Дин, Му‘ин ад-Дин Сулейман аль-Баруанат (Муин ад-Дин Сулейман Парвана) и его везирь, сахиб Шамс ад-Дин Тугра’и. Когда Хулагу решил выступить в Халяб (Алеппо) и перешел Евфрат, он вызвал их, и они направились к нему и присутствовали с ним при его взятии (Халяба – от переводчика).

Шестьсот пятьдесят девятый год хиджры (1260-1261 год).

Упоминание о том, что случилось с султаном ‘Изз ад-Дином Кей-Кавусом и его братом Рукн ад-Дином Кылыдж Арсланом.

Мы уже упоминали, что они прибыли с Хулагу завоевать Халяб, и что каждый из них вернулся в свое ставку на основе деления, которое между ними произвел Манку-кан. Когда был этот год, Хулагу отправил к ‘Изз ад-Дину, вызывая его наместника Шамс ад-Дина Йуташа. Тот направил его к нему, и он прибыл в Арзнакан в

сопровождении своих послов. Их прибытие совпало с Праздником крещения христиан. И они вышли, направляясь к Евфрату с большим количеством людей, и с ними был католикос по имени Мархасия. Они подняли кресты на стрелы и стали бить в колоколы и выкрикивать. Шамс ад-Дин Йуташ не одобрил их и решил им запретить. И тогда послы Хулагу выступили против него и сказали: «Это – земли султана Рукн ад-Дина, поэтому говори лишь в землях своего господина Изз ад-Дина». И они спросили католикоса: «Какими были ваши обычаи в дни султана Гийас ад-Дина?». И он сказал им: «Наш обычай был таков: мы носили три тысячи дирхемов и устраивали наш праздник так, как выбирали». Они взяли у него три тысячи дирхемов и позволили ему устроить праздник, как он хотел. Когда прошли эти переговоры между послами Хулагу и Шамс ад-Дином Йуташем, он рассердился и вернулся к султану ‘Изз ад-Дину и стал подбивать его выступить против Хулагу и вступить в конфликт с его братом Рукн ад-Дином и захватить его земли и наследство. То подчинился ему и согласился. Это было причиной величайшей порочности и трещины, которую не заставил, Ей Богу, сказавший, зарекая о намерении:

Не подчиняйтесь тому, кто между вами сеет клевету,
Советуя тот настоенный яд

Он вводит своих скорпионов, чтобы посеять между вами
Вражду, так же, как испускал жилы шейной вены.

Затем он направился в Тукат, который входил в надел Му‘ин ад-Дина Сулеймана аль-Баруаната, где были его дети и гарем, и осадил его, стеснил и захватил земли, которые были поделены для султана Рукн ад-Дина. И Рукн ад-Дин и аль-Баруанат направились к Хулагу и пожаловались ему на конфликт и бунт, которые исходили от султана ‘Изз ад-Дина и его наместника Йуташа, и нарушение ими того, что установил кан (хан). Тогда Хулагу снарядил с ними тумен из своих воинов в сопровождении предводителя по имени Баян нойон. И они оба отправились в обратный путь и предшествовали упомянутому войску. Он договорились [с Баяном нойоном, что он будет у них] весной. Затем султан Рукн ад-Дин распределил поместья Арзнаджана своим эмирам в качестве наделов (икта) и пообещал им, что когда он захватит королевство своего брата, он даст им те поместья в собственность. Султан Рукн ад-Дин пробыл в Арзнаджане, пока не закончилась зима. Его наместник эмир Хатыр ад-Дин Закария и атабек его войска Руслан Даг-

маш перешли на его сторону с тех пор как убежали от его брата султана 'Изз ад-Дина, когда тот снарядил его на войну с Байджу и тот напал на его гарем, будучи пьяным. И мы упоминали это ранее. Он продолжил служить Рукн ад-Дину, а аль-Баруанат был в его подчинении, выполняя задания, а Шараф ад-Дин Мас'уд и Дыйа' ад-Дин Махмуд были у него писарями. Когда наступило время весны, прибыл Баян нойон с войском татар в Арзнакан, и султан Рукн ад-Дин снарядил с ними свои войска и отправил их в Рум в сопровождении Му'ин ад-Дина Сулеймана аль-Барнауата. Шамс ад-Дин Йуташ покинул Тукат и с ним воины 'Изз ад-Дина, чтобы вступить в войну с ними. Оба сборища встретились в местечке, которое называется «Йулдуздаг», что означает «Звездная гора». Сокрушение пришлось на войско Рукн ад-Дина и татар. Они потерпели поражение и вернулись в Арзнакан и пробыли там. Они отправили к Хулагу за подкреплением, и он снарядил к ним предводителя по имени 'Али Шак нойон, и с ним второй тумен. Когда он прибыл, Рукн ад-Дин сам отправился, и они прибыли в Киран Бук и рассеялись прозимовали там. Когда ушла зима, прибыли послания Хулагу к султану 'Изз ад-Дину с требованием явиться. Но он отказался и упорно занимался игрой. Он собрал вокруг себя войско в Конье и не уделял внимания защите рубежей и портов своего королевства. Его брат Рукн ад-Дин отправился к ним и захватил их, пока не дошел до Аксара. Он вошел в Конийскую пустыню, а султан 'Изз ад-Дин бежал с поражением к аль-Ашкари в Константинию и с ним его дяди по материнской линии Кархия и Каркадид, которые были христианами, и три человека из числа его эмиров. Он освободил страну своему брату и тот стал завладел ею. Кроме портов, гор и побережий, которые находились в руках туркмен. Они отказались повиноваться султану Рукн ад-Дину. Их старшими были Мухаммад бек, его брат Ильяс бек, его зять 'Али бек и его родственник Сундж. Они отправили к Хулагу, предлагая ему повинение и дань, прося у него санджак, указ о наделении их властью и агента, который бы проживал у них. Он внемил им в этом и отправил к ним агента по имени Калшар и выписал им фирман (указ) на земли, которые были у них в руках, это – Тунгузлю, Хунас, Тальмани и то, что вокруг них.

Шестьсот шестьдесят второй год хиджры (1263-1264 год).

Упоминание об изменениях, которые коснулись султана 'Изз ад-Дина, [правителя ар-Рума] в землях аль-Ашкари.

Мы уже упоминали, что 'Изз ад-Дин Кей-Кавус бен Гийас ад-Дин, правитель ар-Рума, потерпел поражение от своего брата Рукн ад-Дина Кылыдж Арслана и направился в аль-Константынию. Аль-Ашкари оказал ему почести, прибыл к нему к тем, кто был с ним из эмиров. Когда в этом году румейским эмиром, которые были с ним, это – Гарлю, эмир Ахура, 'Али Бахадур и эмир совета, пришло на ум напасть на аль-Ашкари, убить его и захватить его страну, в искушении ложными догадками и затевая ссору с клыками бедствий. Они уведомили об этом своего устаза и попросили его скрыть это от своих дядей по матери Кархии и Каркадида. И он вызвал двух своих дядей и сообщил им, что задумали те над ним, и они указали ему, чтобы он уведомил аль-Ашкари о том и помешал ему сесть на коня на завтрашний день, когда они хотели убить его. Они направились к аль-Ашкари и сообщили ему, и он не сел на коня в тот день и устроил большое празднество и пригласил султана и его эмиров, Они поели. Он устроил, чтобы их схватили, если они выйдут. И были схвачены все, кто вышел из них, и султан 'Изз ад-Дин также. Их заковали, и султана и его детей повели к одной из западных крепостей, и он там содержался под стражей. А что касается его эмиров, то он всех их отпустил, затем приказал, чтобы были собраны все, кто убежит с ними из числа воинов, слуг, народа и свиты. Они все были собраны в большой церкви. Прибыли патриархи и патриции и предложили им [принять христианскую веру]. И из них были те, кто стал христианином и уцелел. А тем, кто отказался и решил остаться в исламе, глаза были подкрашены сурьмой. Среди них был мужчина из Арзанкана по имени Нур ад-Дин. Когда его привели и предложили ему принять христианство, он закричал и сказал: «Рай уготован для ислама, а огонь уготован для вас». Они сообщили о нем королю. И тот сказал: «Это – устойчивый мужчина в своей вере, дайте ему письмо в дорогу, не преграждайте ему путь и отпустите его». А что касается 'Изз ад-Дина Кей-Кавуса и его детей, то он остался в заточении в той крепости до шестьсот шестьдесят восьмого года.

Шестьсот шестьдесят восьмой год хиджры (1269-1270 год).

Упоминание о том, как армия Манку-тимура отправилась в Константинополь, вернулась оттуда и захватила правителя Византии султана 'Изз ад-Дина Кей-Кавуса в крепости, в которой он находился в заточении.

Тогда (в тот год – от переводчика) Манку-тимур бен Таган бен Сайин кан снарядил войско в Стамбул и намеревался захватить его у аль-Ашкари по причине вражды, которая была между ними. Упомянутая армия прибыла в Стамбул во время зимы. Воины Балилюгуса были разбросаны по стране. Посланник аль-Малика аз-Захира был в то время у аль-Ашкари, это – аль-Фарис аль-Мас‘уди. Он вышел к войскам татар и обратился с речью к их предводителям. Он сказал: «Я – посланник аль-Малика аз-Захира, правителя Египта, направляюсь к Манку-тимуру, и вы знаете, что правитель Стамбула [так] заключил мир с султаном, и что Египет – это Стамбул, а Стамбул – это Египет, и между моим устазом и вашим устазом аль-маликом Манку-тимуром мир, поэтому возвращайтесь отсюда». Он поддались его словам и покинули Стамбул, пересекли его земли, пограбили настолько, насколько пожелали, проехали мимо крепости, в которой султан ‘Изз ад-Дин, правитель ар-Рума, находился в заточении, забрали его с его семьей, женщинами, и он направился к Манку-тимуру, тот встретил его с почестями, проявил уважение к нему. И он остался в землях Крыма, его женили на знатной женщине по имени Урбай хатун, из дочерей Берке. Так он пребывал, пока не переместился из «дар аль-мамарр» (временного дома) в «дар аль-макарр» (ставку) в семьдесят седьмом году, о чем мы расскажем в своем месте, по воле Всевышнего Аллаха. Что касается аль-Фариса аль-Мас‘уди, то аль-Ашкари проявил к нему благосклонность, одарив деньгами и материями, и он направился к Манку-тимуру и задумал нанести ему удар, потому что тот не допустил его войска к Стамбулу, не позволив достичь желаемого. Он проявил к нему жалость и простил его. Когда он вернулся к аль-Малику аз-Захиру, он испугался за себя по причине этого проступка. Случилось, что прибыли некоторые купцы, и султана осведомили об этом, и он схватил его, заточил его под стражу и побил в целях наказания.

Шестьсот семьдесят седьмой год хиджры (1278-1279 год).

Упоминание о смерти правителя ар-Рума султана ‘Изз ад-Дина Кей-Кавуса в северных землях у татар.

Мы уже упоминали, что Берке, хан татар, перед своей смертью снарядил войско для взятия Стамбула. Они вернулись и захватили с собой султана ‘Изз ад-Дина из крепости, где в заточении находился он, его дети и их дети. Он пробыл у них, пока его не застала смерть в этом году. Когда он умер, Манку-тимур решил женить сво-

его сына султана Мас‘уда на жене своего отца – Урбай хатун. Мас‘уд возненавидел это новшество и почувствовал отвращение к исходящей от этого мерзости, дурной славы и переступания пути веры. У него не было другого выхода, как убежать от этого. И он убежал оттуда, захватив с собой двух своих сыновей, одного из них звали Малик, а другого – Карамард (Карамурад?). Он пересек окружавшее море и прибыл в Кайсарию, и наместники Абаги, которые были там, повели его к Абаге. Когда он прибыл к нему, тот оказал ему почести и пожаловал ему Сиуас, Арзан ар-Рум и Арзанкан, и он там до наших дней. Когда он убежал от своей жены Урбай хатун, которая была женой его отца, она не вынесла разлуки с ним, собрала свои деньги и поехала вслед за ним. Она пересекла море и прибыла в ар-Рум. В море на нее напали корсары франков, преградили ей путь и забрали ее деньги. Она вышла на берег Самсун, затем прибыла в Амасию и застала там жену Сайф ад-Дина Тарантая. Та благосклонно отнеслась к ней, поселила ее в своем доме и держала ее в гостях месяц. До Абаги дошла весть о ее прибытии и он приказал доставить ее в Орду с почетом. Когда она приблизилась к Орде, хатуну и женщины Абаги вышли, чтобы встретить ее. Абага спросил ее о то, что с ней произошло и кто из жителей ар-Рума оказал ей почести или услужил ей. И она сообщила ему о почестях, оказанных ей Курджи хатун, женой Тарантая, о том, как она с ней хорошо обращалась. Курджи хатун сообщила ей о состоянии ее сына Синан ад-Дина ар-Руми, и что он находится под стражей в землях Египта, и что она должна выбрать, как найти уловку, чтобы спасти его, и что она боится Абаги, быть отправленной в Египет посланником, либо даром или чем другим. Урбай хатун поговорила с Абагой, и он приказал написать указ своему наместнику в ар-Руме Самгару, чтобы тот отделил Антакию матери Синан ад-Дина ар-Руми, чтобы она была там ближе к своему сыну и ей разрешалось придумать уловку для его спасения, как она выберет – через посланников и других, [явно или втайне]. Эмир Сайф ад-Дин Тарантай и его жена направились из Амасии в Антакию и снарядили посланника и подарок в земли Египта ради своего сына, и было то, что мы упомянем.

Обзор литературы

Еще в 1884 году были опубликованы первые извлечения из Зубдат ал Фикра (Тизенгаузен, 1884: 76-123). В 1998 году был издан критиче-

ский текст Зубдат ал-Фикра на арабском языке (Байбарс, 1998). Уже в XXI веке перевод В. Тизенгаузена был переиздан без изменений (ИКАИ, 2006: 86-117). На основании этих переводов, была издана монография А.А. Порсина (Порсин, 2018), а также различные другие научные статьи соавторов данной статьи (Сабитов, 2020: 552-562) (Сабитов, 2023: 453-462) (Тулеубаева 2024: 96-103). Отдельные аспекты изучения Зубдат ал-Фикра затрагивали в своих работах Л.В. Воротынцев (Воротынцев, 2022: 54-71), В.А. Иванов (Иванов, 2023: 742-757), А.С. Шакиева (Шакиева, 2022: 126-141).

Также стоит отметить научные статьи А.А. Порсина (Порсин, 2015: 29-53), (Порсин, 2017: 240-246) ((Порсин, 2021: 298-320), критику его тезисов со стороны Д.м. Тимохина и В.В. Тишина (Тимохин, 2020: 391-410)

Отдельно стоит отметить англоязычную историографию, а именно работы Р. Амитаи (Amitai, 2001: 23-36), Д.С. Ричардса (Richards, 2001: 37-44), А. Сидаруса (Sidarus, 2020: 141-148), Б.Дж. Уолкера (Walker, 2003: 241-261)

Здесь необходимо отметить, что большая часть трудов, посвященных Зубдат ал-Фикра посвящена все-таки истории Мамлюкского Египта. Новые данные по Улусу Джучи с 1884 года не вводились в научный оборот. Такая же ситуация с историей Конийского султаната. Поэтому наше исследование закрывает частично данную лауну.

Результаты и обсуждение

Если рассмотреть все 5 переводов отдельных частей Зубдат ал-Фикра, то можно отметить следующее:

1. События 657 года хиджры повествуют о том, как два брата Изз ад-Дин Кей-Кавус и Рукн ад-Дин Кыльджд Арслан направились к Хулагу за ярлыком на правление. Фактически они остались соправителями, на основании ярлыка Менгу-хана. Оба брата участвовали в компании по завоеванию Алеппо.

2. События 659 года хиджры говорят о том, как Шамс ад-Дин Йуташ (видимо идентичен Шамс ад-Дину Исфакхани) свособствовал тому, что Изз ад-Дин Кей-Кавус посорился с Хулагу. Также фракция Изз ад-Дина Кей-Кавуса посорилась с Муин ад-Дином Сулейманом Парвана, который вместе с Рукн ад-Дином Кыльджд Арсланом убедили Хулагу в том, что Изз ад-Дин Кей-Кавус бунтовщик. Хулагу выделил тумен во главе с Баян нойоном на усмирение бунта.

Правда в битве победил Изз ад-Дин Кей-Кавус. На что его брат получил в подкрепление второй тумен под началом Алишак нойона. В итоге Изз ад-Дин Кей-Кавус вынужден был бежать в Константинополь.

3. События 662 года хиджры повествуют как Изз ад-Дин Кей-Кавус попал в опалу в Византии и как его подчиненные вынуждены были принять крещение. Видимо сам Изз ад-Дин Кей-Кавус отказался также принимать крещение.

4. События 668 года хиджры описывает поход Менгу-Тимура для освобождения Изз ад-Дина Кей-Кавуса из плена. Его освободили вместе с семьей, поселили в Крыму и женили на Урбай-хатун, дочери Берке. Здесь необходимо отметить, что такая «симпатия» со стороны Менгу-Тимура была связана с генеалогическим происхождением Изз ад-Дина Кей-Кавуса. Его можно было использовать для оспаривания власти в Конийском султанате, в случае если бы он утвердился бы у власти он мог помочь открыть новый фронт в борьбе с ильханами. То есть, в целом его освобождение имело под собой геополитические мотивы.

5. События 677 года хиджры описывают смерть Изз ад-Дин Кей-Кавуса. Здесь отмечается, что поход на Константинополь был идеей Берке. Просто он не успел реализовать эту идею и ее уже реализовывал Менгу-Тимур. Здесь описывается мировоззренческий конфликт между сельджукидов-мусульманином Масудом и Менгу-Тимуром, который хотел, чтобы Масуд женился на своей мачехе. Именно такое расхождение в менталитете привело к бегству Масуда. Далее В. Тизенгаузен не переводил данный отрывок. При этом он очень интересен. В нем описывается, что Урбай-хатун, собрав деньги поехала вслед за «своим мужем» Масудом. Сам Масуд вернулся к ильхану Абаге и получил в свое владение ряд областей. В последующем он стал султаном Конийского (Румского) султаната. Урбай-хатун откправилась аз Масудом. По дороге она была ограблена «франкскими корсарами», которые забрали у нее все деньги. Попав в Малую азию она гостила месяц у Курджи-хатун (этническая грузинка?), жены Сайф ад-Дина Тарантая. После чего ильхан Абага пригласил ее к себе в гости. Урбай-хатун встретила теплый прием и смогла попросить ильхана Абагу оказать любезность Курджи-хатун и ее мужу. Далее в источнике упоминания о ней исчезают.

Здесь необходимо отметить, что жизнь дочери Берке и ее имя упоминается подробно именно в данном источнике. В Таварихи Гузидаи

Нусрат-наме она не отмечена в генеалогических таблицах. Только в одном из 5 списков Муизз ал Ансаб отмечается дочь Берке, но она там имеет другое имя (Касар), а не Урбай-хатун. Является ли Касар и Урбай одной личностью или это две разные дочери Берке, не понятно. Этот Парижский список Муизз ал Ансаб попал в Европу через Стамбул и Малую Азию. Вполне возможно именно там дочь Берке была дорисована в генеалогические таблицы Джучидов. В Индийских и британских списках Муизз ал Ансаб ее нет. К сожалению, мы не имеем дополнительных данных о биографии Урбай-хатун. Видимо это связано с тем, что информатор, доставивший это сообщение автору Зубдат ал Фикра, далее не контактировал с Урбай-хатун и не встречался с ней. Если предположить, что информаторами были люди из окружения Муин ад-Дина Сулеймана Парваны, то мы можем предположить, что Урбай-хатун не смогла оказаться в Малой Азии и не «смогла настичь» Масуда. Вполне возможно, либо она осталась при дворе ильхана, либо вернулась в Улус Джучи.

Заключение и выводы

Таким образом, проанализировав 5 отрывков Зубдат ал Фикра мы выявили, что данный источ-

ник хранит в себе много новых научных данных как по истории Египта, так и по истории Малой Азии, Ильханата и Золотой орды.

Переведенные отрывки показали сложные периоды жизни Изз ад-Дин Кей-Кавуса. В итоге, по задумке Берке, он должен был стать угрозой для части Ильханата в случае начала полномасштабной войны между Ильханатом и Улусом Джучи. После смерти его сын отказался жениться на Урбай-хатун и бежал в Ильханат, где без особой борьбы смог восстановить свои права на престол. Также очень интересными являются сведения о жизни Урбай-хатун. Ее биография писана кратко, но объемно. К сожалению, дальнейшая ее жизнь не описана в других источниках. Также, по нашему мнению, информаторами для авторов Зубдат ал Фикра об Изз ад-Дин Кей-Кавусе и Урбай-хатун были сторонники сельджукского визиря Муин ад-Дина Сулеймана Парваны, которые бежали из Малой Азии в Египет.

Благодарности (Acknowledgments)

Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP14870265)

Литература

- Воротынцев Л.В. «Идоша ко Батыеву»: «Ордынская» Дипломатия Даниила и Василька Романовичей в 40-50-х гг. XIII в. // Русин. – 2022. – № 70. – С. 54–71.
- Иванов В. А. Золотая Орда глазами современников и очевидцев // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, № 4. С. 742–757. DOI: 10.22378/23136197.2023-11-4.742-757. EDN: FMYVCA.
- История Казахстана в арабских источниках. Том I. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 713 с.
- Порсин А.А. История Золотой Орды конца XIII – начала XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-фикра». – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. – 276 с.
- Порсин А.А. Источник информации Рукн ад-Дина Бейбарса в освещении им междоусобной войны в Золотой Орде в конце XIII – начале XIV веков // Золотоордынское обозрение. – 2015. – № 4. – С. 29–53.
- Порсин А.А. Ответ на рецензии Ж.М. Сабитова, Д.М. Тимохина и В.В. Тишина, посвященные книге «История Золотой Орды в конце XIII – начале XIV веков в труде Рукн Ад-Дина Бейбарса Ал-Мансури “Зубдат Ал-Фикра”» // Золотоордынское наследие. – 2021. – С. 298–320.
- Порсин А.А. Следы ранней джучидской историографической традиции в «Зубдат ал-фикра» Бейбарса ал-Мансури и «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи // Золотоордынская цивилизация. – 2017. – № 10. – С. 240–246.
- Сабитов Ж.М. Интерпретация сведений «Зубдат ал-фикра» в научном труде А.А. Порсина // Золотоордынское обозрение. – 2020. – Т. 8, № 3. – С. 552–562. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.552-562.
- Сабитов Ж.М., Тулеубаева С.А. Анализ достоверности «куруйшитской генеалогии» Идегея из «Джами ат-таварих» Кадыр Али-бека и трактата «О роде князей Юсуповых» // Золотоордынское обозрение. – 2023. – Т. 11, № 2. – С. 453–462. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.453-462. EDN: UBVRJI.
- Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – СПб.: Издано на иждивение С.Г. Строганова, 1884. XVI + 564 с.
- Тимохин Д.М., Тишин В.В. Рецензия на книгу: Порсин А.А. История Золотой Орды конца XIII – начала XIV века в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-Фикра» // Золотоордынское обозрение. – 2020. – Т. 8, № 2. – С. 391–410. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-2.391-410.
- Тулеубаева С.А. Труд Эмира Рукн Ад-Дина Байбарса Аль-Мансури Ад-Дауадара «Зубдат Аль-Фикра Фи Тарих Аль-

Хиджра» как важный источник по истории правления Султана Байбарса // Вопросы востоковедения. – 2024. – № 1. – С. 96–103.

Шакиева А.С. Исследование истории Улуса Джучи периода Независимого Казахстана // Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2022. – № 1 (138). – С. 126–141.

History of Kazakhstan in Arabic sources. Volume I. – Almaty: Dyk-Press, 2005. – 713 p.

Ivanov V.A. The Golden Horde through the eyes of Contemporaries and Eyewitnesses. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*. 2023, vol. 11, no. 4, pp. 742–757. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-4.742-757.

Porsin A.A. The history of the Golden Horde of the late XIII – early XIV centuries in the work of Rukn ad-Din Baibars al-Mansuri “Zubdat al-fikra”. Kazan: Institute of History. Sh. Marjani AS RT, 2018. 276 p.

Sabitov Zh.M. Interpretation of Zubdat al-fikra’s Information in the Work of A.A. Porsin. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*. 2020, vol. 8, no. 3, pp. 552–562. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-3.552-562.

Sabitov Zh.M., Tuleubayeva S.A. Analysis of the reliability of Idegei’s “Kureish genealogy” from “Jami al-tawarikh” by Kadyr Ali-bek and the treatise “On the clan of the Yusupov princes”. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*. 2023, vol. 11, no. 2, pp. 453–462. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.453-462.

Tizengausen V. Collection of materials relating to the history of the Golden Horde, Volume I: Extracts from Arabic writings. Saint Petersburg: Published at the expense of S.G. Stroganov, 1884. xvi + 564 p.

Timokhin D.M., Tishin V.V. Book Review: Porsin A.A. The History of the Golden Horde at the end of the thirteenth and beginning of the fourteenth century in the “Zubdat al-Fikra” by Rukn al-Din Baibars al-Mansuri. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*. 2020, vol. 8, no. 2, pp. 391–410. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-2.391-410.

References

- Amitai, R. (2001). Al-Nuwayrī as a historian of the Mongols. *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800)*, 23–36.
- Baybars al-Mansuri al-Dawadar. (1998). *Zubdat al-Fikra fi Tarikh al-Hijra* (D.S. Richards, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr.
- Ivanov, V. A. (2023). The Golden Horde through the eyes of contemporaries and eyewitnesses. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*, 11(4), 742–757. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-4.742-757>
- Porsin, A. A. (2015). The source of information by Rukn ad-Din Baibars on the internecine war in the Golden Horde at the end of the 13th and the beginning of the 14th centuries. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*, (4), 29–53.
- Porsin, A. A. (2018). *The history of the Golden Horde of the late XIII – early XIV centuries in the work of Rukn ad-Din Baibars al-Mansuri “Zubdat al-Fikra”*. Kazan: Sh. Marjani Institute of History, Tatarstan Academy of Sciences.
- Porsin, A. A. (2021). Response to reviews by Zh. M. Sabitov, D. M. Timokhin, and V. V. Tishin dedicated to the book “The History of the Golden Horde in the late 13th and early 14th centuries in the work of Rukn ad-Din Baibars al-Mansuri ‘Zubdat al-Fikra’.” *Zolotoordynskoe nasledie*, 298–320.
- Richards, D. S. (2001). A Mamluk Amir’s Mamluk History: Baybars al-Mansuri and the *Zubdat al-Fikra*. In H. Kennedy (Ed.), *The Historiography of Islamic Egypt (c. 950–1800)* (pp. 37–44). Leiden: Brill.
- Sabitov, Zh. M. (2020). Interpretation of *Zubdat al-Fikra*’s information in the work of A. A. Porsin. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*, 8(3), 552–562. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2020-8-3.552-562>
- Sabitov, Zh. M., & Tuleubayeva, S. A. (2023). Analysis of the reliability of Idegei’s “Kureish genealogy” from *Jami al-Tawarikh* by Kadyr Ali-bek and the treatise “On the clan of the Yusupov princes.” *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*, 11(2), 453–462. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2023-11-2.453-462>
- Sidarus, A. (2020). The Mamluk historian al-Amīr Baybars al-Manqūrī al-Dawādār (d. 725/1325) and his Coptic secretary al-Qiss al-Shams Abū l-Barakāt Ibn Kabar (d. 724/1324). *American Journal of Humanities and Social Sciences Research (AJHSSR)*, 4(1), 141–148.
- Tizenhausen, V. G. (1884). *Collection of materials relating to the history of the Golden Horde, Volume I: Extracts from Arabic writings*. Saint Petersburg: Published at the expense of S.G. Stroganov.
- Timokhin, D. M., & Tishin, V. V. (2020). Book review: Porsin, A. A., *The history of the Golden Horde at the end of the 13th and beginning of the 14th century in “Zubdat al-Fikra” by Rukn ad-Din Baibars al-Mansuri*. *Zolotoordynskoe obozrenie = Golden Horde Review*, 8(2), 391–410. <https://doi.org/10.22378/2313-6197.2020-8-2.391-410>
- Tuleubayeva, S. A. (2024). The work of Emir Rukn ad-Din Baibars al-Mansuri al-Dawadar *Zubdat al-Fikra fi Tarikh al-Hijra* as an important source on the reign of Sultan Baybars. *Voprosy vostokovedeniya*, (1), 96–103.
- Walker, B. J. (2003). Mamluk investment in Southern Bilād Al-Shām in the eighth/fourteenth century: The case of Hisbān. *Journal of Near Eastern Studies*, 62(4), 241–261.
- Voryntsev, L. V. (2022). “Idosha ko Batyev”: The “Horde” diplomacy of Daniil and Vasilko Romanovich in the 40s–50s of the 13th century. *Rusin*, (70), 54–71.

Сведения об авторах

Сабитов Жаксылык Муратович (корреспондентный автор) – доктор PhD, директор, Научный институт изучения улуса Джучи Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан, эл.почта: babasan@yandex.ru)

Туллубаева Самал Абаевна – доктор филологических наук, доцент, научный сотрудник, Научный институт изучения улуса Джучи Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан, эл.почта: samaltu@mail.ru)

Information about authors:

Sabitov Zhaxylyk (corresponding author) – PhD, Director, Research Institute for Jochi Ulus of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan, email: babasan@yandex.ru)

Tuleubayeva Samal – Doctor of Philological Sciences, Acting Associated Professor, Research Fellow, Research Institute for Jochi Ulus of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Astana, Kazakhstan, email: samaltu@mail.ru)

Поступила 15 августа 2024 года

Принята 20 ноября 2024 года

Ф.Ә. Қамбарбекова¹, Қ.А. Қари²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

²Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты ҒЖБМ, Қазақстан, Астана қ.

*e-mail: kazalem@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ КІТАПХАНАСЫ ПАРСЫ ТІЛІНДЕГІ ҚОЛЖАЗБАЛАР ҚОРЫНА ЖАЛПЫ ШОЛУ

Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы қолжазбалар қорында сақталған парсы тіліндегі қолжазбаларға жан-жақты шолу жасалды. Парсы тіліндегі қолжазбалардың Қазақстан жеріне тарауының қысқаша тарихы мен жергілікті халықтың парсы тіліндегі қолжазба әдебиеттерге сұранысының болуы нақты мысалдармен баяндалды. Оған басты себеп парсы тілі тек поэзияның тілі емес, ғылымның әсіресе тарихи шығармалардың тілі болғандығы. Орта ғасырлардан бастап түрлі тақырыптарда жазылған парсы тіліндегі қолжазбалар Орталық Азия елдеріне кең тарауы және жергілікті медреселерге оқулық ретінде пайдаланылғандығы осы сөздерге дәлел болады. Сондай-ақ ҚР Ұлттық кітапханасы қолжазбалар қорында сақталған парсы тіліндегі қолжазбалардың тақырыптық және мазмұндық ерекшеліктері де осы сөздерді қуаттай түседі. Сондай-ақ парсы тіліндегі әдеби, тарихи, философиялық, суфизм, сөздік, фикх, түрлі хикаялар мен әңгімелер Орталық Азия мен Қазақстан тіпті Қазан қаласына дейінгі аралықтағы медреселерде кеңес одағы құрылғанға дейін оқытылғаны сөз болады. Бұған дәлел ретінде ҚР Ұлттық кітапханасы қолжазбалар қорында сақталған парсы тілінде жазылған араб тілінің грамматикасы, Хафиз бен Бидилдің өлеңдер жинағының бірнеше нұсқада сақталғандығына жан-жақты талдау жасалды. Мақалада негізінен ҚР Ұлттық кітапханасы сирек қорында сақталған парсы тіліндегі қолжазбалардың саны емес мазмұны мен ғылыми маңыздылығына шолу жасалды. Зерттеу барасында парсы тіліндегі қолжазбалар үш топқа бөліп қарастырылды. Әр топқа жататын қолжазбалардың өзіндік ерекшеліктері мен зерттеу барысында туындайтын мәселелер де назардан тыс қалмады. Парсы тіліндегі қолжазбалардың хронологиясы мен осы қолжазбаларға тапсырыс берушілер, мөр, жазу, көшірушілер, көшірілген қаласы және көшірілген жылы мүмкін болғанша мақалада қамтылды.

Түйін сөздер: парсы қолжазбасы, классификация, медресе, оқулық, әдебиет, тарих, мұсылманша білім алу.

G. Kambarbekova¹, K. Kari^{2*}

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

²Scientific Institute for the Study of Ulus Juchi, Astana, Kazakhstan

*e-mail: kazalem@mail.ru

General overview of the collection of persian manuscripts of the National library of the Republic of Kazakhstan

In the article, it was examined a comprehensive overview of manuscripts in the Persian language, stored in the manuscript fund of the National Library of the Republic of Kazakhstan. A brief history of the distribution of Persian manuscripts in Kazakhstan and the needs of the local population for literature distributed in the form of Persian manuscripts were presented with specific examples. The main reason for this is that the Persian language was not only the language of poetry but also the language of science, especially historical works. These words are evidenced by the fact that since the Middle Ages Persian manuscripts written on various topics were widely distributed in the countries of Central Asia and were used as textbooks in local madrasas. Also, in favor of these words, the thematic and content features of manuscripts in the Persian language, stored in the manuscript fund of the National Library of the Republic of Kazakhstan, testify. It is also possible to say that literary, historical, philosophical, Sufi, dictionaries, manuscripts of fiqh, and various stories, and stories in the Persian language were taught in madrasas of Central Asia and Kazakhstan even before the formation of the Soviet Union. As evidence of this, the grammar of the Arabic language, written in the Persian language, and the collection of poems by Hafiz ben Bidil, preserved in several versions in the manuscript fund of the National Library of the Republic of Kazakhstan, are considered comprehensively. The article mainly deals with the content and scientific

significance of Persian manuscripts stored in the rare collection of the National Library of the Republic of Kazakhstan. During the research, Persian manuscripts were divided into three groups. The unique features of the manuscripts of each group and the problems that arise during the research have not been ignored. As much as possible, the article includes the chronology of Persian manuscripts and customers, seal, handwriting, scribes, place (city), and year of copying of these manuscripts.

Key words: Persian manuscript, classification, madrasah, textbook, literature, history, Muslim education.

Г.А. Камбарбекова¹, К. Кари^{2*}

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

²Научный институт изучения Улуса Джучи, г. Астана, Казахстан

*e-mail: kazalem@mail.ru

Общий обзор коллекции персидских рукописей Национальной библиотеки Республики Казахстан

В статье сделан комплексный обзор рукописей на персидском языке, хранящихся в рукописном фонде Национальной библиотеки Республики Казахстан. На конкретных примерах была представлена краткая история распространения персидских рукописей в Казахстане и потребности местного населения в литературе, распространяемой в виде персидских рукописей. Основная причина этого в том, что персидский язык был не только языком поэзии, но и языком науки, особенно исторических произведений. Об этих словах свидетельствует тот факт, что начиная со средних веков рукописи на персидском языке, написанные на различные темы, широко распространялись в странах Средней Азии и использовались в качестве учебников в местных медресе. Также в пользу этих слов свидетельствуют тематические и содержательные особенности рукописей на персидском языке, хранящихся в рукописном фонде Национальной библиотеки Республики Казахстан. Можно также сказать, что литературное, историческое, философское, суфийское, словари, рукописи о фикхе, различные рассказы и рассказы на персидском языке преподавали в медресе Средней Азии и Казахстана еще до образования Советского Союза. В качестве доказательства этого всесторонне рассмотрены грамматика арабского языка, написанная на персидском языке, и сборник стихов Хафиза бен Бидиля, сохранившийся в нескольких вариантах в рукописном фонде Национальной библиотеки Республики Казахстан. В статье в основном рассмотрены содержание и научная значимость персидских рукописей, хранящихся в редкой коллекции Национальной библиотеки Республики Казахстан. В ходе исследования персидские рукописи были разделены на три группы. Не остались без внимания уникальные особенности рукописей каждой группы и проблемы, возникающие в ходе исследования. По мере возможности в статью включаются хронология персидских рукописей и заказчики, печать, почерк, переписчики, место (город) и год переписания этих рукописей.

Ключевые слова: персидская рукопись, классификация, медресе, учебник, литература, история, мусульманское образование.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы 1910 жылы құрылған. Алғаш құрылған кезінде бұл кітапхананың қолжазбалар бөлімінде қанша қолжазба мен сирек кітаптар болғаны туралы толық мәлімет қолымызда жоқ. Атеизмге негізделген кеңес одағы тұсында көптеген қолжазбалар қолды болып, жойылып кеткені баршаға белгілі. Қазақстан Республикасы 1991 жылы тәуелсіздігін жарияланған кезге дейін Ұлттық кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімінде сақталған мұралар арнайы зерттелмей келген. Бұның сыртында Қазақстан өзге Орталық Азия елдері секілді жазба мұраларымен ерекше танымал емес. Салыстырмалы түрде Орталық Азия елдерінің ішінде қолжазбалары аз сақталған елге жатады. Қазақстан жерінің үл-

кендігі, көшпелі өмір мен Ресеймен тікелей шекаралас болғандығы жазбаша мұралардың жоғалуына, жойылуына және сақталмауына себеп болған деген пікір бар. Ал тиісінше Ресейден алысырақ орналасқан, яғни Қазақстанның оңтүстігіндегі Өзбекстан мен Тәжікстан елдерінде қолжазба мұралар көптеп сақталған деген пікір қалыптасқан. Алайда осы айтылған пікірдің біржақтама екендігін байқаймыз. Қазақ жерінде сақталған қолжазбалардың (араб, парсы, түрік не қазақ тілдерінде екендігіне қарамастан) көп екендігін уақыт пен тәжірибе көрсетіп отыр. Бір жағынан қарағанда арнайы қорларда сақталған қолжазбалар мен сирек кітаптар санына қарап қолжазба мұра аз сақталған деген ойдың қалыптасқаны байқалады. Шынында да ресми қорларда сақталған және тізімге алынған қолжазбалар мен сирек кітаптардың саны салыстырмалы

түрде аз. Ал, екінші жағынан қарасақ халық арасында әлі күнге дейін тізімге алынбаған қолжазбалар мен сирек кітаптар көп. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда үйде, мешіттерде немесе басқа да жерлерде сақталған қолжазбалар туралы айтылып та жазылып та келеді. Бірақ әлі күнге дейін қанша жеке коллекция бар және әр коллекцияда қанша қолжазба мен сирек кітаптар бар екендігі арнайы зерттелмеген. Тәжірибеге сүйене отырып жеке коллекцияларда сақталған жазба мұралардың кітапхана қорларында сақталған қолжазбалармен тақырыптас және мазмұндас келетіндігіне куә боламыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан бері қолға алынған жұмыстардың бірі өткенді түгелдеу және жоғалған не белгісіз болып келген жазбаша мұраларды анықтау, тізімге алу және зерттеу. Кеңес одағы кезінде ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек қорында сақталған сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалардың библиографиялық көрсеткіші «Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі шығыстық кітаптар» деген атпен жарық көрген. Бұл библиографиялық көрсеткішке араб, парсы, түрік, шағатай, өзбек, татар, әзербайжан, өзбек тілдеріндегі литографиядан жарық көрген кітаптар енген (Сауытбеков, 1981). Тәуелсіздік алғаннан кейін Сирек қорлардағы қолжазбалар мен сирек кітаптардың зерттелу өзектілігі арта түсті. Нәтижеде ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек қорындағы парсы тіліндегі қолжазбалардың каталогы 2008 жылы орыс тілінде жарық көрді (Абдулло, Камаледдини, 2008). Бұл каталогқа 112 парсы тіліндегі қолжазбаның аннотациясы енген. Алайда каталогты құрастыру барысында бірқатар қателерге жол берілгендіктен қолжазбалардың саны мен сипаттамасы қайта қарастырылып қайта жасауды қажет етеді. Мысалы үшін парсы тіліндегі қолжазбалар каталогына Ә.Науаи мен Сайқалидың түрік шағатай тіліндегі қолжазбалары да енген (Абдулло, Камаледдини, 2008: 146-147). Бұдан басқа бірнеше араб тіліндегі қолжазба да парсы тіліндегі қолжазбалар каталогына енгізілген. Алғашқы парақтарында парсы тіліндегі түрлі жырлар мен мінәжаттарды оқып парсы тіліндегі аты белгісіз қолжазба деп таныстыр-

ған жерлер кездеседі. Сондай-ақ бірнеше рисаланың бір мұқабаға түптелген нұсқасын жеке-жеке нөмермен белгілеген. Мысалы 87-1, 87-2, 83-3 деп бір томға енген жеті жеке шығарманы жеке-жеке том ретінде таныстырған (Абдулло, Камаледдини, 2008: 115-121). Каталог құрастыру тәртібі бойынша бір томға енген бірнеше шығарма бірінің соңынан бірі жеке-жеке жазылады. Бірақ парсы тіліндегі қолжазбаларды құрастырушылар бұл ережені сақтамаған. Нәтижеде парсы тіліндегі қолжазбалардың саны 112 том қолжазба болып шыққан. Бірақ каталогқа енген қолжазбалардың томдар саны 112 емес 87 екендігі анықталды.

ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында парсы тіліндегі литографиялық кітаптар да сақталған. Литографиялық парсы кітаптарының каталогы 2011-жылы жарық көрді (Қамбарбекова, 2011). Бұл каталогқа 247 парсы тіліндегі кітаптардың аннотациясы енген. Ал 2015-жылы Ғылым ордасы Орталық ғылыми кітапханасының Сирек қорындағы парсы тіліндегі кітаптардың каталогы қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген (Қамбарбекова, 2015). Бұл каталогта 400-ден астам парсы кітаптарының сипаттамасы енген. Нәтижеде ҚР Ұлттық кітапханасы мен Орталық ғылыми кітапханасының сирек қорындағы парсы тіліндегі литографиялық кітаптардың тізімі жасалып жүйеге түскен. Алайда Алматы қаласындағы Орталық ғылыми кітапхана мен өзге қалалардағы парсы тіліндегі қолжазбалардың каталогтары әлі жасалмаған. Демек Қазақстан бойынша парсы тіліндегі қолжазбалардың саны қанша екендігі осы күнге дейін белгісіз. Осыған орай парсы тіліндегі қолжазбаларды зерттеу жұмыстары әлі өз зерттеушісін күтетін тақырыптардың бірі.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеу мақалада парсы тіліндегі қолжазбалардың саны, сақталу деңгейі, тақырыптық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылды. Сонымен қатар, қолжазбаларды топтарға бөлу, қолжазбаның жазылу тарихы мен оның жазылуына себеп болған факторларды тарихи салыстырмалы әдісті пайдалана отырып зерттеу жұмысы жасалды. Мақаланы жазу барысында салыстырмалы әдіс, тарихи құжаттарға сүйене отырып талдау әдісі мен қолжазбаларды зерттеу барысында қолданылатын кодикология саласына қа-

тысты әдістер қолданылды. Кодикология әдісіне сүйене отырып қолжазбалардың жазуы, қағазы, жылы, көшірушісі, көшірілген орны, тапсырыс берушісін анықтау жұмыстары жасалды. Зерттеу жұмысына бірқатар парсы қолжазбалары мен сирек кітаптарының каталогтары, кодикология бойынша жасалған бірқатар жұмыстар негіз болды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған парсы тіліндегі қолжазбалардың каталогта көрсетілген саны 112, бірақ каталогта қате кеткендіктен парсы қолжазбаларының саны 87 екендігі жоғарыда айтылды. Парсы тіліндегі қолжазбаларының хронологиялық кезеңі негізінен 19 ғасыр мен 20 ғасырдың басы. Тақырыптары жағынан сан алуан, атап айтқанда тіл үйренуге арналған оқулықтар, поэзия, проза, антология, суфизм, тарих, тәфсир, пайғамбардың өмірбаяны, әулиелер антологиясы, философия, тарих, діни шығармалар (соның ішінде фикх) және түрлі тақырыптарды қамтитын еңбектер кездеседі.

Бұл қолжазбалардың ішінде қайталанатын шығармалар кездеседі. Яғни белгілі бір шығарманың бірнеше нұсқасы сақталған. Мысалы үшін Қожа Хафиз Ширазидың өлеңдер жинағы – 5, Әбдул Қадир Бидилдің өлеңдер жинағы – 4, Викая деген атпен танылған фикх шығармасы – 3, Әбдрахман Жәмидің Жүсіп-Зылиха поэмасы – 2, Чахар кітаб – 6, Мифраж ән-нәби – 2, Суфи Аллаярдың Маслак әл-муттақин поэмасы – 7, Ахлақи Мухсини – 2. Бұдан басқа аты белгісіз, басы да аяғы да жоғалған бірнеше қолжазбалар бар. Мұндай қолжазбалардың әрбір парағын оқи отырып мазмұнына қарап шығарманың аты мен авторын анықтауға болады. Аты белгісіз қолжазбалардың саны – 12. Ал кейбіреу шығармалардың авторларын анықтау мүмкін болмады. Сонымен қатар біршама қолжазбалардың бастапқы парақтарында кейінгі авторлардың басқа сиямен жазып қалдырған мәжмуа деген сөзді оқуға болады. Мұндай мәжмуалардың саны – 14. Бұдан басқа қолжазбалардың бәрі бір данадан сақталған. ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған парсы тіліндегі қолжазбаларға шолу жасай отырып бірнеше топқа бөліп қарастырылды.

Бірінші топқа авторы да шығарманың аты да белгілі қолжазбалар топтастырылды. Атап

айтқанда Хафиздың Диуани Хафиз, Әбдрахман Жәмидің Жүсіп Зылиха, Лейли Мәжнүн, Туфхат әл-ахрар, Нәфәхат, Силсилат әз-зәхәб, Биделдің өлеңдер жинағы, Әмир Хосроу Дехләвидің Хамсасы, Сағдидың өлеңдер жинағынан үзінділер, Низамидың Хафт пейкар поэмасы, Аттардың Мантиқ ат-тайр шығармасы, Санаи Ғазнавидің Хадикасы, Сопы Аллаярдың Мәсләкул муттакин және Мурадул әрифин шығармалары, Ахлақи Мухсини, Абу Муслимнама, Әбу Хамид әл-Ғазалидың Кимия-ий сәдат, Мирхондтың Раузат ас-сафа, Шейх Масуд ибн Юсуф Самарқандидың Салати Масуди, Ваиз Кәшифидың Рашахат және тағы бірнеше еңбектері.

Екінші топқа авторы белгісіз немесе басы мен аяғы жоқ қолжазбалар топтастырылды. Бұл топқа мәжмуалар да енгізілді. Мәжмуа – бірнеше шығармалардың жинағы. Яғни бір томға бірнеше тақырыптағы шағын шығармалар енген. Ондай қолжазбаларды мәжмуа (жинақ) деп атайды. Осындай мәжмуаларға енген кейбір шығармалардың аты мен авторлары бар. Бірақ бір мұқабаға түптелген бірнеше шағын шығарманың бірнешеуінің аты мен авторы белгісіз. Бұдан да басқа себептерді ескере отырып мәжмуалар екінші топқа енгізілді.

Үшінші топқа бірнеше тілде жазылған шығармалар енді. Бір мұқабаға түптелген қолжазбада бірнеше шығарманың кездесуі қалыпты жағдай. Ондай қолжазбаларды мәжмуа деп атайтынымызды атап көрсеттік. Енді осындай мәжмуаға енген бірнеше шығарманың бірі парсы, бірі араб енді бірі түрік шағатай тілінде болып келетін жағдайлар кездесіп отырады. Каталог құрастырушылар әдетте бірнеше тілде жазылған қолжазбаны шығарманың көлеміне қарай сол тілдегі қолжазбалар каталогына енгізеді. Мысалы бір томда (желд) араб тіліндегі шығарманың парақ саны парсы не түрік тіліндегі шығармадан көп болса, бұл қолжазбаны араб тіліндегі қолжазбалар каталогына енгізеді. Тиісінше түрік не парсы тіліндегі қолжазбалар каталогын құрастырғанда араб тіліндегі каталогқа сілтеме жасап сол каталогтағы бірнеше тілді қолжазбаның ішінде бірнеше парақтан тұратын түрікше не парсыша шығарма бар екендігін атап көрсетсе зерттеушілерге үлкен көмек және тиімді нұсқаулық болады.

Енді осы үш топқа бөліп қарастырған парсы тіліндегі қолжазбалардың бірінші тобына кеңірек тоқталамыз. ҚР Ұлттық кітапханасының

сирек қорында авторы да шығарманың аты да белгілі шығармалардың ішінде парсы әдебиетінің танымал өкілдері Аттар, Сағди, Санаи, Низами, Жәми, Әмир Хосроу Дехләви, Хафиз, Бидил және т.б. авторлардың еңбектері кездеседі. Бұл авторлардың еңбектері Орталық Азия, Үндістан және Кіші Азия аймақтарына кең таралған. Одан басқа танымал дін, фәлсафа және тарихи тақырыптарға арналған шығармалар да ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған. Байқап отырғанымыздай парсы тіліндегі авторлары да шығарманың аты да белгілі еңбектердің тақырыбы саналуан. Тарихи, әдеби, сопылық, дін мен философиялық тақырыптарда жазылған шығармалардың бірге жүруі парсы тіліндегі әдебиеттердің сұранысқа ие болғандығын білдіреді. Парсы тіліндегі түрлі тақырыптарға жазылған танымал авторлардың еңбектерінің қазақ жерінде сақталуы парсы тілінің тек поэзияның тілі емес, философия, тарих, суфизм мен ғылыми еңбектердің тілі болғандығын да дәлелдей түседі. Осы еңбектердің ішінде бірнеше нұсқасы сақталған әдеби шығармалар ерекше көзге түседі. Сондай шығармаларға арнайы тоқталғанды жөн санадық. Олар Хафиз Ширазидың (1325-1389) Диуани Хафизы мен Әбдул Қадир Бидилдің (1644-1720) өлеңдер жинағы; Диуани Хафиз – 5, Диуани Бидил – 4. Парсы тіліндегі литографиялық кітаптардың ішінде де Диуани Хафиз мен Бидилдің диуанының бірнеше басылымы кездеседі. Ташкент, Душанбе, Санкт Петербург, Москва және Қазан қалаларындағы қолжазбалар коллекциясында да Хафиз бен Бидилдің өлеңдер жинағы жиі кездеседі. Диуани Хафиз бен Бидилдің диуаны Орталық Азия елдерінде бір кездері көп көшіріліп, литографиялардан жиі шығарылғанының бірнеше себебі бар. Бұл туралы ҚР ҰК Сирек қорындағы парсы қолжазбаларының каталогын құрастырушылар сілтеме берместен былай деп жазған: Садриддин Айнидың сөзіне қарағанда медреседе оқыған шәкірттер соңғы оқу жылында Бидилдің шығармаларын оқитын болған. Бидил мен Хафиздың өлеңдері Ташкент, Самарқанд, Ходжент, Бұхара, Ферғана және т.б. қалалардағы медреселердің оқу бағдарламасына енген. Бидилдің үнді стилі ұзақ уақыт бойы Орталық Азияда танымалдыққа ие болған және бірқатар тәжік ақындарының шығармашылығына әсер еткен. Олар Накибхан Туграл Ахрари мен Зуфарахан Джафаризаде (Абдулло, Камалиддини, 2008: 36). Ақындар мен ғұламалардың еңбек-

терін жан-жақты зерттеген тәжік ғалымдарының бірі Садраддин Айни (1878-1954). Ғалымның ұзақ уақытын бөлген зерттеу жұмысының бірі Әбдул Қадир Бидилге арналған (Айни, 1954). С.Айни аталмыш еңбегінде былай деп жазады: «Бидилдің еңбектерінің қолжазбасы осы топыраққа келген кезінен бастап таңдамалы ғазалдар жинағының қолжазбалары мектеп оқулықтарына айналды. Ескі медреселерде Құран мен діни дәрістерден кейін бірінші Қожа Хафизды, екінші Мирза Бидилді оқитын болған. Мектептерде оқушылар Бидилдің ғазалдарын оның өз жазуы яғни шекәсте насталиқпен жазуға тиісті болатын. Тіпті Хужанд қаласындағы шәйханаларда да Бидилдің диуаны табылатын. Сауаты бар Бидилді сүйіп оқитындар оның өлеңдерін шәй ішіп отырып оқитын, ал сауаты жоқтар оны тындап түсінгенше кәдесіне жарататын» (Айни, 1964: 117). Орталық Азиядағы 19 ғ. соңы мен 20 ғасырдың басындағы медреселерде Бидилдің өлеңдер жинағы оқулық ретінде қолданылғаны туралы басқа да зерттеулерде кездеседі. Әлемдегі танымал ираника энциклопедиясында Бидил туралы былай деп жазылған: «Бидилдің үнді-парсы, урду, ауған және тәжік әдебиетіне ықпалының нақты көлемі өлшеусіз және ол Орталық Азиядағы ақындар мен жазушылардың кейінгі ұрпақтарымен бірге арта түскен. 18 ғ. соңында Бидилге поэзия мен прозада еліктеу Трансоксианада әдеттегідей болды. Шығармалары бастауыш мектептердегі негізгі оқулықтар қатарына енді, ал оның өлеңдері халық поэзиясына жол тауып, хафиздер жатқа айтатын болған. Бидилдің әсері 19 ғ. соңы мен 20 ғ. басына дейін жалғасты (Siddiqi, 1989: 244-246). Хафиздың диуанының соншалықты көп рет көшірілген қолжазбалары мен литографиялық басылымдары туралы ирандық зерттеуші И. Худояр әрі таң қалып әрі тамсанып былай деп жазады: 1884-1917 жылдар арасында Диуани Хафиз 66 рет литографиялардан жарық көрген, соның ішінде 57 рет Ташкентте басылып шыққан, ал Бидилдің диуаны 54 рет оқулықпен қамтамасыз ету мақсатында тас таспалардан жарық көрген (Худояр, 2016: 4). Бұл сөздерді растайтын мәліметті белгілі шығыстанушы ғалым барон В.Р. Розеннің (1849-1908) жазбаларынан кездестіруге болады. В.Р. Розен: Мусульманская печатная издания в России за 1893 год атты мақаласында Молла Ахунд Хуқанди ибн Молла Абдуллах Ахунд баспаға әзірлеген Әбдул Қадир Бидилдің диуа-

ны мен Хафиздың диуаны Ташкенттегі литографиялардан әрқайсысы 1000 дана болып жарық көргенін жазады (Розен, 1894: 395). Бірақ бұл жерде ирандық зерттеуші И.Худояр кейбір мәселелерге аса қатты мән бермегенін байқаймыз. И.Худоярдың пікірінше Ресей отарлап алған елдердің өзінде әлі де болса ескіше оқуға, төл әдебиетін оқуға шектеу қойылмаған еді, тек Қазан төңкерісінен кейін барып бұның бәрі өзгерді дегенді айтады (Худояр, 2016: 5). Алайда В.Р. Розеннің жазбасы мен осы дәуірдегі мұсылманша оқитын оқу орындарының оқулықтарын зерттеген жұмыстарға жүгінсек Ресей патшалығы бірнеше рет мұсылманша оқулықтар мен әдебиеттерге тиым салғанына куә боламыз. Ол туралы В.Л. Данилов мынадай бірқатар маңызды деректер келтіреді: В 1840-е гг. мусульманское книгопечатание в Казани было запрещено, а цензура мусульманской книги переведена в Петербург. Мұсылманша кітап шығаруға тиым салып қатаң бақылауға алынған соң да мұсылманша (араб, парсы және түрік тілдерінде) оқулықтар мен әдебиеттер шығару қарқынды түрде жалғасады. Себебі мұсылмандар өздері кітап басып шығара алмаса сырттан әкелуге кіріседі. Бұл жағдайдан қауіптенген Ресей үкіметі қатаң бақылаудан соң мұсылманша кітаптарды шығаруға рұхсат берген жөн деп табады. Алайда сол кездегі саясатқа қайшы келетін мұсылманша кітаптар болса оларға рұхсат бермеген. Бірақ соған қарамастан мұсылманша кітап шығару жұмысы тоқтамаған. Бұл мәселе тек литографиялық кітаптар емес бүкіл мұсылман қолжазбаларына қатысты ұстанған саясат. Ол туралы мынадай мәлімет бар: В 1879 г. цензором восточных книг в Главном управлении по делам печати стал В. Смирнов – самый одиозный надзиратель мусульманской литературы за всю ее подцензурную историю. Но даже в периоды давления цензуры издание мусульманских книг продолжало расти (Данилов, 2008: 128-134). Демек ирандық зерттеуші айтқандай мұсылманша әдебиеттерді шығару мәселесі еркін болды дегенді білдірмейді. Қолжазбаларды қайта көшірту және типографиялардан жарыққа шығару мұсылмандар үшін оңай болмаған. Патшалық Ресейге қарасты жерлердегі мұсылмандардың қолжазба не тас баспа кітаптарының бәрі қатаң бақылауда болған. Большевиктер келгенге дейін патшалық Ресей мұсылмандардың қолдауына ие болу үшін қатаң тексерістен кейін кейбір әдебиеттерді медресе-

лерде оқытуға және қолжазба не баспа түрінде таратуға рұхсат берген. Бірақ большевиктердің келуімен жағдай өзгереді. Ал Тәжікстан мен Өзбекстандағы Бидил мен Хафиздың өлеңдерін мектеп жасындағы балаларға оқыту жұмысы кеңес одағы орнаған соң бірер жылда тоқтайды.

Кезінде Хафиз бен Бидилдің өлеңдері Өзбекстан мен Тәжікстан жеріне кең тарауы табиғи жағдай. Бірақ Қазақстанның түрлі аймақтарында бұл екі ақынның өлеңдер жинағының қолжазбалары мен литографиялық басылымдарының сақталып қалуы нені аңғартады деген сұраққа жауап іздейміз. Бір жағынан сол кездегі Орталық Азия мен Қазан қаласына дейінгі аралықтағы көптеген мектеп-медреселердің оқулықтары бір болған, ұстаздар бір оқулықты пайдаланған және бір-біріне ұқсас бағдарламамен жұмыс істеген. Қазанда көшірілген Хафиз бен Ташкенте не Бұхарада көшірілген Хафиздың диуаны ұқсас. Айырмашылық жазу мен қағаз және өлеңдердің орналасу тәртібінде. Бірақ таңдап алған ғазалдар саны жағынан ұқсас және негізінен бір-бірін қайталайды. ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған Хафиз бен Бидилдің өлеңдер жинағының литографиялық басылымдарында патшалық Ресейдің цензурасының рұхсатымен жарық көргені туралы мәлімет бар. Мысалы үшін Бидилдің литографиядан жарық көрген диуанында мынадай жазу бар: Дозв.Ценз. С-П-бургъ 26 июня, 1900 (Қамбарбекова, 2011: 115). Хафиз бен Бидилдің өлеңдер жинағының көптеген литографиялық басылымдары Санкт Петербург, Москва және Қазан қалаларындағы кітапхана коллекцияларында жиі кездеседі (Щеглова, 1975:370). Екінші жағынан осы екі ақынның өлеңдер жинағы қолжазба түрінде де ел арасына көп тараған. Әлі күнге дейін жеке коллекцияларда екі ақынның еңбектерін жиі кездестіреміз. Осыған қарап Хафиз бен Бидилдің өлеңдер жинағының қолжазбаларының сұранысқа ие болғандығын байқаймыз және бұл ретте кімнің тапсырысымен жарық көргенін анықтау маңызды. Хафиз бен Бидилдің қолжазбалары мен литографиялық басылымдары негізінен 19 ғ. мен 20 ғ. басында жарық көрген және қолжазбалары да осы кезеңде көшірілген. ҚР Ұлттық кітапханасы қолжазба қорындағы Диуани Хафиздың ең ертерек көшірілген қолжазбасы 1250/1834 жыл, соңғы көшірілгені 1305/1887 жыл. Ал Диуани Хафиздың литографиялық басылымының ең ертерегі 1289/1872 жылы Бомбейде Хайдарли-

тографиясында жарық көрсе, кейінірек жарық көргені 1333/1925 жылы шамасы Ташкентте жарық көрген. Соңғы беттері жыртылғандықтан қай қалада жарық көргені белгісіз. Бірақ жазуы, безендірілуі, көлеміне қарап өзге де ташкенттік Хафиздың Диуанына ұқсастығын аңғарамыз. Бидилдің өлеңдер жинағына келсек, сирек қорда төрт қолжазбасы сақталған. Олардың ең ертерегі 1264/1847, ең соңғысы 1295-1878 жылы көшірілген. Ал литографиялық басылымдарының саны жиырма. Оның он екі басылымы Ташкентте, үш басылымы Санкт-Петербургте, екі басылымы Бұхарада, екі басылымы Бомбейде, бір басылымы Самарқандта жарық көрген. Бұл басылымдардың ең көнесі 1299/1882, кейінірек жарық көргені 1328/1920.

Енді бір жағынан алып қарасақ Хафиз бен Бидил екі бөлек ақын. Хафиз 14-ғасырда өмір сүрген ирак стилінде жазған ақын. Бидил болса 17 ғ. соңы мен 18 ғ. басында өмір сүріп үнді стилінде жазған ақын. Бидил Үндістанда дүниеге келіп сол елде дүние салған. Екі ақынның арасында уақыт, тақырып пен стил жағынан үлкен айырмашылық бар. Бірақ соған қарамастан қолдағы деректерге сүйенсек осы екі ақынның еңбектері бүкіл Орталық Азия елдеріне тіпті Қазан қаласындағы медреселерге дейін кең тарап мектептерде оқытылған. Бидил Үндістаннан Хоросанға одан асып тәжік оқырмандары арқылы келді десек, ал Хафиз қалай қазақ ортасына келді деген сұрақ мазалайды. Бұл сұраққа қазірше нақты жауап табылмады. Шамасы бір кездері Хафизді оқыту оқу бағдарламасына енген болар. Сол дәстүр сақталып біраз уақыт бойы медреселерде Хафиздың ғазалдарын оқыту жалғасса керек. Бірақ сол кездегі мектеп оқушылары Хафиз бен Бидилдің ойларын түсінген бе, әлде амал жоқтан оқу бағдарламасына енген соң оқуға мәжбүр болған ба деген сұраққа С.Айнидің еңбегінен жауап тапқандай боламыз. Бізді мазалаған сұраққа ғалым былай деп жауап береді: Жас балалардың Бидилдің өлеңдерін жаттауы пайдасы жоқ талпыныс болатын (Айни, 1964: 117). С.Айнидың еңбегін оқи отырып Бидил мен Хафизды 7-10 жастағы балаларға оқытқанын және жаттатқанын, тіпті көшіріп жазуға тиісті болғанын білеміз. Бірақ кішкентай балалар сопылық тақырыпқа жазылған ақындардың өлеңін түсініп оқығанына күмәнданамыз. Иран, Тәжікстан және Ауғанстан секілді елдерде ересек жастағы адамдардың өзі Хафиз бен Бидилдің өлеңдерін

сол кезде және бүгінгі таңда оңайшылықпен түсіне бермейді. Хафиз Иранда ең көп оқылатын танымал ақын. Бірақ мектеп оқушылары Хафиздың өлеңдерінің мағынасын оңай түсінеді деп айту қиын. Ал ирантану мамандығы бойынша оқитын студенттер бұл күнде әлемнің түпкір түпкірінде 1-2 курстарда Хафиз бен Бидилді оқымайды. Әдетте бұл ақындардың өлеңдерінің мағынасы күрделі болғандықтан жоғары курстарда немесе магистратурада оқиды және ол да болса үзінділерін. Сонымен қатар Хафиздың ғазалдарының мағынасы күрделі болғандықтан оған көптеген түсініктер жазылған (Хафиз, 2000). Жалпы оқырман қауымға қарапайым тілде Хафиздың ғазалдарына түсініктер жазылған кітаптар бар (Хоррамшахи, 2004). Балалар мен жасөспірімдер үшін арнайы жарық көрген Хафиздың таңдамалы өлеңдер жинағының саны шексіз.

Хафиз бен Бидилге арналған зерттеуді қорытындылай келе әлі толықтай дәлелденбеген, бірақ шындыққа жақын келетін пікірді ұсынғымыз келеді. Патшалық Ресей мұсылманша оқулықтарды қатаң бақылауға алып медреселерде оқытылатын оқулықтарға рұхсат бермес бұрын кітаптардың мазмұнын мұқият тексергені белгілі. Соған қарап Хафиз бен Бидил өлеңдерінің мағынасын оңайшылықпен шәкірттер түсіне бермейді деген пікір басшылыққа алынған болса керек. Патша үкіметінің арнайы мамандары Хафиз бен Бидилді оқып тексеріп шыққаны анық. Нәтижеде ішінде дінді мақтау не насихаттау белгілері байқалмайды және саясатқа қайшы келетін ойлар кездеспейді деген қорытындыға келсе керек. Расында да Хафиз бен Бидилдің айтқысы келген ойлары күрделі. Олар ойларын тереңнен толғап нақышына келтіре астарлап және томпақтау мәселелерді жіңішке жеткізген. Бірнеше қайтара оқығанда немесе ұстаз қайталап түсіндіргенде ғана түсінуге болатын мәселелер бар. Сол себепті Хафиздың ғазалдарына Иранда әлі күнге дейін түсініктер (шәрх) жазу жұмысы жалғасып келеді. Ал Бидилдің өлеңдеріне келетін болсақ мәселе басқаша. Бидил үнді стилінде жазған үндістандық парсытілді ақын. Оның өлеңдерін сүйіп оқитын оқырмандар да негізінен Үндістан субконтинентінде болған және әлі де бар. Бидилдің өлеңдері Орталық Азияға осы Үндістан арқылы жеткен. Алайда бұл күндері Хафиз секілді Бидилдің өлеңдері арнайы ирантану немесе парсы әдебиеті мамандығы бойынша оқу

бағдарламаларына енбеген. Бидилдің өлеңдері Иранда кең түрде насихатталады, оқытылады деп айту қиын. Бидилдің өлеңдері Иран оқырмандары арасында аса танымал еместігі туралы Н.И. Пригарина былай деп жазады: Еще меньше интереса в Иране к поэтам, не являвшимся уроженцами Ирана, например к Бедилу. Возможно, это связано с тем, что у него уже Индия присутствует, если уместно так выразиться, в каждом нерве его поэзии – это заметно и в появлении концепций, продиктованных индийской философией, индийских реалий, образов мистической практики как индийских суфиев, так и йогов и подвижников других религий Индии (Пригарина, 1999: 23). Бидил өлеңдерін талдаған ирандық ғалым З.Сафа ақын қиялға беріліп өлең жазу барысында түрлі теңеулер мен ерекше және сирек орамдарды қолданамын деп сөздің мағынасын кетіріп алған жерлері кездеседі деп жазады (Safa, 2008:1379-1380). Хафиздың диуаны ЖОО орындарында арнайы жеке пән ретінде оқытылса, Бидил туралы тура осылай деп айта алмаймыз. Яғни Хафиз бен Бидилдің халық арасындағы танымалдылық деңгейі әртүрлі, тіпті салыстыруға келмейді. Бірақ соған қарамастан әртүрлі дәуірде өмір сүрген, екі бөлек стилде жазған Хафиз бен Бидилдің өлеңдері Орталық Азия елдерінің мектеп-медреселерінде бас қосқан. Бидилдің өлеңдері заманында тәжік ақындарының шығармашылығына әсер еткен және тәжік әдебиетінен ерекше орын тапқан. Тәжік оқырмандары арқылы бүкіл түркі тілдес халықтың арасына Бидилдің өлеңдері тараған. Ал Хафиздың ғазалдарының Орталық Азия елдеріне тарауы және медреселердің оқу бағдарламасына ену тарихы арнайы зерттеуді қажет етеді. Жоғарыда айтылған барлық мәліметтерді қорытындылай келе медресе шәкірттерінің бәрі де Хафиз бен Бидилді сүйіп оқыған және түсінген деуге болмайтынын аңғарамыз. Алайда ішінде ілуде бір талантты шәкірт болса, Хафиз не Бидилді сүйіп оқып ол туралы азды-көпті жазып қалдырған мәліметтер де кездеседі. Мысалы үшін Ш.Ш. Уәлиханов Қашғар күнделігі II деген мақаласында Қашғарға сапарын баяндай келе бірқатар мәселелерді баяндап келе жатып Мир Әлишер Навои туралы әңгімелейді. Содан Ходжа Джаган (Қожа Жахан) мен Ходжа Ахмет (Йасауи) Ходжа Юсуф Гамаданидің (Хамаданидің) шәкірттері болғандығын жазады. Жүсіп-Зылиха поэмасының авторы Маулави Жәми, Мирза Бидил

«Шакир-ханның авторы деп жазады. Одан ары әртүрлі шығыс авторларынан бір бәйіт өлеңдер жазған (Уәлиханов, 1985: 38-52). Олардың арасында Хафиздың бір бәйіт өлеңі бар.

[می دو ساله و معشوقه چهارده ساله همین بسست
صحبت صغر و کبر]

Ауд: Екі жылдық шарап пен он төрт жастағы сүйікті,
Жас пен кәрінің сұхбаты үшін осы жеткілікті.

Халық арасына осы бір бәйіт өлең мақал-мәтел ретінде тараған және Ш.Уәлиханов Хафиздың осы өлеңін ұстаздарынан немесе медреседегі мұғалімдерінен естігені анық. Орталық Азиядағы үлкен білім ошақтарынан қашықтау жерде туып-өсіп орысша білім алған Шоқан танымал медреселерде оқымаса да парсы әдебиетімен таныс болғандығы әрі кез-келген сол заманның және осы заманның оқымыстысы мағынасын терең түсіне бермейтін Хафиздың құпияға толы өлең жолдарын мақаласында пайдаланғандығы тамсандырады және тәнті етеді деп баға берілген (Қамбарбекова, 2014: 59). Ш.Уәлихановтың мысалынан кейін қазақ даласының алыс аймақтарындағы медреселерде де Хафиздың бәлкім Бидилдің де өлеңдері оқытылғанына көзіміз жете түседі. Шәкірттердің бірі сүйіп оқыса, бірі мәжбүрліктен оқып тез ұмытқанын да пайымдау қиын емес. Себебі жоғарыдағы мақаласында Шоқан Мирза Бидилдің есімін Әбдірахман Жәмидің есімімен бірге атап өткен. Олай болса медресе бағдарламаларына енген мағынасы терең, сиқырлы да сырлы Хафиз бен Бидил өлеңдері халыққа да патшалық Ресей үкіметіне де тиімді болған деген қорытындыға келеміз.

Екінші топқа басы мен аяғы жоқ, яғни жоғалған қолжазбалар жатады. Олардың көбісі мәжмуа, яғни бірнеше шығарманың жинағы. Басы мен аяғы жоғалған, нақты аты анықталмаған қолжазбалардың саны 14. Ал бірнеше шығармалардың жинағынан тұратын мәжмуа деп атаған қолжазбалардың саны да 14. Бұл топқа жататын қолжазбалардың көбісі діни хикаялар, тіл үйренуге арналған оқулық және поэзия. Парсы тіліндегі қолжазбаларды құрастырушылар шығарманың аты жоқ деп көрсеткен бірнеше қолжазбаның аты сол қолжазбаның ішінде бар екеніне көз жеткіземіз. Соның бірі Диуани Сайқали, екіншісі Әмир Әлишер Науаидің Мәхбуб әл-қулуб шығармасы. Қолжазбаның басы жо-

ғалған және бас жағында шағын парсы тілінде діни хикая бар. Құрастырушылар қолжазбаның басындағы басы жоқ және аты белгісіз шығарманы қарап белгісіз қолжазба деп таныстырған (Абдулла, Камаладдини, 2008: 146-147). Шын мәнінде бұл қолжазба мәжмуаға жатады және бірінші шығарманың аты белгісіз болғанымен екінші шығарманың аты да авторы да белгілі. Бұдан басқа бірнеше мәжмуа (жинақ) деп аталатын қолжазбалар бар. Соның бірі №87 қолжазба. Бұл қолжазба бірнеше шығармадан және мінәжаттан тұрады. Біріншісі мен екінші шығарманың авторы бір адам – Мұхаммад Әлим Шейх Әләви. Үшінші шығарма – Әмир Сайд Әли Хамаданидың Истилахати суфие (Сопылық терминдер) атты екі парақтан тұратын шағын жазбасы. Төртінші шығарма – Ибраһим Каганидың сопылық трактаты, шығарманың соңы жоғалған. Бесінші шығарманың аты белгісіз бірақ авторы Фахраддин Рази. Бар жоғы тоғыз парақтан тұратын шағын сопылыққа арналған шығарма. Осы бес аты белгілі шығармадан басқа бір томның ішінде алты парақтан тұратын бір мінәжат бар және бес парақтан тұратын аты белгісіз сопылық шығарма бар. Басы мен аяғы жоқ шығарма шамасы басқа бір шығармадан алынған үзінді болса керек. Жалпы алғанда бір жинақ ретінде топтастырылған бұл қолжазбадағы шығармалардың бәрі сопылыққа арналған шығармалар. Бір томға түптеген адам қандай мақсатта бұл шығармаларды бір жинақ етіп шығарғаны түсінікті секілді. Тапсырыс беруші шамамен сопылық тариқатының өкілі болса керек. Осы секілді тағы бір мәжмуа бар. Аты – Үш рисәләдан тұратын мәжмуа деп аталады. Бұл мәжмуаға аты айтып тұрғандай үш шығарма енген. Бірінші шығарма аты белгісіз, мазмұны араб және парсы тілдеріндегі өлеңдер мен оған жазылған түсініктер. Екіншісі Сағди Ширазидың Гүлстан шығармасына жазылған түсініктер. Бұл шағын шығарманың авторы Жунайид Абдулла Мусави. Үшінші шығарма екінші шығарманың жалғасы секілді көрінеді. Гүлстан шығармасында кездесетін қиын сөздердің сөздігі, А әрпі жоқ, сөздік Б әрпінен басталады.

Бір томға бірнеше шығарманың топтастырылған жағдай діни шығармалардан жиі байқалады. Соның бірі Орталық Азия елдеріне кең таралған еңбек Чахар кітаб (Төрт кітап) және оның алты нұсқасы ҚР ҮК сирек қорында сақталған. Бұл шығарма да медреселерде пайдаланылған діни әдебиетке жатады. Сондықтан болар бүкіл Орталық Азия, Қазан, Уфа қалала-

рындағы кітапхана қорларынан және жеке коллекцияларда бұл шығарма жиі кездеседі. Чахар кітаб негізі жинақ, аты айтып тұрғандай төрт кітаптан тұрады. Кейбір қолжазбаларына төрт кітап емес үш кітабы енген жайлар да кездеседі. Чахар кітаб әдетте мынадай төрт кітаптан тұрады: 1. Нам-и Хаққ. Бұл кітапта мұсылмандарға парыз болған иман шарттары өлең түрінде баяндалған. Яғни бес параз бес бөлік өлең түрінде жазылған. 2. Чахар фәсл деп аталады және қара сөздермен мұсылманның бес парызы баяндалады. 3. Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) хадистері мен сол хадистерге қатысты туындаған хикаялар жинағы. 4. Соңғы кітапта көп жағдайда парсы ақыны Фаридаддин Аттардың ислам дінінің парыздары туралы жазған өлеңдері топтастырылады. Бірақ кейбір Чахар кітаптың қолжазбаларында Аттардың өлеңдері емес басқа парсы ақындарының иман шарты туралы жазған өлеңдері жинақталғанын байқаймыз. Бір кездері медреселерде оқулық ретінде пайдаланылған бұл кітап литографиялардан көптеп жарық көрген. Оның бірқатары ҚР ҮК Сирек қорында сақталған және олардың саны тоғыз (Қамбарбекова, 2011: 38-43).

Үшінші топқа бірнеше тілде жазылған бірнеше рисаладан тұратын қолжазбалар жатады. Бұл топқа негізінен араб тілінің оқу құралдары жатады. Ирандықтар араб тілінің грамматикасын парсы тілінде үйретуді ертеректен қолға алған. Сол себепті әр ғасырда парсы тілдестер үшін араб тілінің грамматикасы толықтырылып жазылып отырған. Кейбір оқулықтардың аты танымал және ондай оқулықтар Орталық Азия кітапхана қорларының бәрінде кездеседі. Сондай бірқатар оқулықтар ҚР Ұлттық кітапханасының сирек қорында сақталған және олар Бедан, Каффия, Миат-и амил, Фусули Акбари, Таузих-и камил. Бұдан басқа арабша-парсыша немесе парсыша-арабша сөздіктерді де осы топқа жатқызуға болады. Сондай-ақ бірқатар фикх тақырыбына арналған шығармалар бар. Олар Викая, Мұхтасари Викая, Фикхи Кейдани және т.б. Бұлар да басында арабша жазылған. Бірақ парсы тілді авторлар осы еңбектерге түсініктер жазып, кейде ықшамдап қысқартып аударған. Мұндай шығармалар Орталық Азия медреселерінде оқулық ретінде қолданылған. Бірнеше тілде жазылған бірнеше қолжазба бар. Ол қолжазбалардың аты да авторы да белгісіз. Мұндай қолжазбалардың сипатына келсек басында бірнеше Қожа Ахмет Ясауидың хикметтері бар, ортасында шағын

араб тілінде діни шығарма бар, соңында бірнеше парсы тілінде өлең шумақтары жазылған. Тағы бір қолжазбаның жағдайы тура осы қолжазбаға ұқсас. Бір қолжазбаның ішінде екі шағын шығарма бар. Басында түрік тілінде діни шығарма бар және бөлімдерінің аттары парсы тілінде жазылған. Соған қарап парсы тіліндегі шығарманың аудармасы болса керек деп шамалауға болады. Одан кейін араб тілінде фикх тақырыбына арналған шығарма бар. Осы секілді бірнеше тілде жазылған, бірақ бір томға түптелген бірнеше қолжазба кездеседі. Бұған қарап көптілділік мәселесін байқаймыз. Мектеп-медреселердің ұстаздары түрік, араб және парсы тілдерінде еркін сөйлеген және дәріс берген деуге болады. Бұның тағы да бір себебі бар. Ол қағаз жетіспеушілігінен бір томға тіліне қарамай бірнеше шығарманы жинақтауға тура келген жағдайды да ескеруіміз керек.

Парсы тіліндегі қолжазбалардың сыртқы сипатына келетін болсақ, қағаздары негізінен бірбіріне өте ұқсас ортаазиялық қағазға жазылған. Ал жазуы негізінен насталиқ жазуы, тек Бидилдің бірер диуаны шекасте насталиқ жазуында және бірер фикх шығармалары нәсх жазуында ал жиектеріне жазылған парсы тіліндегі түсініктер насталиқ жазуында жазылған. Енді парсы қолжазбаларының көшірушілері мен көшірілген жерлеріне келетін болсақ, бірнеше қолжазбаның Түркістанда, Қожа Ахмет Ясауидың кесенесі жанындағы медреседе көшірілгені қолжазбалардың колофонында (соңғы парақтың соңғы абзасы) жазылған. Оның бірі Жәвәми әл-хикаят (№225) қолжазбасы болса, бірі Салати Мәсуди (№266). Ал парсы қолжазбаларының ішінде кездесетін мөрлерге келсек, бірнеше қолжазбаның ішінде мөрлер бар. Оның бірі Бидилдің өлеңдер жинағы (№224). Мөрде: Фазл Садық Масуми деп жазылған. Екіншісі Хафиздың диуаны. Ондағы мөрде: Мулла Әбдурахман Мулла Мухаммед Шакер деп жазылған (№221). Бірнеше қолжазбада мөр бар, бірақ бояуы өшіп кеткендіктен оқылмайды. Алдағы уақытта осы мөрлердегі есімдердің кім екендігі анықталатын болады.

Қорытынды

ҚР ҰК Сирек қорында сақталған парсы қолжазбаларына жалпы шолу жасауға арналған

мақаламызды қорытындылай келе мынадай нәтижелерге келеміз. Біріншіден, әлемде қалыптасқан стандартқа сай парсы тіліндегі каталогты қайта құрастыру керек. Екіншіден, парсы тіліндегі қолжазбалар негізінен медреселерде оқытылған оқулықтар қатарына жатады. Тақырыптар жағынан парсы қолжазбалары әртүрлі: поэзия, тарих, антология, биография, діни және насихат тақырыбындағы хикаялар, фикх, сөздіктер, суфизм, иман шарты, араб тілінің парсы тіліндегі оқулықтары және басы мен аяғы жоғалған ғибратқа толы әңгімелер. Демек бір кездері медреселерде тек қана діни әдебиетті емес басқа да пәндерді оқытқанын байқаймыз. Үшіншіден, медреселердің оқу бағдарламалары жан-жақты тақырыптарда сабақтар өткенін және үш тілді бірдей қолданғандығын аңғарамыз. Медресе ұстазы өзінің ана тілінен басқа кейбіреулері орта деңгейде кейбіреулері жоғары деңгейде араб және парсы тілдерін білген. Оған Ш.Уәлиханов пен сол кездегі көптеген қазақ және Орталық Азия елдерінің зиялылары мысал бола алады. Себебі үш тілді білетін ұстаздардан білім алған кейбір үшқыр ойлы шәкірттер үш тілді де қажетті дейгейде меңгеріп шыққандығын көптеген мысалдардан байқаймыз. Төртіншіден, кеңес одағы орнағанға дейін Орталық Азияның мұсылман халқы сауатсыз, білімсіз надан болған деген қасаң пікірдің қисынсыз екеніне куә боламыз. Себебі осыдан бар болғаны жүз жылдай бұрын бір емес үш тілді білген; Құран Кәрімнің тілі мен Фирдауси, Сағди, Хафиз және Низами т.б. парсы ақындарының, тарихшыларының, ғұламаларының еңбектерін еркін оқи алған адамдарды білімсіз, сауатсыз немесе надан деп айтуға болады ма деген сұрақ туындайды. Бұл сұрақтың жауабы айқын. Олай болса көптеген уақыттар бойы ана тілінен басқа әрдайым екі шет тілін білген Орталық Азия халықтарының, соның ішінде қазақтардың мәдени және рухани мұрасын көне кітаптар мен қолжазбалардың негізінде зерттеу маңызды. Олардың медреселерде не оқығанын анықтау үшін араб, парсы және түрік тілдеріндегі қолжазбалардың тарихын, мазмұнын және қолданылған аясын зерделеу қажет. Сондай-ақ әрбір еңбектің тарихына үңілу арқылы қазақ халқының жүз жыл бұрынғы мәдени және рухани өміріне жан-жақты баға беру мүмкіндігіне ие боламыз.

Әдебиеттер

- Данилов В.Л. (2008). Из истории издания и распространения мусульманской книги в России. *Вестник Омского университета*. № 3. С. 127–146.
- Siddiqi, M (1989). Bidel, □Abd-Al-Qader. *Iranica encyclopedia*. Vol. IV, Fasc. 3, pp. 244-246. <https://www.iranicaonline.org/articles/bidel-bedel-mirza-abd-al-qader-b>
- Розен В.Р. (1894). Записки восточного отделения Императорского русского археологического общества. Мусульманская печатная издания в России за 1893 год. Санкт Петербург: типография Императорской Академии Наук. 395 с.
- Айни. С (1954). Мирза Абдулқодири Бидил. Душанбе: Ирфон.
- Khodoyar I. (2016). Taamoli dar cheraybazgasht be Bidil dar Osiyay markazi (The reason for Bidil's return to Central Asia). *Rudaki*. №45, P.4.
- Hafiz, Sh. (2000). *Diwani Hafiz* (The collection of gazelles). Introduction and commentaries by Khatib Rahbar. Tehran: Osture. P.34.
- Hafiz, Sh. (2004). *Hafiz-nama*. Introduction and commentaries by B. Horramshahi. Vol. I-II. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Пригарина, Н.И. (1999). Индийский стиль и его место в персидской литературе (вопросы поэтики). Москва: «Восточная литература» РАН, 1999. С. 23.
- Уәлиханов Ш.Ш. (1985). Бес томдық шығармалар жинағы (алғысөзі: Ә. Марғұлан). Т.3. Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы. 38-52 б.
- Қамбарбекова, Ф. (2014). Шоқан Уәлиханов еңбектеріндегі шығыс дереккөздері. *Қазақстан Республикасы Ұлттық Академиясының Хабарлары*, №1 (293). 59 б.
- Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы (2011). Құрастырған: Қамбарбекова Ф.Ә., жауапты редактор Муминов Ә.К. Алматы: Полиграфиздат.
- Ғылым ордасы Ғылыми кітапхана қорындағы парсы тіліндегі кітаптардың каталогы (2015). Құрастырған: Қамбарбекова Ф.Ә., жауапты редактор Муминов Ә.К. Алматы: Ғылым ордасы.
- Каталог рукописных книг на персидском языке из собрания Национальной библиотеки РК (2008). Составители: С. Абдулло, С.М.Б. Камалиддини. Алматы: Дайк-Прес.
- Каталог литографированных книг на персидском языке в собрании Восточного отдела Научной библиотеки им. А.М.Горького ЛГУ (1989). Составитель: О.П. Щеглова. Москва: Наука.
- Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі шығыстық кітаптар (1981). Құрастырған: С.Л. Сауытбеков. Алматы. 749 б.
- Safa, Z. (2008). *A history of Iranian Literature*. Vol. V. Part II. Tehran: Firdaus. P. 1379-1380

References

- Ainy, S. (1954). *Mirza Abdulqodiri Bidil*. Dushanbe: Irfan.
- Danilov, V. L. (2008). Iz istory izdanya i rasprostroneniya musulmanskoj knigi v Rossii [From the history of publication and distribution of Muslim books in Russia]. *Vestnik Omskogo universiteta*, 3, 127–146.
- Gylym ordasy Gylymi kitapkhana qorindagi parsi tilindegi kitaptarding katalogi [Catalog of books in Persian in the collection of the Scientific Library Gylym Ordasy]. (2015). Qurastirgan: Kambarekova G.A., Jauapti Redactor: Muminov A.K. Almaty: Gylym ordasy.
- Hafiz, Sh. (2000). *The Diwan of Hafiz* [The collection of Hafiz's gazelles]. Introduction and commentaries by Khatib Rahbar. Tehran: Osture.
- Hafiz, Sh. (2004). *Hafiz-nama*. Introduction and commentaries by B. Horramshahi. Vol. I-II. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Kambarbekova, G. A. (2014). Shoqan Ualikhanov enbekterindegi shigis derekkozderi [Eastern sources in the works of Shokan Ualikhanov]. *Qazaqstan Respublikasi Ulitti Akademiasining Xabarlari*, 1(293), 59.
- Katalog litografirivannikh knig na persdiskom yazike v sobraniy Vostochnogo otdela Nauchnoy biblioteki imeni A.M. Gorkogo LGU [Catalog of lithographed books in Persian in the collection of the Eastern Department of the Scientific Library named after A.M. Gorky Leningrad State University]. (1989). Sostavitel: O.P. Sheglova. Moskwa: Nauka.
- Katalog rukopisnikh knig na persidskom yazike iz sobranya Nachionalnoy biblioteki RK [Catalog of handwritten books in the Persian language from the collection of the National Library of the Republic of Kazakhstan]. (2008). Sostaviteli: S. Abdullo, S.M.B. Kamaliddini. Almaty: Daik Press.
- Khodoyar, I. (2016). Taamoli dar cheraybazgasht be Bidil dar Osiyay markazi [The reason for Bidil's return to Central Asia]. *Rudaki*, 45, 4.
- Parsi tilindegi kitaptarding katalogi, Qazaqstan Respublikasi Ulitti kitapxanası [Catalog of Persian books from the collection of the National Library]. (2011). Qurastirgan: Kambarekova G.A., Jauapti Redactor: Muminov A.K. Almaty: Poligrafizdat.
- Prigarina, N. I. (1999). *Indyiskaya stil i ego mesto v persidskoj literature (voprosi poetiki)* [Indian style and its place in Persian literature (issues of poetics)]. Moskva: Vostochnaya literatura RAN.
- Rozen, V. R. (1894). *Zapiski vostochnogo otdeleniya imperatorskogo russkogo arkeologicheskogo obshestva. Musulmanskaya pechatnaya izdanya v Rossii za 1893 god* [Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society. Muslim printed publications in Russia for 1893]. Sankt Peterburg: Tipografya Imperatorskoy Akademii Nauk.
- Safa, Z. (2008). *A history of Iranian Literature*. Vol. V, Part II. Tehran: Firdaus.

Siddiqi, M. (1989). Bidel, □Abd-Al-Qader. *Iranica encyclopedia*, IV(3), 244-246. Retrieved from <https://www.iranicaonline.org/articles/bidel-bedil-mirza-abd-al-qader-b>

Sirek kezdesetin kitapтар мен qolzhazbalar bolimindegi shygystyq kitapтар [Oriental Books in Rare Books and Manuscripts]. (1981). Qurastyrgan: Sauytbekov S.L. Almaty.

Ualikhanov, Sh. Sh. (1985). *Bes tomliq shigarmalar jinagi (algisozi: A. Margulan)* [Collection of works in five volumes (foreword: A. Margulan)]. T.3. Almaty: Qazaq sovet ensyclopediasining bas redakchyasi.

Авторлар туралы мәлімет:

Қамбарбекова Ғалия Әмзеевна (корреспондент автор) – филология ғылымдарының кандидаты, Өл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қаласы, Қазақстан, эл. пошта: kazalem@mail.ru);

Қари Қуанышбек Аманкелдіұлы – парсы тілі мен әдебиетінің магистрі, Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының ғылыми қызметкері (Астана қаласы, Қазақстан, эл. пошта: tourantau@gmail.com)

Information about authors:

Kambarbekova Galiya Amzeevna (corresponding author) – candidate of philological sciences, senior lecturer of the Middle East and South Asia Department Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kazalem@mail.ru);

Kari Kuanyshbek Amankeldiuly – master of Persian language and literature, research fellow of the Scientific Institute for the Study of the Zhosy Uliisy (Astana, Kazakhstan, e-mail: tourantau@gmail.com)

Келіп түсті 18 ақпан 2024 жыл
Қабылданды 20 қараша 2024 жыл

N. Kairanbayeva* , Z. Shadkam , O. Tuyakbayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

MEDICINAL PLANTS IN MEDIEVAL TREATISES: MEDICINAL PROPERTIES, APPLICATION, DESCRIPTION

Traditional medicine is understood as a set of therapeutic and hygienic measures practiced in local human populations. This knowledge is based on the experience of one or a number of generations of people and was transmitted orally and later in written works. Each period had its own healing art and it is clearly recorded in the written heritage of the healing healers of that period. Ancient medical treatises, written primarily on the basis of personal observations and borrowed materials, are sometimes difficult to understand due to significant differences in the concepts and terms of traditional and modern scientific medicine and require in-depth analysis. The analysis of medical treatises is a serious scientific task that requires the joint efforts of several specialists; doctors, botanists, ethnographers, linguists and pharmacy specialists.

The article presents a list of herbs that were often taken in Turkic folk medicine in ancient times and are still used today in the treatment of various ailments, as well as the main properties of these medicinal plants described in written works. The sources of research in the article are the medical treatises "Dastūr al-'ilāj" (early 16th century) and "Asrār al-Atibbā'" (anonymous), which discuss the features of the medicinal traditions of the Turkic peoples in the Middle Ages.

Key words: medieval treatise, "Dastūr al-'ilāj", "Asrār al-Atibbā'", medicinal herbs.

Н.Н. Кайранбаева*, З. Шадкам, Ө.О. Тұяқбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

Ортағасырлық трактаттардағы дәрілік өсімдіктер: емдік қасиеті, қолданылуы, сипаттамасы

Дәстүрлі медицина жергілікті халықтарда қолданылатын емдік және гигиеналық шаралар кешені ретінде түсініледі. Бұл білім адамдардың санғасырлық тәжірибелері негізде қалыптасып, кейінгі ұрпаққа ауызша және жазба мұраларда жетті. Әр кезеңнің өзіне тән емшілік өнері болды және ол сол кезеңнің шығармашыл емшілердің жазба мұраларда хатталып отырғаны анық. Бүгінге жеткен сол медициналық трактаттар жеке тәжірибесі, өзге шығармалардан алған білімі негізінде жазылғандықтан, дәстүрлі және қазіргі заманғы ғылыми медицинадағы ұғымдар мен терминдердегі елеулі айырмашылықтарына байланысты ол мұралардағы мәліметтерді кейде түсіну, талдау қиындық тудырады. Оларды терең талдау – дәрігерлердің, ботаниктердің, этнографтардың, лингвисттердің және фармация саласындағы мамандарының бірлескен күш-жігерін қажет ететін күрделі ғылыми мәселе.

Мақалада түркі халық емшілігінде көне замандардан бері әртүрлі ауруларды емдеуде пайдаланылып келе жатқан дәрілік өсімдіктерінің тізімі беріледі және сол өсімдіктердің жазба мұраларда сипатталған негізгі қасиеттері көрсетіледі. Мақаладағы зерттеуіміздің негізгі деректері ретінде түркі халықтарының емшілік дәстүрінің ерекшеліктерін баяндаған «Дастūr ал-'илāj» (XVI ғ. басы) және анонимді «Asrār al-Atibbā'» ортағасырлық медициналық трактаттары алынды.

Түйін сөздер: ортағасырлық трактат, «Дастūr ал-'илāj», «Asrār al-Atibbā'», емдік шөптер.

Н.Н. Кайранбаева*, З. Шадкам, Ү.О. Тұяқбаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

Лекарственные растения в средневековых трактатах: лечебные свойства, применение, описание

Традиционная медицина понимается как комплекс лечебно-гигиенических мероприятий, практикуемых в местных популяциях. Эти знания основаны на опыте одного или ряда поколений людей и передавались устно, а затем и в письменных произведениях. В каждый период

целителей того периода. Древние медицинские трактаты, написанные преимущественно на основе личных наблюдений и заимствованных материалов, порой сложны для понимания из-за существенных различий в понятиях и терминах традиционной и современной научной медицины и требуют углубленного анализа. Анализ медицинских трактатов — серьезная научная задача, требующая совместных усилий нескольких специалистов (врачи, ботаники, этнографы, лингвисты, фармацевты).

В статье представлен перечень трав, которые в древности часто принимались в тюркской народной медицине и используются до сих пор при лечении различных недугов, а также основные свойства этих лекарственных растений, описанные в письменных трудах. Источниками исследования в статье являются средневековые медицинские трактаты «Дастур ал-'иладж» (начало XVI века) и «Асрар ал-Атибба» (анонимный), в которых описываются особенности врачебной традиции тюркских народов.

Ключевые слова: средневековый трактат, «Дастур ал-'иладж», «Асрар ал-атибба», лечебные травы.

Introduction

Traditional medicine is understood as a set of therapeutic and hygienic measures practiced in local human populations. This knowledge is based on the experience of one or a number of generations of people and was transmitted orally. Each more or less stable human population has its own set of therapeutic and prophylactic means and techniques. Almost every human civilization had its own established traditional medicine, which is to some extent reflected in written sources (the so-called medical treatises). These medical treatises are sometimes difficult to understand due to significant differences in concepts and terms in traditional and modern scientific medicine. The analysis of treatises is a serious scientific problem that requires the joint efforts of physicians, botanists, ethnographers, linguists and specialists in the field of pharmacy.

Traditional medicines are understood as medical systems that have developed in more or less large regions of the globe and are based on the experience of a significant number of generations of people.

Dr. Alaoui-Jamali claimed that “Plants have always been the primary choice for preventing and treating various diseases faced by human beings, and contain specific or broad-spectrum active compounds for almost any type of disease” (Sargin, 2021).

Scientific medicine consists of a number of sections: surgery, therapy, etc. Depending on the methods and means, treatment of patients, therapy is carried out by chemotherapy, physiotherapy, herbal medicine, zootherapy, etc.

In most empirical medicines (folk, religious, various traditional Chinese, Arabic, Indo-Tibetan) herbal medicine and partly animal therapy were the basis of any treatment, but in modern scientific medicine they occupy a clearly subordinate position, de-

spite serious successes, achieved in the field of study of medicinal herbs and animals.

Substances that make up plants and animals are fundamentally more related to the human body in nature than synthetic drugs. Hence their significantly greater bioavailability, and relatively rare cases of individual intolerance and manifestations of a drug disease. This is a very important feature of phytotherapy and zootherapy (Mogilnaya, 2015).

Materials and methods

Medical literature holds a significant role within the historical context of Turkic languages and sciences. These texts have a broad appeal, encompassing fields like medicine, sociology, psychology, folklore, and botany in their content. They not only serve as valuable references for researchers in linguistics, shedding light on linguistic practices, but also hold a crucial place as sources within the history of Turkic medicine and scientific advancement. These texts serve as exemplars, underscoring the continuous utilization of Turkic as a scientific language throughout various historical epochs. Furthermore, these texts enable the observation of the trajectory of Turkic language development due to the foreign elements they incorporate.

According to the researches a lot of medical texts are well-known in Turkology, such as *Asrār al-Atibbā'* (17th), *Ṭīb Kitābı* (17th-18th), *Ṭīb-nāme-i Türki*, *Ṭıbb-ı Yūsufi*, *Ṭabīblik Kitābı*, *Risāle-i Ṭıbb* (19th), *İhyā'ü'ṭ-Ṭıbb-ı Sübhānī Te'lif-i Seyyid Sübhānqulı Bahādur ḥān*, *Menāfi'a'l-İnsān* (19th), *Risāle-i Şifā'ü'l-Ebdān* (1854), *Ḳabā'idü'l-İlāc*, *Ṭabībçılıḳ* (20th), ect.

In this study, we will undertake an investigation of two medical treatises, namely «Dastūr al-'ilāj» and «Asrār al-Atibbā'».

In the process of writing the article, linguistic and linguacultural analyses of the names of herbs mentioned in the texts were conducted by reading and transcribing the original Chagatai and Persian languages text. Additionally, general scientific methods such as collection, sorting, comparison, analysis and summarization were employed during the examination of linguistic units and terms.

The article discusses the classifications of medicinal plants found in the aforementioned works, elucidates their modes of utilization, and delineates the specific diseases for which they were employed during that historical period.

Results and discussion

«Dastûr al-'ilāj» and its medicinal plants

One of the full-fledged medical treatises written among the nomadic Turks at the beginning of the 16th century is «Dastûr al-'ilāj» (“Medicinal tradition”) (al-Khurāsānī, 1526). According to the manuscript versions, «Dastûr al-'ilāj» was written in 933 A.H., i.e. in 1526-1527, and the author of the work was Sultan Ali al-Khurāsānī, known by the nickname «Tabib al-Khurāsānī» («The Doctor of Khorasan»). We have very little information about the exact year of the author’s birth, when and where he died, his activities, and his family name.

Only Khoja Hasan Nisāri writes in his work «Muzakkir al-ahbāb» («Remembrance of the Beloved») that Sultan ‘Ali al-Khurāsānī studied medicine from Maulana Hakim Shahrisiābzī. According to the information in the text of the work, he was the physician of the Sultan Abu Mansur Kushkinshi Khan (colloquially known as Kushim, 1432-1530) and his son Abu Sayyid Khan (1533), and wrote the work in Samarkand under their authority. Having served as a doctor in the palace for more than twenty years, Sultan Ali al-Khurāsānī was suggested to write a book about the information he had collected from various books and their long-term healing experience by Kushkinshi Khan and his son. The author accepted the khan’s offer and compiled this work in 1526-1527. These details are shown in the introduction of the work (Shadkam, 2021: 104).

In addition to the use of various domestic animals (Shadkam, 2022), the manuscript «Dastûr al-'ilāj» mentions the use of the properties of various medicinal herbs. In our research we endeavor to compile the list of some medical plants (fruits, vegetables and herbs). Approximately 130 medicinal herbs have been identified within the study. The tabulated data will delineate specific herbs, accompanied by original illustrations, elucidating their applications and therapeutic properties in the treatment of various diseases (Table 1).

Table 1 – The name of medical plants, their treatment and methods used in the the treatise «Dastûr al-'ilāj»

No.	The name of the plant	Examples	Use of treatment	Methods used
1	<i>Adırışman</i> (<i>Peganum harmala</i>) (Kairanbayeva, 2023)	<i>eger bedbuylıqdın tiş ağırsa adırışman uruğını ve şafranı soqup tişniñ tübige salsa ağırıqtı hoş bolur</i> (55a/1-3)	sore throat (8a/9); cold in the neck or abdomen (23b/3); teeth whitening (16b/7); leprosy (43a/5); toothache (55a/2); internal diseases(68b/4)	Rub the body; applying powder; boil and steam; drinking with milk, etc.
2	<i>aķ piyaz</i> (<i>shallot</i>)	<i>eger kim erseniñ göksi gıcıldap yüre almasa kara koy kıyruğımı aķ piyaz aķ çamğur birle hal kılıp kaynatıp üç gün naštada yese ol zahmet def' bolur</i> (10a/7-9)	chest pain (10a/8)	boil and consum internally on an empty stomach, etc.
3	<i>aķ çamğur</i> (<i>Raphanus</i>)			
4	<i>Almurt</i> (pear seed)	<i>Herkim erse şedefni almurt uruğını adırışman uruğını qoşup un kılıp tişige sürtse besiyar aq bolğay ağızı hoşbuy bolğay</i> (16b/5-8)	teeth whitening (16b/5); black eyes, ear pain, blurred vision, wind in the head (43b/6-44a/2); cough (57a/3).	grind and apply; boil and apply to the head; boil and drink when hot, etc.
5	<i>Anar</i> (pomegranate’s juice, seed, bark)	<i>eger hasbe balğamdın bolsa anar pustini köknar ruhnı qara qoyınıñ quyrıgını atala kılıp çafılssa def' bolur</i> (18a/3-5)	measles due to phlegm (<i>balğam</i> –18a/3); cleaning yellow bile (<i>şafra</i> – 32b/3); freckles (71b/5); for health (73a/5)	Boil the bark and apply it; soak the seeds in water overnight and drink; rub with the juice, etc.

No.	The name of the plant	Examples	Use of treatment	Methods used
6	Arfa (barley's flour, water,)	<i>Az hālğa ham arfa unını mayda tasqap açığı ayranğa çalıp bërse derhal turğay</i> (19b/7-9)	Weakness (azhal– 19b/7); cleaning black bile, yellow bile (33a/3-9); qarakezik (40a/8); headache (44a/9); severe cough (58a/4); liver cold (60a/6); water retention (zaqqı – 60b/7)	grind raw barley flour; drink barley water; boil barley water, etc.
7	Artuç uruğı (juniper seed)	<i>eger safradın bolsa artuç uruğını kuçlanı çuhla uruğını aşala uruğını eçkü yağı birle atala qılıp çafılsa def' bolur</i> (18a/5-7)	measles (heşbe – 18a/6); heat in the liver (63b/3)	Mix it with goat's fat and apply it on the hands; soak it in vinegar before drinking, etc.
8	aşala uruğı (Ferula seed)			
9	Badreñ (cucumber seeds)	<i>badreñ uruğını penc küreni nuquğ qılıp bërse hemesini yoq qılır hem şafranı hem balğamı hem savdanı hem yel hemmesini qılğay</i> (20b/2-3)	phlegm (balğam–6a/4); pain in the navel during labor (20b/2); bladder is full and can't lie (21a/1)	Cook it with other ingredients; mash the pulp in water; boil it with other components, allowing it to sweat, etc.
10	Bādyan (seed of star anise)	<i>ikirni olcañni arfa bādyan suyu birle qaynatıp bërse def' bolur</i> (58a/4-5)	cough (58a/4); cold (8a/9); belly is enlarged and swollen (7a/5); phlegm (balğam–59a/5); stomach ache (62a/3); lack of appetite (67b/1)	Boil it in water and consume; mix it with water and apply it to the body, etc.
11	Buyan (leguminous crop)	<i>eger kişi qotur bolsa ya oğlan uşaq çala bolsa buyanıñ uruğunu bir küzeciç alıp kuzeniñ ağız lıq çığı çenk tıqmaq kerek</i> (15b/1-3)	if there is scabies or if a boy is born prematurely (15b/2); pain in back/ legs (21a/5); headache (44a/9)	Extract oil by placing it in a jar, burying it in the ground, and burning it; boil in a pot and steam, etc.
12	Benefşe (violet plant)	<i>eger kişini közi şişe benefşeni gölab birle yoğurup qabaqlarığa tañsa şişi kiter</i> (49b/1-3)	nerve pain (6b/8-9); yellow liquid in mouth (7a/2); eye swelling (49b/2); insomnia/ black bile (55b/7)	mixing it with other flowers and consum; extract oil and apply it to the head, etc.
13	Qurtqa taş (alum stone)	<i>andın qurtqa taşını 'aselde 'aselde bolmasa 'unşulda izip bəri a 'ğzāsığa sürtey andın qırq bir süküüt cabıqıda nāşūr du 'āsını oqup çaçsun şifā tapqay</i> (8a/4-6)	if the stomach is parched; catching a dry wind (17b/5)	if it is good until it reaches the whole body, the cold will go away; Beat it, mix it with goat's fat, and apply it to the stomach; use it with honey, if there is no honey, onion should be mashed and rubbed all over the body, etc.

According to the Table 1, we can see that only on 13 names of fruits, vegetables herbs are mentioned in the medical treatise “Dastūr al-'ilāj”; and methods highlight the diversity in approaches used in the treatments, ranging from topical applications (drinking when hot or with milk or on an empty stomach, soaking seeds in water overnight) to various oral consumption methods and specific preparation techniques (boiling, steaming, sweating, grinding, extracting oil by placing it in a jar, burying it in the ground, and burning it, etc.). The treatise seems to encompass a broad range of plant-

based remedies, each employing distinct methods tailored to address specific medical conditions. The table outlines various plant-based treatments for a diverse range of illnesses in the treatise “Dastūr al-'ilāj” such as sore throat, teeth whitening, cough; for measles, bile cleaning, liver cold; stomach ache and catching a dry wind. Plants not included in Table 1 were utilized for treating a variety of ailments, including but not limited to cough, cold, flu, eye diseases, scabies, premature birth, biliary diseases, lung conditions, sputum issues, flatulence, and dental problems.

«*Asrār al-Atibbā'*» and its medicinal plants

Joseph Toulousen (Joseph-Desire Tholozan, 1820–1897), a French military doctor, epidemiologist-scientist, corresponding member of the French Academy of Sciences, academician of the National Academy of Medicine, was the first who paid attention to the medical heritage of “*Asrār al-Atibbā'*” (“Secret of Healers”) and present it to the scientific community. In 1858, the French Ministry of Foreign Affairs appointed Toulousan, a famous physician of the first rank, as physician to the Shah of Persia, Nasr al-Din Shah (1831–1896). In Iran, he was known as *Tabīb Tūlūzān Iūnānī*. This medical treatise was initially published in 1860 under the title “*Asrār al-Atibbā'* ī mudjarrabāt īlat Chagātāiī” (“Secrets of the Healers or Experiences in Healing in Chagatai Regions”) and subsequently reissued in 1962 (Shadkam, 2021: 100).

The Persian version of the 168-page treatise «*Asrār al-Atibbā'*» consists of an introduction and a main part (Tuyakbayev, 2023). In the introduction, the translator gives a brief description of the book and himself. In this introduction, the author writes that he received the version in Chagatai from Prince Muhammad Azim Tore, who traveled to Mecca in 911/1506 in the city of Mumbai. Subsequent to this preliminary section, the discourse delves into matters of maladies and their corresponding therapeutic approaches. For instance, the primary segment focuses on gynecology, encompassing themes of maternity, parturition, while the ensuing section expounds upon the healing practices attributed to the pilgrim Ahmad of Zharkent. Following the exploration of gynecological disorders and their re-

medial strategies, the narrative extends to encompass diverse subjects including health preservation, asthmatic conditions, corporeal augmentation, cephalalgia, ocular afflictions, alopecia, piliferous revitalization, abdominal distress, alcohol dependency, pulmonary infirmities, pediatric ailments, canine-inflicted injuries, epilepsy, fractures, and articular afflictions, each accompanied by their respective therapeutic methodologies. The difference of this book comparing to other medieval medical treatises is that the disease and treatment methods are not given in a specific order.

The manuscript «*Asrār al-Atibbā'*» meticulously categorizes its content into 133 subthemes, each addressing specific diseases and corresponding treatment methods. These encompass a wide range of ailments, including headaches, sunburn, magnet treatment, cold-related headaches, diarrhea, colic, pregnant women’s stomachaches, meat bite treatment, cancer treatment, stomach-related issues, hemorrhoids, lung diseases, eye-related conditions, palpitations, weakness in the unborn child, and remedies for the teething troubles of infants. Furthermore, the manuscript delves into the therapeutic properties of various medicinal plants. Among them, notable mentions include saffron, sesame seeds, flaxseed, qaranfil, and others. Here are some of the primary plants highlighted within the manuscript:

Teretizek is a kind of plant which was mentioned several times in the «*Asrār al-Atibbā'*». In the “Fertility and Pregnancy Planning” section of the manuscript, it is noted that the substance is employed for fortifying male reproductive health (Tūlūzān, 1860):

کرادوبلیون این کبارش یعنی آنها که کتخدا باشند و به سبب عارضه امراض یا به سبب پیری مباشرت به منکوحه خود بوجه احسن نمی‌توانند ادا کرد علاج او تخم هلیون که بهندی تره‌تیزک نامند و قضیب گاو سوهان کرده و کرویا هرکدام شش درم عنبر نیم درم همه را سفوف کرده نیم درم از ان به یک زردی تخم مرغ نیمبرشت آمیخته بخورند دیگر مربای شقافل چهار توله اگر مربا بهم

Translation: “...If a man is unable to approach his wife due to illness or old age, the following recipes are recommended: To six grams of each place mix a mixture of heliun (asparagus) seeds, called *teretizek* in Hindi, ox horn, keruya herbs and eggs should be mixed with yolk and fried.”

While the term “*teretiz*” is also present several times in the *Dastur al-Ilaj* treatise, it refers to a distinct herb with differing properties. *Teretiz* (watercress) is used as a treatment for colds, watery stomach swelling, yellow bile, phlegm, black bile, wind, contractions, injuries, and similar diseases. Watercress is an aquatic plant classified under the Brassicaceae family, typically

thriving in proximity to water. Traditional medicine recognizes watercress as a remedy for various conditions such as hypercholesterolemia, hyperglycemia, hypertension, arthritis, bronchitis, diuresis, odontalgia, and scurvy. Additionally, it exhibits antiestrogenic properties and can serve as a beneficial nutritional supplement (Kokhdan, 2021).

Za'frān (Saffron) is a costly and fragile spice obtained from the blossoms of crocus plants. Saffron extracts and tinctures have been used for centuries in traditional medicine for the treatment of different syndromes and diseases. Some of these uses have been antispasmodic, eupeptic, sedative, carminative, diaphoretic, expectorant, stomachic,

stimulant, aphrodisiac, emmenagogue and abortifacient (Bagur, 2018).

While saffron is known to have various health benefits in traditional medicine, including antioxidant and anti-inflammatory properties, in the manuscript saffron is used for female gynecological prophylaxis (Ṭūlūzān, 1860: 6/11-15):

خوردن طعام شب دو درم از آن معجون بخوردنش دهند که قوت باه بيفزايد ديگر سه زردى تخم مرغ نيمبرشت در آن زردى قضيبي
گاو سوهان کرده بوزن ده گندم عنبر اشهب بوزن دو گندم زعفران سرخ باريك سائیده آميخته بخورند ديگر فرفيون و عاقرقرا از

Translation: ...After dinner, you should eat the mixture. In addition, the yolks of three eggs should be partially fried, and the ox horn must be grated and mixed. Ten wheat weight of ambar (grass root) and two wheat weight of red saffron should be ground very finely. It should be mixed and drunk.

Küncüd (Sesame seeds) sesame was first cultivated approximately 7000 years ago. Presently, it is grown in regions such as India, Pakistan, Central Asia, China, and Mediterranean countries. This plant serves not only as a culinary seasoning but also finds applications in cosmetic and medicinal domains. Ibn Sina's medical writings include references to the medicinal use of

sesame seeds. The alternative name for sesame, "sesame," is derived from the Assyrian language, signifying an "oily plant." As widely recognized, sesame seeds are notably high in fat, constituting up to 60% of their composition. In the manuscript, an ointment is prepared by incorporating oil derived from sesame seeds (Ṭūlūzān, 1860: 7/1-3):

در کف پا و در کف دست ضماد سازند ديگر روغن کنجد دو توله روغن ارسا که نسخه او که نسخه او در قرابادين است دو توله
فرفيون سداب از هر کدام بوزن ده گندم فلفل سیاہ باريك سائیده بوزن بيست گندم خردل باريك سائیده بوزن دوازده گندم همه را

Translation: «...the materials must be added, crushed to the weight of 20 wheat, and boiled in a vessel of boiled wine. Filter through a cloth and apply the oil on your feet and palms. Apart from that, you should make arsa oil with sesame oil. The way to make it, as described in the treatise "Kara-badin", is to make an ointment from two oils, grind black pepper equal to the weight of 10 wheat, crush millet with the weight of 20 wheat, mix and boil over low heat. It should not be burnt.»

Dārçin (cinnamon) offers various health benefits, including its positive impact on blood cholesterol levels, serving as a preventive measure against heart diseases. Additionally, it is known for its detoxifying properties, aiding in body cleansing. Cinnamon is also associated with potential cancer prevention, and its consumption has been linked to improved brain function and memory. Furthermore, it contributes to the well-being of the digestive system and supports overall immunity (Rao, 2014).

One of the plants that are used together with cinnamon is a clove. **Qaranfil** (cloves) exhibit significant healing properties and are commonly utilized in folk medicine, often in the form of a decoction

(Yadav, 2022: 35). Across the steppe regions of Kazakhstan, these beneficial plants, comprising 29 different species, can be found in various habitats, including meadows around water basins and on the slopes of rocky hills. Meadow slopes also serve as locations where cloves thrive.

Combination of cinnamon and cloves is a common occurrence in a variety of culinary and medicinal uses, where their unique flavors and potential health-promoting properties come together to enhance the overall experience. In the manuscript "Asrār al-Atibbā'" cinnamon and clove's seeds are combined with other animal fats to create a therapeutic ointment, specifically applied to the male genitalia for healing purposes (Ṭūlūzān, 1860).

ناکبسر نامند شش قطره و عطر قرنفل دو قطره عطر دارچینی یک قطره شراب تند آمیخته بر احلیل ضماد سازند دیگر جنبدیستر و مشک از هر کدام بوزن یک گندم پنجال کبوتر و دارچینی بوزن نیم گندم بشراب تند سائیده ضماد بر احلیل سازند دیگر پیه مرغ و

Translation: «...One of the mixed oils with a similar effect is 6 drops of the scent of pomegranate, 2 drops of the scent of cloves, and 1 drop of cinnamon added to the wine and made into an ointment».

The examples provided in the article are drawn from the initial sections of the manuscript. The introductory pages of the book are specifically dedicated to topics encompassing infertility, female gynecology, and urology.

Conclusion

The examined medical treatises, featured in the articles, encompass a wealth of information regarding plant names (e.g., varieties of onions, the application of wild carrots), the diverse range of herbs, methods of utilization, and their roles in treating both wild and domestic animals (utilizing fat, fur, and organs). These treatises also shed light on traditional folk medicine practices employed in the past but subsequently forgotten, such as techniques (oil application, medicinal preparation, heating in a jar without burning, steaming, and sitting on a hot jar, etc.).

Remarkably, the texts reveal the use of different names for the same plant and their equivalents in various languages, including Hindi, Greek, Persian, and Arabic. This linguistic diversity underscores the extensive experience and comprehensive knowledge possessed by the physicians of that era.

Furthermore, the study underscores the nomadic lifestyle of the people from that time, emphasizing their harmonious coexistence with nature. This not only pertains to animal husbandry but also extends to the utilization of seeds, roots, leaves, stems, bark,

and fruits of plants, highlighting a holistic and sustainable approach to living in harmony with the environment.

The works on such a medical topic, which had their own tradition, narrative language, and structure in the Middle Ages, are a data complex, a source of reference information, which provides several opportunities for researchers. These works like “Asrār al-Atibbā” and “Dastūr al-’ilāj” allow conducting research not only in the history of medicine, in the field of ethnomedicine, but also in many fields such as sociology, ethnography, psychology, linguistics, folklore and botany, biology, pharmaceuticals.

Based on these conclusions, it can be surmised that traditional remedies have persisted across centuries, with certain remedies retaining their recognized efficacy within the context of contemporary medicine. The perpetuation of these practices highlights the enduring value of historical medical insights in shaping modern therapeutic approaches.

Funding information

The article was prepared within the framework of the research project AP19675139 «Heritage of medieval Turkic medicine in Persian: «Tanskyk-nāme Ilhānī», «Asrār al-Atibbā’» which was financially supported by the grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

References

- al-Khurāsānī, Sultan ‘Alī. (7.10). “Dastūr al-’ilāj”. Manuscript. Antique salon “Ampir” private fund 7.10 (152). P. 1a-88b.
- Bagur M.J. (2018) Saffron: An Old Medicinal Plant and a Potential Novel Functional Food. *Molecules*. Vol.23, Issue.1. doi: 10.3390/molecules23010030
- Kairanbayeva N. (2023). Medicinal Properties of Adyrspan in Turkic Folk Medicine (based on the treatise «Dastūr al-’ilāj»). Collection of International Scientific and Practical Conference “Steppe Medicine: Data, History, Applications, Concepts and Terms”. October 4-5, 2022: 55-66.
- Kokhdan et al. (2021) A Narrative Review on Therapeutic Potentials of Watercress in Human Disorders. Vol. 2021. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*. <https://doi.org/10.1155/2021/5516450>
- Mogilnaya O.D. and etc. (2015). Methodological Recommendations for herbal medicine tests by correspondence students of the Faculty of Pharmacy, specializing in 33.05.01 (060031) Pharmacy. Rostov-on-Don.
- Rao P.V., Gan S.H. (2014) Cinnamon: A Multifaceted Medicinal Plant. *Evid Based Complement Alternat Med*.642942. <https://doi.org/10.1155%2F2014%2F642942>
- Sargin S.A. (2021) Potential anti-influenza effective plants used in Turkish folk medicine: A review. *Journal of Ethnopharmacology*. Vol. 265. 113319 <https://doi.org/10.1016/j.jep.2020.113319>

Shadkam Z. and etc. (2021). Dastūr al-‘ilāj medical treatise and manuscript versions. *Journal of Oriental series*. Vol.3. No.98: 101-110. DOI: <https://doi.org/10.26577/JOS.2021.v98.i3.10>

Shadkam Z., Tuyakbayev O., Sultanbek K. (2022). Folk Medicine in the Treatise “Dastūr Al-‘Ilāj” in the focus of medical anthropology. *Bulletin of the Eurasian Humanities Institute*. Vol.3: 89-100. <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2022-3.09>

Ṭūlūzān, Iūnānī (1860). *Asrār al-Atibbā’ iā mudjarrabāt Iīlat Chagātāiī*. Tehrān: Muassase-ie muṭāla’āt-e tarikh, ṭibb-e islāmī

Tuyakbayev O. and et. (2023). «Asrār al-atibbā’» – the Heritage of Medieval Turkic Medicine in the Persian Language. *Journal of Oriental series*. Vol.4, No.107: 97-104. <https://doi.org/10.26577/JOS.2023.v107.i4.010>

Yadav Y. et al. (2022) Ethnopharmacology and Traditional Attributes of Clove (*Syzygium Aromaticum*). *International Journal of Environment and Health Sciences (IJEHS)*, Vol. 4, No. 1: 35-38 <https://doi.org/10.47062/1190.0402.05>

Information about authors:

Kairanbayeva Nazym (corresponding author) – PhD, Acting Associate Professor of Department of Turkology and History of Eastern Countries at al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com)

Shadkam Zubaida – Professor, Director of the Scientific Research Center “Written Monuments and Spiritual Heritage” at al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, email: Zubaide.z@kaznu.kz)

Tuyakbayev Omir – PhD, scientific researcher of the Scientific Research Center «Written Monuments and Spiritual Heritage» at al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: omirabuali@gmail.com)

Авторлар туралы мәлімет:

Кайранбаева Назым Нургельдиевна (жауапты автор) – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Түріктану және Шығыс елдерінің тарихы кафедрасының доцент м.а. (Алматы, Қазақстан, e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com)

Шадкам Зубайда – ф.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы «Жазба жәдігер және рухани мұра» ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Алматы, Қазақстан, e-mail: Zubaide.z@kaznu.kz)

Тұяқбаев Әмір Оразұлы – PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы «Жазба жәдігер және рухани мұра» ғылыми-зерттеу орталығының ғылыми қызметкері (Алматы, Қазақстан, e-mail: omirabuali@gmail.com)

Received December 28, 2023

Accepted November 20, 2024

2-бөлім

**АЗИЯ МЕН АФРИКА ЕЛДЕРІНІҢ САЯСАТЫ
ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ**

Section 2

**POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS
OF ASIAN AND AFRICAN COUNTRIES**

Раздел 2

**ПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ
ОТНОШЕНИЯ СТРАН АЗИИ И АФРИКИ**

M. Tishehyar* , Sh. Shirkhani

Allameh Tabataba'i University, ECO Insurance Institute, Tehran, Iran

*e-mail: mandana.tishehyar@gmail.com

THE PERSPECTIVE OF TRANSPORT ROUTES IN TÜRKIYE BASED ON THE SWOT MODEL

Türkiye, the strategic bridge between Asia and Europe, has a unique geopolitical position that encourages cooperation with neighboring and regional partners. The purpose of this study is to identify the key transport corridors in Türkiye using the SWOT model and evaluate the potential of these routes. The purpose of this research is to discover the current transportation and communication capacities of Türkiye and how they are useful for neighboring countries and Central Asia. This study examines strengths, weaknesses, opportunities, and threats to address challenges and uncover opportunities. Issues such as lack of budget, imbalance in energy transfer and political instability of neighboring countries have affected the country and make it face challenges.

But the ports of Türkiye and the favorable geopolitical position of Türkiye, as well as the presence of extensive airline lines and important airlines company such as Turkish Airline, in this country, is a significant potential for commercial and economic growth in the transportation sector. If the challenges are resolved and attention is paid to the opportunities and privileged positions of Türkiye and the countries of Central Asia, they will be able to benefit from cooperation.

Key words: Türkiye, Transportation Corridors, Energy, SWOT model, Central Asian Countries.

М. Тишехьяр*, Ш. Ширхани

Алламе Табатабаи университеті, ЭКО сақтандыру институты, Тегеран қ., Иран

*e-mail: mandana.tishehyar@gmail.com

SWOT моделіне негізделген Түркиядағы көлік бағыттарының перспективасы

Азия мен Еуропа арасындағы стратегиялық көпір Түркияның көрші және аймақтық серіктестермен ынтымақтастықты ынталандыратын бірегей геосаяси ұстанымы бар. Бұл зерттеудің мақсаты – SWOT моделін пайдалана отырып, Түркиядағы негізгі көлік дәліздерін анықтау және осы бағыттардың әлеуетін бағалау. Бұл зерттеудің мақсаты Түркияның қазіргі көліктік және коммуникациялық мүмкіндіктерін және олардың көрші елдер мен Орталық Азия үшін қаншалықты пайдалы екенін анықтау болып табылады. Бұл зерттеу қиындықтарды шешу және мүмкіндіктерді ашу үшін күшті, әлсіз жақтарды, мүмкіндіктер мен қауіптерді зерттейді. Бюджеттің жетіспеушілігі, энергия тасымалдауындағы теңгерімсіздік және көрші елдердің саяси тұрақсыздығы сияқты мәселелер елге әсер етіп, оны қиындықтарға тап болды.

Бірақ Түркия порттары және Түркияның қолайлы геосаяси жағдайы, сондай-ақ бұл елде кең ауқымды әуе желілері мен Turkish Airline сияқты маңызды авиакомпаниялардың болуы көлік секторындағы коммерциялық және экономикалық өсу үшін маңызды әлеует болып табылады. Қиындықтар шешіліп, Түркия мен Орталық Азия елдерінің мүмкіндіктері мен артықшылықтарына назар аударылса, олар ынтымақтастықтан пайда таба алады.

Түйін сөздер: Түркия, көлік дәліздері, энергетика, SWOT моделі, Орталық Азия елдері.

М. Тишехьяр*, Ш. Ширхани

Университет Алламе Табатабаи, Страховой институт ОЭС, г. Тегеран, Иран

*e-mail: mandana.tishehyar@gmail.com

Перспектива транспортных путей в Турции на основе модели SWOT

Турция, стратегический мост между Азией и Европой, имеет уникальное геополитическое положение, которое поощряет сотрудничество с соседними и региональными партнерами. Целью данного исследования является определение ключевых транспортных коридоров в Турции с использованием модели SWOT и оценка потенциала этих маршрутов. Целью данного исследования является выявление текущих транспортных и коммуникационных возможностей Турции

и того, как они полезны для соседних стран и Центральной Азии. В данном исследовании изучаются сильные и слабые стороны, возможности и угрозы для решения проблем и раскрытия возможностей. Такие проблемы, как нехватка бюджета, дисбаланс в передаче энергии и политическая нестабильность соседних стран, повлияли на страну и заставляют ее сталкиваться с проблемами. Но порты Турции и благоприятное геополитическое положение Турции, а также наличие обширных авиалиний и важной авиакомпании, такой как Turkish Airline, в этой стране, представляют собой значительный потенциал для коммерческого и экономического роста в транспортном секторе. Если проблемы будут решены и будет уделено внимание возможностям и привилегированному положению Турции и стран Центральной Азии, то они смогут извлечь выгоду из сотрудничества.

Ключевые слова: Турция, транспортные коридоры, энергетика, модель SWOT, страны Центральной Азии.

Introduction

Transportation has a significant impact on the creation of various jobs. Also, due to establishing effective relations with other countries at the regional and international levels, transportation doubles the possibility of cooperation in the economic and political fields. Generally, in the definition of transportation, it is said that:

“Transportation can simply be defined as moving people or goods to fulfill any requirement in a way that would bring benefit in time and space”. (Sevuktekin & Others, 2014, 101) Transportation is vital for enhancing a country’s economic capabilities, enabling market expansion, access to international products, and energy exchanges. A well-developed network, including railways, airlines, highways, pipelines, and ports, facilitates goods movement, market creation, and resource transfer. The development of transportation and communication infrastructure significantly influences a region’s development and shapes economic and political strategies.

Communication routes strengthen a country’s economy and increase international interactions. The transportation sector is crucial for arranging low-cost products, generating employment, and ensuring sustainability. Improving transportation opportunities positively impacts macro-economic employment, investments, production levels, and micro-economic activities of enterprises, thereby enhancing their sales and distribution processes. (Ibid)

Recent developments in major transportation infrastructure, such as pipelines, railways, and airlines, have shown significant progress. However, challenges remain, such as lack of government support, unequal communication capacity, policy issues with neighboring countries, cooperation issues, do-

mestic fluctuations, insufficient budget allocation, and inadequate private sector cooperation. These issues contribute to a country’s economic goals.

Therefore, analyzing these challenges and opportunities in transportation and energy can provide insight into the country’s prospects. Türkiye holds significant potential in transportation and communication routes. This article aims to assess Türkiye’s transportation capacities and challenges using the SWOT model. A realistic approach is taken to address the question:

What are Türkiye’s key transport corridors for connecting to the Central Asian region via its neighboring countries? The study also aims to determine the most efficient form of transport for the country and evaluate Türkiye’s cooperation opportunities in the transportation sector with neighboring and Central Asian countries. The paper focuses on Türkiye’s geopolitics and examines transport capacities in railways, highways, seaways, airways, and energy corridors. It will assess the strengths, weaknesses, opportunities, and potential threats in these sectors. Ultimately, the study aims to provide insights into the optimal investment in Türkiye’s transportation sector and its implications for neighboring and Central Asian countries, as well as identify potential challenges.

Materials and methods

This study focuses on evaluating Türkiye’s transportation capacities and challenges, with the aim of identifying better communication methods to enhance cooperation with neighboring and Central Asian countries. The research begins with a general examination of Türkiye’s geopolitical position as a bridge between Asia and Europe. It then delves into the assessment of the transfer of energy, goods, and passengers through railway lines,

highways, airline routes, and sea lines. This evaluation involves reviewing articles, maps, authoritative sites, and government documents, followed by a separate SWOT analysis for each transportation sector. The main question addressed in this research is identifying key transport corridors in Türkiye to connect with the Central Asian region through neighboring countries. The overall purpose is to identify optimal communication routes for the transfer of goods and energy to strengthen multilateral cooperation. The study also focuses on the significance and potential of Türkiye's air and sea transmission routes. Additionally, it examines challenges and threats to Türkiye's international and domestic cooperation. The use of the SWOT analytical model allows researchers to identify suitable solutions, taking into account strengths, weaknesses, opportunities, and threats.

Literature review

The geopolitics of energy for a country or region is defined by its geographical location and role for supply, transit or demand for energy. Türkiye is located strategically between two continents, Türkiye is an important oil and gas transit country, decisive to its own import dependence as well as to regional energy security. (Austvika, Rzayeva, 2017,539) Energy affects the quality of our lives significantly. Nowadays, we are addicted to continuous supply of energy for living and working. It is a leading actor in all sectors of modern economies. Energy demand in the world is increasing rapidly (Genç et al,2018, 1041).

Türkiye enjoys a strategic location, with the potential to play a pivotal role in regional and global integration. The important energy, trade and transport networks which connect west to east and north to south are keys to unleashing this potential.

Türkiye's role as a bridge between Asia and Europe through the straits and its strategic proximity to the Balkans, the Caucasus, the Middle East and North Africa strengthen its geopolitical position. The territorial waters stretching from the Black Sea to the Mediterranean and the transit route to the oceans passing through Anatolia also demonstrate Türkiye's exceptional position. (Yıldız,2024,65) The transportation sector accounts for nearly 19% of total energy consumption in Türkiye, where energy demand increases rapidly depending on the economic and human population growth. (Çodur

and Ünal, 2019,151) Currently existing transportation routes connecting Asia with Europe can be examined in three groups, First, there is the Northern Route, which includes routes running across the territories of China, Kazakhstan and Russia and connecting with the EU. Second, there is the Middle Corridor, which includes Türkiye's initiative with the same name; this group of routes connects China to Europe through Kazakhstan, the Caspian Sea, Southern Caucasus, and Türkiye. Thirdly, there is the Southern Route, which runs from China through Kazakhstan and Iran. All of these routes are directly related to the economic progress of the countries in question and therefore there is high demand for all of them. (Atli, 2018, 119)

In recent years, Türkiye has been making significant efforts to become a transport hub, both in the East-West and North-South directions. (Gabrielyan,2022,12) Around 3% of the world's daily oil consumption passes via the Turkish Straits and the country has a strong potential to become an important gas transit country. (Bozkus,2018, 13) Although due to Türkiye's geopolitical position, the import and export of oil and gas through pipelines is effective in Türkiye's economy, but the contribution of energy, goods and people transfer through rail, air and sea lines cannot be ignored.

the length of the seacoasts, and the fact that a large part of the population and industry is located on the shores, Türkiye has the potential to meet its resource needs. The geostrategic location of Türkiye dictates the utilization of this productive resource. Freight transport on sea routes, which are the veins of the economy, has a special importance for Türkiye with its 8,333 km of coastline and 180 port. (Erdogan, Çetin,2021,1) In Türkiye, aviation has become a dynamic, innovative, adaptive, and fast-growing sector, with an increasing share in both domestic and international air-transport demand and supply. Türkiye's aviation market has been called 'successful' and part of the nation's 'soft power. (Tsiotas et al ,2018,2)

It is worth noting that Türkiye's future geopolitical orientation, as well as its industrial and trade strategies, is tied to the country's energy policies. (Siccardi,2024,27). This research contributes to Türkiye's transportation field by comprehensively assessing all modes of transportation, including energy, goods, and passenger transfer, with the aim of identifying effective methods for regional and international collaboration.

Table 1 – Türkiye’s Major Oil and Condensate Pipelines

Facility	Status	Capacity (million b/d)	Length (Miles) (m)	Details	Supply region	Destination
Baku-Tbilisi-Ceyhan	Operating	1.2	1.100	Started operation in 2006	Azerbaijan	Ceyhan oil port
Kirkuk-Ceyhan	Operating	1.6	600	Started operation in 1976	Turkmenistan	Ceyhan oil port
Basreh	Not operating	1.5	200	The Iraqi portion was the target of militant attacks and stopped operating in 2014.	Kazakhstan	Effective capacity
No project name found	Operating	1.5	400		Kirkuk	Ceyhan oil port
Kurdish Regional Government (KRG) pipeline	Operating	0.7	250	In 2013, the Kurdistan Regional Government of Iraq completed a pipeline from the Taq Taq oil field to Pesh Khabur, connected to the Kirkuk-Ceyhan pipeline on the Türkiye-Iraq border.	Northern Iraq	Ceyhan oil port via connection to the Kirkuk-Ceyhan pipeline at Fishkhabur
Samsun-Ceyhan	Canceled	Up to 1.5	340	It would allow oil to bypass the congested Turkish straits, but the project was canceled in 2013 because it was deemed uneconomic.	Russia and Central Asia	Ceyhan oil port

(Country Analysis Brief: Türkiye, 2023)

Table 2 – Türkiye’s Major Natural Gas Pipeline

Facility	Status	Capacity (Tcf)	Length (Miles) (m)	Details	Supply region	Market
Trans Balkan natural gas pipeline	Operating	0.5	More than 600	First deliveries to Türkiye in 1987: transits Ukraine, Moldova, Romania and Bulgaria	Russia	Southeast Europe and Türkiye
Tabriz Dogubayazit	Operating	0.5	1,600	Started operation in 2001	Iran	Türkiye
Blue Stream	Operation	0.6	750	Started operation in 2003	Russia	Türkiye
South Caucasus Pipeline (SCP)	Operation	0.3	430	First delivered to Türkiye in 2007, it follows the route of the BTC oil pipeline from Azerbaijan, through Georgia and connects to Türkiye’s domestic transmission pipeline system	Azerbaijan	Georgia and Türkiye
Interconnector Türkiye-Greece-Italy	Operating	0.4	180	Türkiye-Greece interconnector started operation in 2007, but little progress has been made on extending the line through Greece and to Italy.	Azerbaijan, Russia and Iran	Greece

Continuation of the table

Facility	Status	Capacity (Tcf)	Length (Miles) (m)	Details	Supply region	Market
Arab Gas Pipeline (AGP)	Idled	0.4	630	Started operations in 2003, an extension to allow deliveries to Türkiye and Europe had been planned but sabotage and declining Egyptian exports have idled much of the pipeline.	Egypt	Jordan, Lebanon, and Syria
South Caucasus pipeline (expansion)	Construction	0.6	430	Expected to start operations in 2019	Azerbaijan	Georgia, Türkiye and Southeast Europe
Turkish Stream	Proposed	Up to 1.1	More than 500	Plans were cut from four lines to two lines.	Russia	Türkiye and Southeast Europe via the Black Sea
TANAP (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline)	Operating	The pipeline's initial capacity is 16 billion cubic meters per year, with potential for expansion to 23 billion cubic meters by 2023 and 31 billion cubic meters by 2026.	1,144	TANAP, originating in Türkgözü, Türkiye, travels through 20 provinces and ends in Edirne, Greece, connecting to the TAP Natural Gas Pipeline for European gas transportation.s.	Azerbaijan's Shah Deniz Region	Türkiye and then to Europe
Eastring	Proposed	Up to 1.4	More than 500	Would be open access, per EU regulations, would run from Eastern Slovakia, across Hungary and Romania, connecting to an upgraded Trans Balkan line in Romania or Bulgaria.	Bidirectional between Northeast, Europe, Southeast Europe and Türkiye	---
South Stream	Canceled	2.2	560 (offshore)	Canceled in late 2014 and replaced with a Turkish stream.	Russia	Türkiye and Southeast Europe
Iraq-Türkiye	Proposed	0.4 -0.7	---	Türkiye is negotiating with the Kurdish and Iraqi governments, but no agreement has been reached, and BOATS is working to extend its domestic natural gas transmission system to the Iraqi border.	Northern Iraq	Türkiye and southeast Europe
BTE (the Baku-Tbilisi-Erzurum Pipeline)	Operating	8.8 billion cubic meters (310 billion cubic feet) of gas per year. For the second stage of the Shah Deniz development, the capacity was increased to 24 billion cubic meters (850 billion cubic feet)	430	BP closed the South Caucasus Pipeline (SCP) in 2008 due to the 2008 South Ossetia War, and its commercial operation was transferred to SOCAR in 2015, following a Production Sharing Agreement.	Azerbaijan sector of the Caspian Sea	Türkiye

Continuation of the table

Facility	Status	Capacity (Tcf)	Length (Miles) (m)	Details	Supply region	Market
NABACCO Türkiye–Austria gas pipeline	Canceled	31 billion cubic meters per year	2,419	The pipeline aimed to reduce European dependence on Russian energy, supported by EU and US states, with Iraq as the main supplier. Constructed by six companies, preparations began in 2002. Intergovernmental agreement signed in 2009.	Erzurum, Türkiye	Baumgarten an der March,

(Country Analysis Brief:Türkiye, 2017)

Results and discussion

The Geopolitics of Türkiye

Türkiye, a unique country at the crossroads of the Balkans, Caucasus, West Asia, and eastern Mediterranean, is among the largest in the region with a land area greater than any European state, bounded by the Black Sea, Georgia, Armenia, Iran, Iraq, Syria, and Greece. (Malcolm, 2024)

Türkiye has eight main drainage basins, with the Aras River being the smallest in the Far East, The Euphrates and Tigris rivers drain eastern Türkiye, two basins are located in west-central Anatolia, with Lake Tuz and Konya basins as the main centers. The rest of the country drains go to the Black Sea, Mar-

mara, Aegean, and Mediterranean seas (Hydraulic, 2016)

Türkiye, a mountainous country with steep slopes and flat land, is home to Mount Ararat, the highest mountain in the country, and is divided into four main regions. (Ibid)

Türkiye boasts a diverse array of natural resources, including coal, iron ore, copper, chromium, antimony, gold, barite, celestite, emery, feldspar, limestone, magnesite, marble, perlite, pumice, pyrites, clay, arable land, and hydropower (The World Factbook, 2024)

Since WWII, Turkish economy heavily relies on foreign trade, with Germany as the main trading partner, Russia, China, the Middle East, UAE, Iraq, Algeria, and Israel (Dewdney, 2024.)

Figure 1 – Türkiye’s geographical location, (Dewdney, 2024.)

A. Türkiye's Capacity in Energy Transportation

Türkiye, the fastest-growing energy market among OECD countries, faces a 4-6% annual increase in energy demand until the end of 2020s, indicating a need for increased production. (Erdin, Ozkaya, 2019, 23) According to OME projections, energy demand in Türkiye is set to double by 2030 in the conservative scenario. Fossil fuels will still largely dominate the energy mix accounting for over 85 percent of the total in 2030. (Hausmann, 2014)

Energy transmission through pipelines is influenced by geographical, technical, political, and economic factors. The South Caucasus region, historically a bridge between Asia and Europe, has been a source of competition between Iran and Türkiye, and Moscow's role in energy transfer routes.

Yilmaz & Bozkus define a transit country as a country that connects energy pipelines, allowing exporters and importers to connect and receiving a transit right from the parties involved. (Yilmaz & Bozkus, 2019)

Türkiye's strategic focus on energy is influenced by its proximity to oil and gas-rich countries and its role as a transit country, enabling it to effectively achieve its foreign policy objectives. Türkiye aims to secure its energy supply, establish commercial partnerships with Europe, strengthen regional ties, and enhance its energy companies' global presence amid challenges in energy supply security. (Yilmaz & Bozkus, 2019)

In this section, we are discussing various oil and gas transmission projects in Türkiye, and then we will analyze the challenges and opportunities facing Türkiye in the field of energy pipelines.

A.1 Oil and Gas

Türkiye's oil and refined oil products are its second source of energy, driven by transportation. The country relies heavily on oil imports, with local production covering less than 10% of annual consumption. Foreign oil supplies are sourced through pipelines and ships, with Russia, Iran, and Iraq being the main suppliers. The Turkish Straits contribute to a more diverse oil market than its gas market. (Siccardi, 2024, 9). In the table (1), we take a look at the oil transfer projects in Türkiye.

Türkiye has an important role in natural gas transportation due to its position between the world's second-largest natural gas market – continental Europe – and the sizeable natural gas reserves of the Caspian Basin and West Asia. (EIA. 2017, February 2) Many gas pipelines pass through countries around Türkiye and Türkiye participates in these projects.

Türkiye's Major Natural Gas Pipeline

Türkiye, the sixteenth-largest global consumer of natural gas, has been increasing its consumption since 2009, with provisional figures showing an 11% increase in 2023, primarily imported through pipelines or LNG. (Siccardi, 2024, 6) In the table (2), we take a look at the gas transfer projects in Türkiye. (see table 2)

Türkiye aims to boost its influence and profit in Central Asia and the South Caucasus after the Russia-Ukraine war. President Erdoğan plans to transport Turkmenistan's natural gas through the Caspian Sea, establishing itself as a natural gas hub and diversifying its foreign policy. (Mikovic, 2023) Ankara aims to

become transit point for Kazakh oil and rare-earth metals destined for the European Union, and establish an energy corridor linking Türkiye and Central Asia. This aligns well with Kazakhstan's plans for the Middle Corridor or Trans-Caspian International Transport Route, this corridor would bypass Russia, making Türkiye a key transit country. However, building the necessary corridors, and pipelines will take time. Türkiye anticipates leaders using all available means to achieve economic and energy objectives in Central Asia.) Ibid)

In the following, some of the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of Türkiye in the field of oil and gas transmission are examined:

Strengths:

- Strategic position as a bridge between Europe and Asia
- The existence of multiple routes for importing oil and gas reduces dependence on a single supplier
- Strong expertise and experience in the energy industry in managing oil and gas pipelines
- The existing pipeline infrastructures that connect Türkiye to major oil and gas production areas

Weaknesses:

- Vulnerability to geopolitical tensions and conflicts in the region that affect the supply of oil and gas
- The needs upgrading and maintenance of the old pipeline infrastructures
- The political and regulatory challenges in the management of cross-border pipeline projects
- The limitations in domestic oil and gas reserves and the dependency of the country on energy imports

Opportunities:

- Being in a strategic position and getting the opportunity for oil and gas transit
- Increasing demand for energy in the region and creating opportunities to expand oil and gas business

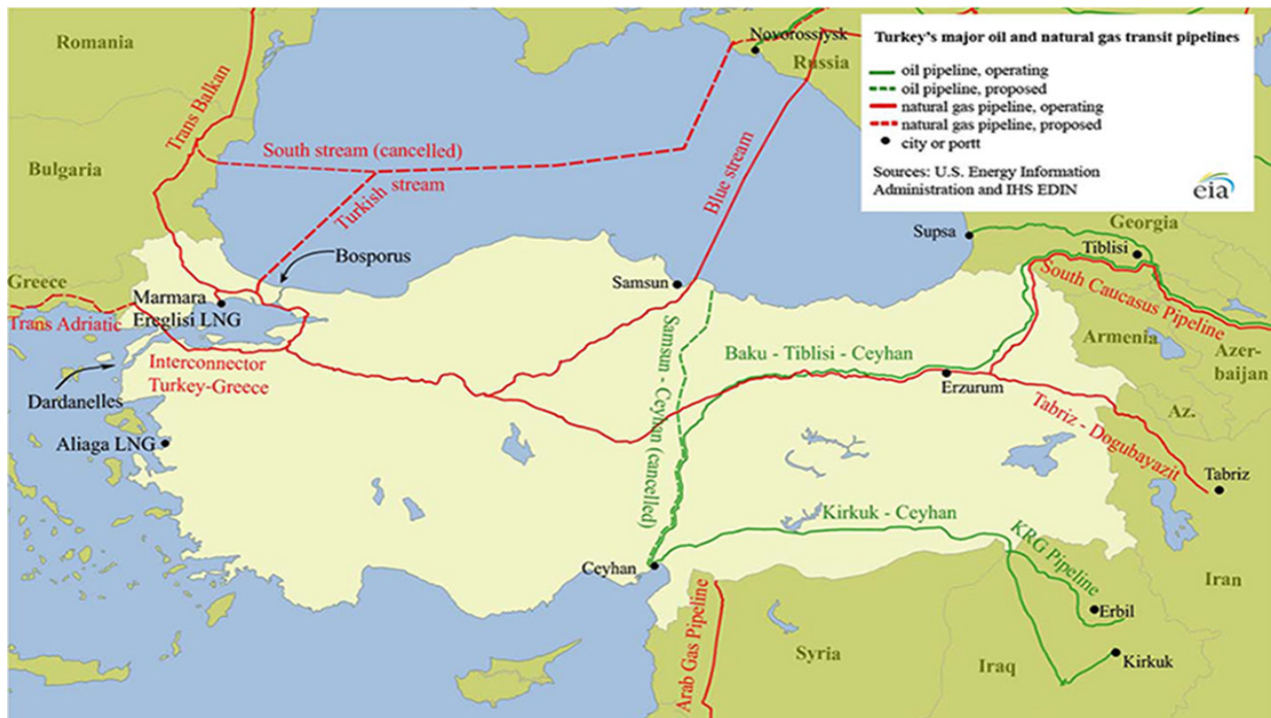

Figure 2 – An overview of oil and gas pipelines in Türkiye, (International Energy Outlook 2017, 2017)

Threats:

- The impact of global oil and gas price fluctuations on Türkiye’s energy import costs
- The environmental concerns and regulations affecting the development and operation of oil and gas pipelines
- Disruption in the oil and gas supply chain due to natural disasters as well as conflicts or geopolitical changes
- The impact of the competition of alternative energy resources and technologies on oil and gas demand
- Lack of cooperation with neighboring countries to develop new pipeline projects and increase energy security

B. Türkiye’s Railway Routes

Railway transportation in Türkiye dates back to the Ottoman Empire and progressed with the establishment of the Turkish Republic in 1923. By 1929, 1000 km of railway construction had been completed and put into operation, and nearly 200 km of railway construction was completed by 1940. (Murat and Şahin, 2010, 75-76).

The Turkish railway transportation industry experienced a decline in the 1970s due to growth in motor vehicles, highway construction, and the opening of the Bosphorus Bridge.

international railway connections in Türkiye:

- Istanbul to/from Bucharest, Budapest, Vienna, Munich, Paris & London
- Istanbul to/from Sofia, Belgrade, Zagreb, Munich, Paris & London
- Türkiye, to/from: Greece, Cyprus, Syria, Iran, Georgia, Armenia, Azerbaijan, Iraq & Ukraine

B.1 Trans Asia Express

A weekly train known as the Trans-Asia Express began operating between Ankara and Tehran.

Due to security incidents in Eastern Türkiye, the train service was suspended indefinitely in August 2015. In June 2018, a weekly service was restored, and in June 2019, the service resumed, including ferry across the Lake Van. The border between Türkiye and Iran was closed in 2020 due to Covid-19 and remains closed.

B.2) Kars–Gyumri–Tbilisi

The Kars-Gyumri-Tbilisi railway line, completed in 1899, connects Türkiye to the city of Gyumri in Armenia, and from there to Tbilisi in Georgia. It was the only railway line operating as a direct route between Türkiye and the Soviet Union (Kars-Gyumri)) (DBPEDIA BLOG, 2024)

The Kars-Gyumri railway section has been non-operational since 1993 when Türkiye closed its borders with Armenia in support of Azerbaijan during the first Karabakh war. With the last freight train crossing the border on July 6,1993.

Figure 3 – Istanbul to/from European countries, (www.seat61.com)

B.3) Baku–Tbilisi–Kars

The Baku–Tbilisi–Kars (BTK) railway, 826-kilometer-long trans-continental transport corridor linking Azerbaijan to Türkiye through Georgia, was first proposed in July 1993, after the closure of the Kars-Gyumri-Tbilisi railroad. (Lussac, 2008, 213)

The BTK railroad, a 2007 Georgian-Azerbaijani-Turkish agreement. initially planned for 2019 passenger train. However, due to the Covid-19, economic downturn, inflation, energy, and other crises, delay plans. According to expert estimations it can transport 3 million passengers annually (Akhundov, 2023).

The BTK project, crucial for linking Caspian basin with Europe is attracting interest from Kazakhstan, Afghanistan, Uzbekistan, and Turkmenistan regular ferry links will connect Aktau (Kazakhstan) and Turkmenbashi (Turkmenistan) to Baku (Shahbazov, 2017).

The Central Asian region is leveraging the Belt and Road Initiative (BRI) led by China to boost its economy and diversify its trade routes. The Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway is seen as an extension of this project, aiming to revive the historical Silk Road and reduce Russia’s overland transportation monopoly, thereby enhancing travel between Asia and Europe (Abdullayev, 2017)

The Baku-Tbilisi-Kars railway project, a continuation of the Kars-Gyumri-Tbilisi project, faces challenges due to financial decline from the US and

EU. Despite these obstacles, efforts are underway to restore the line and establish it as a crucial route (Papatolios, 2024)

B.4) Trans-Caspian Corridor

Kazakhstan’s national railways predict four million tons of cargo will be transported along the Trans-Caspian Transport Corridor in 2024, a 86% increase from 2023, due to Russia’s invasion. (the times of central Asia, 2024)The Trans-Caspian East-West Middle Corridor Initiative aims to establish cooperation mechanisms among Afghanistan, Azerbaijan, China, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Türkiye, and Turkmenistan, establishing complementary and multi-modal connections between Asia and Europe.

- Baku-Tbilisi-Kars Joint Railway Project of Azerbaijan, Türkiye and Georgia
- Turkic Council Joint Protocol on Development of Transport
- Memorandum of Understanding on Sister Seaport among the ports of Baku, Aktau and Samsun
- Memorandum of Understanding signed between China and Türkiye in November 2015 on “Aligning the BRI and the Middle Corridor Initiative”
- Memorandum of Understanding on the prospects for development of the Trans-Caspian International Transport Route (TITR)
- Tri-partite Cooperation Committee among Azerbaijan, Türkiye and Turkmenistan
- Lapis Lazuli project

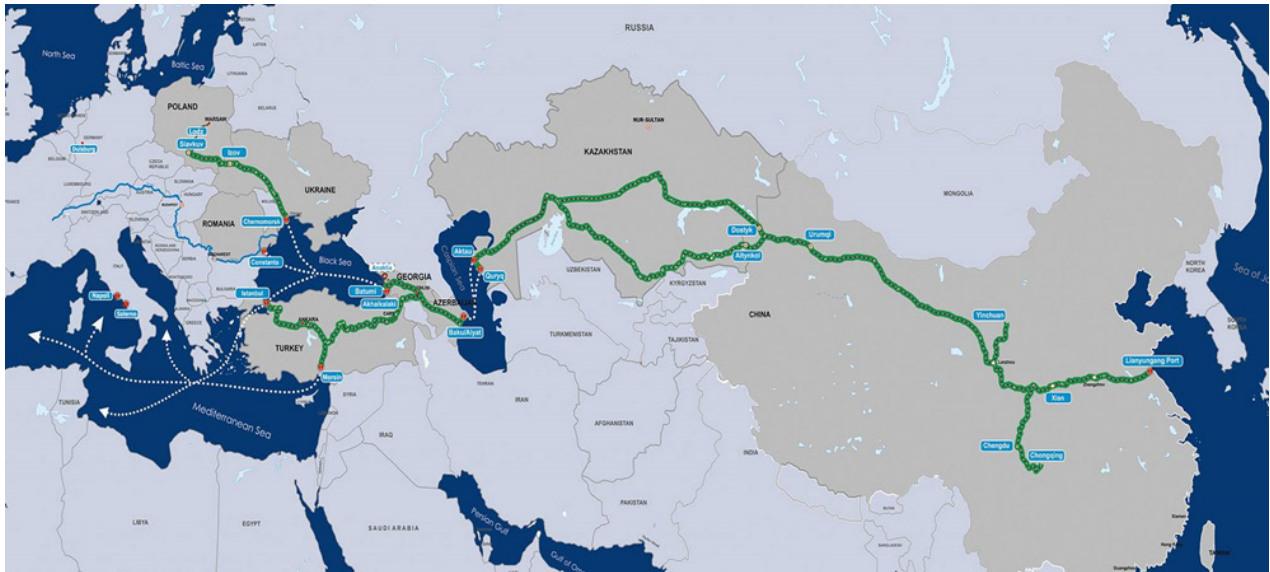

Figure 4 – Trans-Caspian Corridor (Middle Corridor), (the times of central Asia, 2024)

All these efforts are dedicated to ensuring the efficient operationalization of the Trans-Caspian East-West connection in the Eurasia region. (Aslan, Günel Susuz, & Bodur Gümüş, 2017, 41)

B.5 (Trans-Asian Railway Network (TAR))

The Trans-Asian Railway Network (TAR) is a crucial Asian rail network, signed in 2006 by 17 Asian nations as part of a UNESCAP project to build a Transcontinental Railway Network between Europe and China's Pacific ports. (Karim, Zayed, Afrin, 2020, 133)

The Trans-Asian Railway network, comprising 117,500 km of railway lines in 28 member countries, has been unified through an Intergovernmental Agreement for standard harmonization and regional discussion. (ESCAP, 2024) in the 1950s TAR project aimed to establish a 117,500 km rail link between Asia and Europe, aiming to reduce shipping times and costs. Despite political and economic obstacles, the end of the Cold War improved the prospects, and Türkiye has initiated significant railway projects to improve its infrastructure. (Karim, Zayed, Afrin, 2020, 134)

B.6) Istanbul-Sofia Express

The Istanbul-Sofia train, which operates daily between Istanbul, Türkiye, and Sofia, Bulgaria, connects the two cities via a 571.2 km route. (ENSON HABER, 2017) The Istanbul-Sofia Express is the successor to the Balkan Express, which operated between Istanbul and Belgrade, Serbia until June 2013. (Uysal & Onur, retrieved on 24 November 2017) The Istanbul-Sofia Express, a nightly train service

between Bulgaria and Türkiye, resumed operations in 2023 despite a COVID-1 (Railway, 2023)

B.7) Bosphorus Express

The Bosphorus Express, operated by TCDD, BDZ, and CFR, is an international passenger train connecting Istanbul, Türkiye, and Bucharest, serving major cities in Bulgaria and Romania. (www.interrail.eu, Retrieved on 2023-08-12) The train departs from Halkali station in Istanbul and passes through various cities before returning to Kapıkule. Passengers must disembark and cross rail tracks to clear passport control.

B.8) Adana–Aleppo Railway

The Adana-Aleppo railway, a 297.4 km electrified railway in southern Türkiye, runs through Osmaniye, crossing the Nur Mountains, and into Syria. (trainsofTürkiye.com, retrieved on 5 May 2023) The Adana-Aleppo railway, part of the Mersin-Adana-Gaziantep high-speed corridor, was crucial during World War I for transporting men and materiel to fronts in Mesopotamia and Palestine. (tcdd.gov.tr, retrieved on 5 May 2023.)

B.9) Istanbul–Tehran–Islamabad Railway

The ITI Train, an international freight train service between Islamabad, Pakistan, and Istanbul, Türkiye, via Tehran, Iran, was launched in 2009 and became an important project of the Economic Cooperation Organization (ECO). The train covers 6,500 kilometers, with a 15-day journey. The project was reinstated in December 2021, with plans to resume operations in 2021. (Business Recorder, Retrieved on 19 December 2020).

Figure 5 – Trans-AsianRailwayNetwork (Hajizadeh, 2015)

The ECO Railway, an international corridor for Iran, Pakistan, and Türkiye, is recognized by the international organization as a short, safe, and affordable route for goods transfer between Asia and Europe. It also provides economic benefits for the three countries, including regional connections, commercial and public transportation facilitation, and long-term economic benefits. The Marmara underwater tunnel connects the corridor (Pars Today, 2021)

B.10) Road of Development (also known as the Dry Canal)

The Iraqi Ministry of Transport plans to construct a 1,175 km railway to the Turkish border in early 2024, linking Grand Fau and Mersin. The electrified railway will pass through major Iraqi cities and carry freight and high-speed passenger trains. The project also includes restoring the railway section from Mosul to Gaziantep. Annual freight traffic is expected to reach 13.8 million people. (Railway Supply, 2023)

The transit route between Türkiye and the Persian Gulf could be an alternative to the current Suez

Canal and Red Sea route, especially due to conflicts between the American military and Yemeni Houthis. The project, estimated to cost 17 billion dollars, connects Türkiye’s southern region with Iraq and the Persian Gulf via land roads and a railway network. The project is expected to create 100,000 job opportunities in the initial phase and one million upon completion (Tin News, 2022)

Strengths:

- The existence of a wide railway network in Türkiye that connects the main cities and regions
- Being in a strategic position as a gateway between Europe and Asia for international railways
- Creating a multifaceted logistics network using the expansion of the railway network using integration with other transportation methods such as ports and highways

Weaknesses:

- The presence of limitations in the high-speed rail network compared to other European countries
- Aging infrastructure in some areas, which causes concern about maintenance issues and lack of trust and security

Figure 6 – Türkiye –Iran- Pakistan Railway route, (UIC, 2024)

- Capacity limitation in some specific railway lines that affects the efficiency and quality of services

- Delay in the approval and implementation of the projects due to the existence of regulatory and bureaucratic obstacles

- Financing and funding constraints for railway infrastructure development and modernization

Opportunities:

- Carrying out reforms to expand high-speed rail services to improve connectivity and travel time between neighboring regions

- Using digital technologies to integrate road systems for tracking, planning, and better passenger services

- Investing in new railway construction and development projects, such as freight corridors and intermodal terminals, to increase transportation efficiency

- Establish cooperation with neighboring countries to develop international rail corridors and strengthen regional trade

Threats

- The sustainability goals that require greener and more efficient railway operations and environmental concerns

- The security threats that can cause problems for the railway lines

- The fundamentalist groups and regional wars in the Caucasus region cause concern about the regional railway lines.

C. Türkiye's Highways

The transport sector in Türkiye is expanding rapidly in parallel with the country's strong economic and population growth. (Thomas, Rooks & Calise, 2015) Türkiye's road transport has significantly developed since the 1950s, now the dominant mode of transportation, with 65,909 km of highways under General Directorate of Highways control.(dlca.logcluster.org) Turkish transportation system operates in 70+ countries, with bilateral agreements with 59, including 20 OIC members. With 1.6 million trips, it can reach 28 out of 57 OIC countries.

(Aslan, Günelsusuz, Bodur Gümüş, 2017, 21) Türkiye's highways are vital communication routes, facilitating trade, connectivity, and economic growth, connecting Asia and Europe, and are essential for the country's political and economic stability.

C.1) Asian Highway

The Asian Highway project, initiated in 1959, aimed to revive trade, improve living standards, and promote social progress in the Asia-Pacific region, endorsed by ESCAP in 1992. (Introduction to the Asian Highway, 2015, p. 15)

The Asian Highway Network, signed in 2003 by Türkiye, spans 5,268 km from Bulgaria to Georgia and Iran, ending at ports in Izmir and Mersin, with a mix of asphalt and concrete surfaces. (Aslan, Günel Susuz, & Bodur Gümüş, 2017, 46) .

C.2) The Black Sea Economic Cooperation Highway Network (BSEC)

The Summit Declaration on Black Sea Economic Cooperation established transport networks in 1992, with Türkiye's 4,472 km BSEC highway implementing a Memorandum of Understanding in 2003 to facilitate transport on BSEC member countries' highways) (Bsec, 2024)

Türkiye plans to establish a new Black Sea Ring Highway, transforming two-lane highways into higher-standard routes, connecting Türkiye's arterial road network to Black Sea countries, Caucasus, and Central Asia.) (ulustirma, 2018)It is noteworthy that Ukraine is the Coordinator for the Working Group on Transport from 1 January 2023 until 31 December 2024.

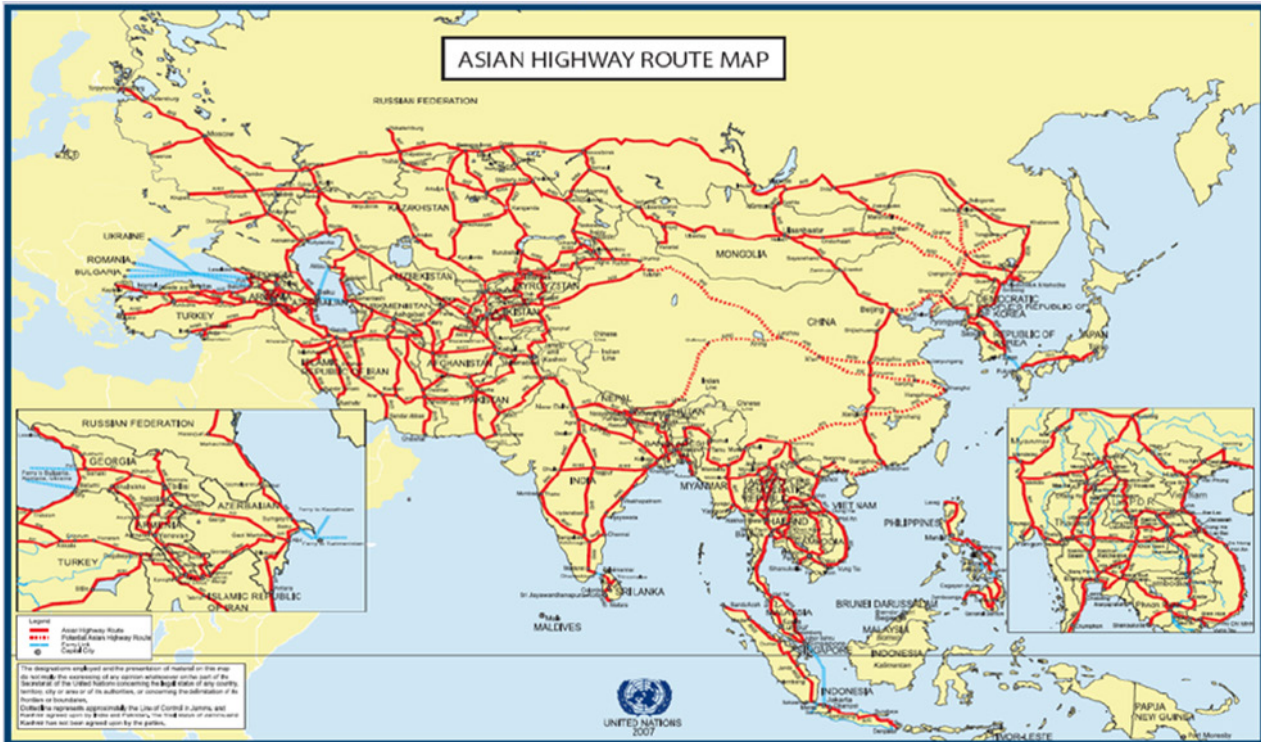

Figure 7 – Asian Highway Route (researchgate.net)

C.3) TRACECA

The European Union initiated the Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) in 1993 to enhance economic relations, trade, and transport in Black Sea basin, South Caucasus, and Central Asia, with a total 8,365 km section in Türkiye. (Aslan, Günelsusuz, Bodur Gümüş, 2017, 60) The Organization of TRACECA, a multi-mode regional transport network, aims to develop economic rela-

tions, commerce, and transport linkages in countries like Armenia, Azerbaijan, Bulgaria, Georgia, Iran, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Romania, Tajikistan, Türkiye, Ukraine, Uzbekistan, Lithuania, and Turkmenistan) (traceca, 2012) TRACECA highway routes in Türkiye connect ports to border gates, connecting to Europe's main corridor, Kapıkule, and the high-standard Black Sea coastal road, reaching Sarp Border Gate.

C.4) ECO Transit Road

The Economic Cooperation Organization (ECO) aims to accelerate transport services through the

Transit Transport Framework Agreement, promoting harmonization and modernization through the ECO Summit.

Figure 8 – The transit routes between ECO member countries (ECO, 2019)

Strengths:

- An extensive network of highways in Türkiye connects different regions and facilitates trade and tourism
- Being in a strategic position like a bridge between Europe and Asia, which makes highways vital for international transportation
- Significant investments by the government in the modernization and development of highway infrastructure

Weaknesses:

- Expectations to optimize and conform to international standards of some parts of the highway system for maintenance and improvement
- The presence of heavy traffic in big cities like Istanbul can lead to delays and increased pollution
- Dependence of the highways on the unstable revenue of tolls

Opportunities:

- Access to smart road technologies that increase efficiency and safety
- Increasing highway amenities to boost domestic and international tourism
- Further development of the highway system by encouraging private investment

Threats:

- Being in an active seismic zone that puts the highway infrastructure at risk
- Regional conflicts or political uncertainties that affect highway budgets and safety
- Expansion of highways in case of lack of proper management and destruction of the environment

D) Maritime Transport

Türkiye's strategic location links Europe and Asia, enhancing maritime transportation. With an 8,483 km coastline, 85% of Turkish foreign trade

is maritime, with private ports handling the largest volume. (Aslan, Günel Susuz, & Bodur Gümü, 2017, 29) There have been important developments in the Turkish shipbuilding sector in recent years and the sector has proved its ability in the international arena in many areas. Turkish shipyards became trademark throughout the World, especially

in the construction of chemical tankers, container ships, tug boats yachts, etc. (Ibid, 2017, 30)

Türkiye's strategic location in the Mediterranean, Aegean, and Black Sea regions, along with its 8,333 km coastline and 180 ports, plays a crucial role in sea transport and trade. (Erdogan & Çetin, 2021, 22-31)

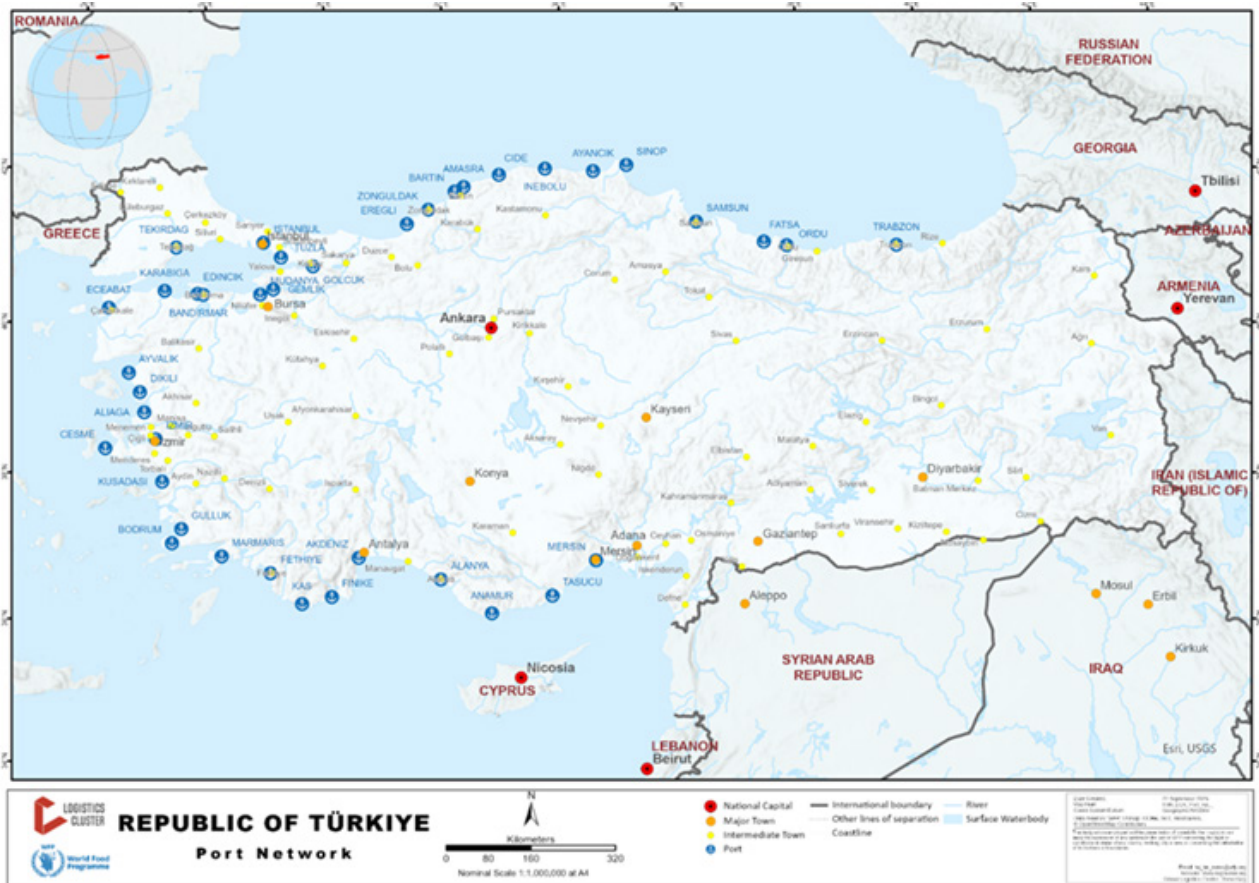

Figure 9 – The sea transit routes and ports of Türkiye (dlca.logcluster.org)

Marine transportation remains crucial given the volume of Türkiye's ports. The government of Türkiye has prioritized improvements to the marine sector by:

- Increasing existing 219 ports to 255 and constructing dry ports to Tekirdag, Mersin, Iskenderun, and Kocaeli by 2053
- Increasing the number of logistics centers from 13 to 26 by 2053
- Increasing combined/multimodal/intermodal types of transportation
- Increasing the number of marinas
- Emphasizing sustainability and efficiency through projects like "Green Port". (Türkiye Country Commercial Guide, 2022) The Turkish maritime trade sector, with substantial economic value, is ex-

pected to thrive with government support and national aid, significantly contributing to the economy.

Strengths:

- Türkiye's location in the strategic position of the coastlines along the Black Sea, the Aegean Sea, and the Mediterranean Sea and access to the main shipping routes
- Developed port infrastructure including container terminals, bulk cargo facilities, and cruise terminals
- Connecting Türkiye to international maritime trade routes and facilitating trade with Europe, Africa, and Asia
- The growth of the tourism industry, attracting visitors to the coastal cities and ports of Türkiye

Weaknesses:

- The limited internal water transport infrastructure that limits the connection to certain areas
- Environmental concerns related to pollution and destruction of the marine ecosystem
- Lack of proper enforcement of maritime regulations and safety standards in some areas

Opportunities:

- Expansion of existing facilities to accept larger ships and increase the volume of cargo and development of new port projects
- Digital technologies for smart port operations and efficient logistics management
- Promoting marine tourism and cruises that boost the local economy and attract foreign visitors
- Cooperate with international shipping companies and maritime organizations and strengthen maritime business partnerships

Threats:

- Geopolitical tensions and security risks in the region that affect maritime operations and trade routes
- Failure to comply with international maritime regulations and environmental standards and harming sustainable maritime practices
- Creating challenges for the workforce in skill development needs with technological advancements and increased automation in the maritime industry
- Competition with neighboring countries has caused the creation of maritime centers and affects Türkiye's market share

Türkiye can enhance its maritime sector's role in trade, tourism, and logistics by modernizing infrastructure, investing sustainably, and fostering cooperation with shipping partner nations.

E) Türkiye's aviation

Türkiye's geopolitical position as a bridge between Europe and Asia influences its air transport routes, with legislative changes allowing private enterprises and legal changes providing subsidies. (Battal-Kiraci, 2015, 3)

The most important progress in the development process of the Turkish Air Transport Industry was the liberalization in 1983. The current Turkish Air Transport Industry owes its existence to a large extent to this liberalization (Gerede, 2010, 64) The privatization of Turkish aviation enterprises began in the 1990s, influenced by the 1988-1989 economic crisis and the Persian Gulf War. (Ibid, 4)

Togan (2016) stresses that that 70% of catering services were privatized in 1989, 30% in 1993, 60% in 1995, and 40% in 1998, while the economy faced

major milestones in 1997 and 1999. (Tsiotas, Erdem & Cubukcu, 2020, 16)

Starting in the 2000s, neo-liberalization policies came to the fore, a process fostered by the neoliberal agenda being pursued across the world. (Togan, 2016) In 2003, the aviation market underwent deregulation, restoring old airports and constructing new ones, expanding the sector to all parts of the country, boosting domestic flight demand. (Orhan-Gerede, 2013, 56).

Türkiye's aviation sector is growing with the investments made in the field after its rapid recovery post-pandemic. Türkiye's position as an aviation hub for European, Middle Eastern, North African, and the Caucasus markets contributed to the development of the sector. The average number of daily flights at Istanbul Airport in 2023 increased 19% year-on-year, reaching 1,375. Istanbul Airport also broke the airport network record with 1,684 flights on June 22, 2023. Istanbul Airport hosted 17.6 million passengers in the first three months of 2024, 3.5 million of which were domestic flights and 14.1 million of which were international flights. (aa.com.tr, Retrieved on 23 April 2024) Hence, air transport services in Türkiye have experienced rapid growth. Every year, millions of tons of goods are exported from Türkiye's borders or imported into the country from its neighboring regions

Strengths

- The leading airline (Turkish Airlines) with a significant market share and a strong brand reputation
- Istanbul's location is advantageous for connecting flights between Europe and Asia
- More than 300 destinations in more than 120 countries flown by Turkish Airlines
- Efficient cost and modern airline fleet structure.

Weaknesses

- Periods of financial losses due to various external factors
- Compared to its competitors, Turkish Airlines has a smaller network in the Asia Pacific region.

Opportunities

- Branding and high-quality service and Istanbul New Airport
- The potentiality for optimizing the use of aircraft and improving load factors

Threats

- Economic and geopolitical context (The Turkish Lira crisis and regional conflicts can impact the industry)
- Significant competition from low-cost carriers and the Persian Gulf-based airlines

Figure 10 – A general look at the routes and domestic and international airlines of Türkiye (dlca.logcluster.org)

Conclusion

Türkiye’s geopolitical significance stems from its strategic location at the intersection of Asia and Europe, acting as a bridge between the East and West. Its proximity to key regions like the Middle East, Caucasus, and Balkans makes it a pivotal player in regional and international politics. Türkiye’s youthful population, growing economy, and efforts to boost its influence further underline its geopolitical importance. Türkiye’s strategic position within China’s Belt and Road Initiative (BRI) presents opportunities to enhance relations with neighbors, meet fuel and consumer goods demands, increase exports, and boost economic prosperity. The country has invested approximately 42.5 billion Turkish Lira in the transportation and communication sector, with numerous transportation-related projects underway or in the pipeline.

Türkiye’s strategic position between Europe, West Asia, and Central Asia has led to significant investments in transportation infrastructure, including

high-speed trains, sea and energy corridors, highways, and one of the world’s largest airports. These developments are expected to create a seamless transportation network, bolster economic strength, expand regional and extra-regional markets, and reduce travel time between Asia and Europe, reducing air pollution and reliance on private vehicles.

Strengths

Regarding Türkiye’s strengths in the field of transportation systems in general, it can be said:

- - Türkiye acts as an important communication bridge between Asia and Europe, and for this reason, it is located in a very strategic region.

- - Strong and experienced international companies in this field are working in Türkiye thanks to the phenomenon of globalization and the hardening of borders, countries are more willing to cooperate and trade with each other.

- - The EU, the West Asian, and the Central Asian countries have a great desire to cooperate with this country due to Türkiye’s strategic position. International companies have rich experience in the

field of international transportation construction and have the necessary resources to supply Türkiye's projects.

- Türkiye has a cargo fleet with high capacity and high capability in transportation.

- Türkiye has been working to reduce its dependence on fossil fuels and increase its use of renewable energy sources, reducing greenhouse gas emissions has become a crucial part of Türkiye's energy policies.

Weaknesses

Regarding the weaknesses or challenges facing Türkiye in the field of regional transportation, it can be said:

- There is no balance between the methods of transfer and transportation and their contribution to this issue.

- Highways and railway networks have an average lower than the average of the European Union.

- The national budget for the development of transportation routes has been decreasing due to the economic recession.

- The railway system is relatively old and less developed, and most of its projects have either been closed or only one line is working.

- There is no proper and efficient pricing system and this issue is very harmful.

- More than one government official is responsible for transportation investment and necessary coordination in this field; the lack of cooperation and the large number of responsible people causes the work to be delayed.

- There are problems in funding, which cannot be solved even with the existence of private companies.

Opportunities

Türkiye's opportunities regarding the regional transportation are as follows:

- Türkiye has many ports, and as explained earlier, its ports are among the most important ports in the Mediterranean Sea.

- The European Council of Ministers has a suitable investment in the high-speed railway network of Türkiye. The existence of the mentioned railway network and corridors provides the possibility of connecting Asia to Europe via Türkiye.

- Türkiye has a suitable capacity in the field of sea routes and is in the middle position of China's BRI project, which is a special benefit for Türkiye.

- Türkiye's oil and gas pipelines currently have a suitable capacity for transmission, and the fuel needed by this country is well supplied through neighboring countries.

Threats

- Türkiye also faces some threats regarding the regional transportation:

- Some quarrels and conflicts in Türkiye can lead to the termination of relations with this country.

- The general budget of some projects is very low and insufficient.

- The TRACECA corridor can cause challenges for Türkiye because this corridor connects Romania and Bulgaria to Georgia and Central Asia through the Black Sea, and this issue can reduce Türkiye's transit position to some extent.

- There is competition between different countries in the region

- Political instability in neighboring countries can cause different problems for cooperation in the field of transportation.

- Economic downturns can affect the transportation industry.

- The country is heavily dependent on imports of natural gas. This dependency makes Türkiye vulnerable to price fluctuations and supply disruptions

References

- Aslan, Ç., Günel Susuz, S. & Bodur Gümüş K. (2017) "Improving transnational transport corridors in OIC member countries", country report.
- Atli, A (2018), "Türkiye as a Eurasian Transport Hub: Prospects for Inter-Regional Partnership", *Perceptions*, Vol XXIII, No 2, 117-134
- Austvika, O., Rzayeva, G. (2017) "Türkiye in the geopolitics of energy", *Energy Policy*, Elsevier, vol. 107(C), 539-547.
- Abdullayev, I. (2017, December 1). Eastern Europe. Retrieved from Reviving an Ancient Route? The Role of the Baku – Tbilisi – Kars Railway: <https://moderndiplomacy.eu/2017/12/01/reviving-an-ancient-route-the-role-of-the-baku-tbilisi-kars-railway/>
- Akhundov, K. (2023, May 29). Caliber. Retrieved from Modernisation of Baku-Tbilisi-Kars railway with focus on Middle Corridor: <https://caliber.az/en/post/modernisation-of-baku-tbilisi-kars-railway-with-focus-on-middle-corridor>
- Bsec. (2024). Retrieved from Organization of the Black Sea Economic Cooperation: [.\(www.bsec-organization.org](http://www.bsec-organization.org)
- Battal, U. Kiracki, K. (2015) "Bankruptcies and Their Causes in the Turkish Airline Industry" the *International Journal of Transport & Logistics*, 15 (1), 1–11.
- Biresselioğlu, M, F. (2016) Türkiye's Energy Transition: Challenges and Opportunities, *Handbook of Transitions to Energy and Climate Security*, 359-377.

- Country Analysis Brief:Türkiye.* (2017)The U.S. Energy Information Administration (EIA).
- Country Analysis Brief:Türkiye.* (2023)The U.S. Energy Information Administration (EIA).
- DBPEDIA BLOG.* (2024, september 14). Retrieved from Global and Unified Access to Knowledge Graphs: (<https://dbpedia.org>)
- Dewdney, J. (2024., October 5). *Encyclopedia Britannica.*. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Türkiye>. Accessed
- Çodur, M, Ünal, A. (2019) “an Estimation of Transportation Energy Demand in Türkiye via Artificial Neural Networks” ,2019, PROMET – Traffic Transportation, 151-161, DOI: 10.7307/ptt. v31i2. 3041
- Erdin C, and Ozkaya G. (2019) “Türkiye’s 2023 Energy Strategies and Investment Opportunities for Renewable Energy Sources”, Site Selection Based on ELECTRE. Sustainability,11(7): 2136. <https://doi.org/10.3390/su11072136>
- Erdogan, O. & Çetin, O. (2021) “The Effects of Maritime Transport on the Turkish Economy”, Turkish Shipping Outlook 20/21, Turkish Ship Owner’s Association, Istanbul.
- ECO. (2019). Retrieved from economic cooperation organization: <https://eco.int/maps-2>
- ESCAP. (2024). Retrieved from (<http://www.unescap.org>)
- Falahi, E. and Vosoghi, S. (2019) “Türkiye’s New Position in the Geopolitics of Energy Pipelines in the South Caucasus; Regional Implications for Iran”, Strategic Studies of Public Policy (Strategic Studies of globalization), 10(35), 60-86.
- Gabrielyan, H. (2022) “Türkiye as a Transport Hub: A Vision Strategy for Integrating Regional Infrastructures and Services”, Journal of Political Science: Bulletin of Yerevan University, Vol. 1 (1), 11-29.DOI: 10.46991/JOPS/2022.1.1.011.
- Genç, T., Kabak, M., Özceylan, E., Çetinkaya, C. (2018)” Evaluation of Natural gas strategies of Türkiye in east Mediterranean region: a strength –weaknesses –opportunities –threats and analytic network process approach”, Technological and Economic Development of Economy, 1041,1059.
- Gerede, E. (2010) “The Evolution of Turkish Air Transport Industry: Significant Developments and the Impacts of 1983 Liberalization”, 17(2), YÖNETİM VE EKONOMİ Yılı, Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. MANİSA, Yrd. Doç.
- Hajizadeh, E. (2015). [@1500629911637/Map-of-Baku-Tbilisi-Kars-railway-route.png](https://www.researchgate.net/profile/publication/318589145/figure/fig1/AS:518493582118912). Retrieved from <https://www.researchgate.net/profile/publication/318589145/figure/fig1/AS:518493582118912>
- Haussmann, B. (2014). *MEDITERRANEAN ENERGY PERSPECTIVES – TÜRKİYE* . Paris : OME publication
- Hydraulic, S. (2016). *AllAboutTürkiye*. Retrieved from Türkiye’s Rivers: <https://www.allaboutTürkiye.com/rivers.html>
- International Energy Outlook 2017.* (2017, September 14). Retrieved from [https://www.eia.gov/outlooks/ieo/pdf/0484\(2017\).pdf](https://www.eia.gov/outlooks/ieo/pdf/0484(2017).pdf)
- Introduction to the Asian Highway* . (2015). Retrieved from <https://www.unescap.org/sites/default/files/Intro%20AH.pdf>
- Lussac, S. (2008) “The Baku-Tbilisi-Kars Railroad and its Geopolitical Implication for the South Caucasus”, *Caucasian Review of International Affairs*, 24(4), 212-224.
- Mikovic, N. (January 3, 2023) “Türkiye’s Pipeline Politics in Central Asia”, <https://asiatimes.com/2023/01/Türkiyes-pipeline-politics-in-central-asia/>
- Malcolm, E. (2024, October 2). *Encyclopedia Britannica*. Retrieved from Türkiye: <https://www.britannica.com/place/Türkiye>
- Murat, S. and L. Şahin (2010) “Dünden Bugüne İstanbul’da Ulaşım”, İstanbul., ITO Yayınları, No:58
- Oguztımur,S Çolak,K,. (2013) The analysis of Türkiye’s Freight Transport in Terms of Transport Modes, 53rd ERSAs Congress, Palermo, İtaly,1-27.
- Papatolios, N. (2024, July 03). Baku-Tbilisi-Kars railway opens in April after major refurbishment. Retrieved from RailFreight: <https://www.railfreight.com/beltandroad/2024/03/07/baku-tbilisi-kars-railway-opens-in-april-after-major-refurbishment/?gdp=deny&gdp=accept>
- Railway. (2023, March 4). Retrieved from Train Travel Inspiration from across the World: <https://rail-away.com/2023/03/04/istanbul-sofia-express/comment-page-1/>
- Railway Supply. (2023, April 28). Retrieved from Iraq to start construction of railway to Türkiye in 2024: <https://www.railway.supply/en/iraq-to-start-construction-of-railway-to-Türkiye-in-2024>
- the times of central Asia.* (2024, Jan 31). Retrieved from Trans-Caspian Corridor Receives Boost: <https://timesca.com/trans-caspian-transport-corridor-receives-a-boost/>
- The World Factbook.* (2024, October 2). Retrieved from Türkiye (Türkiye): <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/Türkiye-türkiye/>
- traceca.* (2012). Retrieved from republican of Türkiye ministry of transport: (<https://traceca.uab.gov.tr/en/roads?PageSpeed=noscript>)
- Sabirul Karim & M. Zayed & Afrin M. (2020) “Trans-Asian Railway Network: A Get way to the East and West to Attain Sustainable Development Goals”, *International Journal of Arts and Social Science*, ISSN: 2581-7922, Volume 3(3),130-140.
- Siccardi, F. (2024), “Understanding the Energy Drivers of Türkiye’s Foreign Policy”, *Carnegie Endowment for International Peace*, 1-38https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/Siccardi_Türkiye_Energy_draft-1.pdf
- Sevuktekin, M. & Hilal Yildirim Keser, Sema AY, Isin Cetin. (2014) “Transportation Sector in Türkiye: Future Expectation Regarding the Railway Transportation”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Cilt*, 5(8), Issn1309 – 4289, 99-116
- Shahbazov, F. (2017) “Will the Baku–Tbilisi–Kars Railway Become Uzbekistan’s New Connection to Europe”, *Eurasia Daily Monitor*, 14(130).
- Thomas, M. & Rooks, C. & Calise, R. (2015) “Transportation in Türkiye Major Trends and Issues”, *European Parliament*, 362-540
- Togan, S. (2016) *The Liberalization of Transportation Services in the EU and Türkiye*, Oxford University Press, Oxford.

Tsiotas, D. & Erdem U. & Mert Cubukcu, K. (2020) "Outlining the Historical Framework of the Aviation Sector in Türkiye", A Spatiotemporal Approach Article in Regional Statistics, 2-25

Yilmaz-Bozkus, R. (2018) "Analysis of Türkiye's Role as a Possible Energy Hub", GeoJournal, 84, 1353–1364 <https://doi.org/10.1007/s10708-018-9928-6>.

Yıldız, M. (2024). Türkiye's Strategic "Development Road" Project: Geopolitical Impacts and Regional Opportunities. *Anasay*, 29, 63-73.

Websites

Azerbaijan's Shah Deniz Field On Stream, Oil Voice, Dec. 15, 2006, archived from the original on Mar. 6, 2016, accessed Aug. 31, 2021.

<https://www.tanap.com/en/tanap-project>

<https://www.upstreamonline.com/online/bp-shuts-in-georgia-links/1-1-1085409>

https://www.gem.wiki/South_Caucasus_Gas_Pipeline

"Nabucco venture sees Iraq as a top supplier". *Hürriyet Daily News and Economic Review*

Eia.2017, February Türkiye. Retrieved February 05, 2017, from <https://www.eia.gov/beta/international/analysis.cfm?iso=TUR>. https://en.wikipedia.org/wiki/Nabucco_pipeline#cite_note-edm110512-3.

Joint declaration of Nabucco Shareholders, NIC, Potential Investors and Shah Deniz Consortium". Nabucco Gas Pipeline International GmbH (NIC). Archived from the original on 28 June 2013. Retrieved 21 January 2013.

NABUCCO: Shah Deniz II Decision a Setback for Planned European Gas Highway". *Publics.bg*. 28 June 2013. Retrieved 29 June 2013.

Transportation in Türkiye, country report, ministry of Communication and report of the Republic of Türkiye October 2011)

Republics (Gyumri). *Workedin*, Tbilisi. (https://dbpedia.org/page/Kars%E2%80%93Gyumri%E2%80%93Tbilisi_railway

UIC. (2024, September 09). Retrieved from PRESS RELEASE: https://uic.org/com/IMG/jpg/iran_article.jpg

Trans-Asian Railway, UNESCAP, <http://www.unescap.org/our-work/transport/trans-asian-railway/about>)'

<https://www.ensonhaber.com/seyahat/istanbul-sofya-ekspresi-ilk-seferine-basladi-2017-02-21> .

Uysal, Onur (19 April 2013) "Holiday time for Halkalı", [railTürkiye.org](http://railturkiye.org). Retrieved 24 November 2017

<https://rail-away.com/2023/03/04/istanbul-sofia-express/comment-page-1/>

Bosphorus Express". www.interrail.eu. Retrieved 12, August, 2023.

Baghdad Railway". trainsofTürkiye.com. Retrieved 5 May 2023

"Mersin-Adana-Gaziantep Hızlı TrenProjesi". todd.gov.tr (in Turkish). Retrieved 5 May 2023.

BBC NEWS, retrieved on 11 July 2012 Pakistan-Türkiye rail trial starts

"Istanbul-Tehran-Islamabad Railway to Resume Operations in 2021", *Business Recorder*. Retrieved 19 December 2020.

Turkish aviation sector grows with investments, Average number of daily flights soar by 16% in 2023, highest increase in Europe, <https://www.aa.com.tr/en/economy/turkish-aviation-sector-grows-with-investments/3200295>, Retrieved 23 April 2024.

Information about authors:

Mandana Tishehyar (corresponding author) – Doctor of International Relation, Professor of the ECO Colleuge of Insuranse of Allameh Tabataba'i University (Tehran, Iran, e-mail: mandana.tishehyar@gmail.com);

Shamimeh Shirkhani – MA in Regional Studies majoring in Central Asia and the Caucasus, ECO Colleuge of Insuranse, Allameh Tabataba'i University (Tehran, Iran, e-mail: shamim.shirkhani@yahoo.com)

Информация об авторах:

Мандана Тишехьяр (автор-корреспондент) – доктор международных отношений, профессор колледжа страхования ECO университета Алламе Табатабаи (Тегеран, Иран, e-mail: mandana.tishehyar@gmail.com);

Шамиме Ширхани – магистр по регионоведению со специализацией по Центральной Азии и Кавказу, колледж страхования ECO университета Алламе Табатабаи (Тегеран, Иран, e-mail: shamim.shirkhani@yahoo.com)

*Received August 7, 2024
Accepted November 20, 2024*

Н.М. Оспанов

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: osp_nurlan@mail.ru

АМЕРИКАНЫҢ БҰҰ-ДАҒЫ КОРЕЙ СОҒЫСЫНЫҢ ӘСКЕРИ ТҰТҚЫНДАРЫН РЕПАТРИАЦИЯЛАУ ЖӨНІНДЕГІ САЯСАТЫ

1950-1953 жж. корей соғысына оңтүстік корейлықтар жағында американдық әскери қолбасшылық бастаған БҰҰ қарулы күштері, ал солтүстік корейлықтар жағында қытай халық еріктілері белсене қатысты. Ұрыс қимылдары барысында екі жақтың да он мыңдаған сарбаздары әскери тұтқындарға арналған лагерьлерге түсті. Әскери тұтқындарды алмастыру туралы келіссөздер тұтқындар санында айырмашылық болуымен және Солтүстік Корея мен Қытайға оралудан бас тартқандардың болуымен күрделенді. 1951 жылғы желтоқсанда БҰҰ қарулы күштері 132 474 адамнан тұратын әскери тұтқындардың тізімін, ал Солтүстік Корея тарапы – 11 559 адам тізімін берді. Алайда КХДР армиясының Бас қолбасшылығы бастапқыда оңтүстіккорейлік әскери тұтқындардың саны 100 000 адамнан асқанын мәлімдеген. Сәйкесінше, БҰҰ қарулы күштері солтүстік корейлік тараптан «жоғалып кеткен оңтүстіккорейлік әскери тұтқындарға» қатысты түсініктеме беруді талап етті. Келіссөздерде Солтүстік Кореяның Халықаралық Қызыл Крест комитетінің әскери тұтқындар лагеріне бақылау жүргізу үшін кіруіне тыйым салуы аса маңызды мәселе болды. Зерттеудің мақсаты – Корей соғысының тұтқындарымен алмасу шарттары туралы мәселеге қатысты американдық саясатты зерделеу. Мақалада американдықтар мен олардың одақтастарының «ерікті репатриациялау» бастамасы негізінде әскери тұтқындардың жеке тілектері ескерілген, ал Солтүстік Корея барлық әскери тұтқындарды отанына қайтаруға ұмтылған.

Түйін сөздер: Корей соғысы, әскери тұтқындар, репатриация, БҰҰ.

N.M. Ospanov

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
e-mail: osp_nurlan@mail.ru

American policy for the repatriation of UN prisoners of war during the Korean War

In the Korean War (1950-1953), the UN armed forces took an active part in the war with the American military command on the side of the South Koreans, and Chinese people's volunteers took an active part in the side of the North Koreans. During the fighting, tens of thousands of soldiers on both sides ended up in prison camps. Negotiations for the exchange of prisoners of war were complicated by differences in the number of prisoners of war and the presence of those who refused to repatriate to North Korea and China. In December 1951, the UN military provided a list of prisoners of war with 132,474 people, and the North Korean side – 11,559 people. However, the DPRK Army High Command initially stated that the number of South Korean prisoners of war exceeded 100,000. Accordingly, the UN military demanded an explanation from the North Korean side regarding the "disappearing South Korean prisoners of war." A more serious issue in the negotiations was North Korea's denial of International Committee of the Red Cross access to prisoner-of-war camps for observation. The UN forces and North Korea could not agree on the terms of the exchange for a long time. UN commanders advocated «voluntary repatriation», which took into account the individual wishes of prisoners of war, while North Korea sought to return all prisoners of war to their homeland. After repeated delays regarding the principle of repatriation, the parties agreed on the timing and principles of the exchange. However, the administration of President Syngman Rhee opposed the extradition of anti-communist North Koreans. On June 18, 1953, South Korean authorities helped free about 27,000 Korean prisoners of war from prison camps.

Key words: Korean War, prisoners of war, repatriation, UN.

Н.М. Оспанов

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова КН МНВО РК, г. Алматы, Казахстан
e-mail: osp_nurlan@mail.ru

Американская политика по репатриации военнопленных вооруженных сил ООН во время Корейской войны

В Корейской войне (1950-1953 гг.) на стороне южнокорейцев принимали активное участие вооруженные силы ООН во главе с американским военным командованием, а на стороне северокорейцев – китайские народные добровольцы. В ходе боевых действий десятки тысяч солдат с обеих сторон попали в лагеря для военнопленных. Переговоры об обмене военнопленными осложнились из-за разницы в количестве военнопленных и наличия тех, кто отказался репатрироваться в Северную Корею и Китай. В декабре 1951 года вооруженные силы ООН предоставили список военнопленных со 132 474 человек, а северокорейская сторона – 11 559 человек. Однако первоначально Главное командование армии КНДР заявляло, что число южнокорейских военнопленных превысило 100 000 человек. Соответственно, вооруженные силы ООН требовали от северокорейской стороны объяснений относительно «исчезнувших южнокорейских военнопленных». Более серьезной проблемой в переговорах был отказ Северной Кореи в доступе Международного комитета Красного Креста в лагеря военнопленных для наблюдения. Силы ООН и Северная Корея долгое время не могли договориться об условиях обмена. Командование ООН выступало за «добровольную репатриацию», при которой учитывались индивидуальные пожелания военнопленных, в то время как Северная Корея стремилась вернуть всех военнопленных на родину. После неоднократных отсрочек по поводу принципа репатриации стороны договорились о сроках и принципах обмена. Однако администрация президента Ли Сын Мана выступала против экстрадиции северокорейцев-антикоммунистов. 18 июня 1953 года южнокорейская власть помогла освободиться из лагерей для военнопленных около 27000 корейских военнопленных.

Ключевые слова: Корейская война, военнопленные, репатриация, ООН.

Кіріспе

Екінші дүниежүзілік соғыстағы гитлерге қарсы коалицияның одақтастарының Жапонияны жеңуі Кореяға 35 жылдық отарлық езгіден кейін тәуелсіздік әкеледі деген үміт берді. Алайда, екі алпауыт ел тайталасы жағдайында күрделі халықаралық жағдай корей халқына тәуелсіздік алу және тәуелсіз үкімет құру ісінде қолайлылық туындап пады. Халықтың жасанды бөлінуі және Корей түбегінде екі бөлек үкіметтің пайда болуы корей халқының елдің екі бөлігін біртұтас бірлікке біріктіру туралы табиғи ниетін тудырды. Сонымен бірге, Кеңес Одағы мен Америка Құрама Штаттарының болуы және түбектің әр бөлігінде билеуші элиталардың біртіндеп шоғырлануы, сондай-ақ халыққа жүктелген қарама-қарсы идеологиялардың таралуы Корей түбегін бейбіт жолмен біріктіруді қиындатты.

Кеңес Одағы мен Америка Құрама Штаттары өз ықпалын бүкіл Корей түбегіне немесе ең болмағанда, жауапкершілік аймағына таратуға мүдделі болды. Супер алпауыттардың бәсекеlestігі корей халқына тәуелсіздік беруді кейінге қалдыруға және корей халқының ұлттық мүдделерін қорғайтын өз үкіметін құруға әкелді.

Сондықтан Ким Ир Сен мен Ли Сын Ман Корей түбегін біріктіру мәселесі бойынша БҰҰ-

ның қарым-қатынасына қиялмен қарамады. Олар, керісінше, елді тек күшпен біріктіруге болады деп сенді (Ванин, 2016:410).

Солтүстік Кореяның ірі қарулы күштері Оңтүстік Кореяға 25 маусымда таңғы сағат төртте 38 параллель бойымен басып кірді. Солтүстік Корея әскерлері барлық бағытта, соның ішінде Онгдин түбегінде, Сеул, Чхунчхоннан қырық шақырым қашықтықта орналасқан Кэсон қаласының бірнеше нүктесінде шабуыл жасады (UN DOC S/PV.473:1). Оңтүстік Кореяға әскери шабуыл туралы білгеннен кейін, президент Ли Сын Ман Сыртқы істер министрі Лим Пенг-джикке американдық әскери қызметкерлерден жедел көмек сұрауды тапсырды. Осыдан кейін Ли Сын Ман Америка президенті Г. Труманға халықаралық бейбітшілікті бұзу актісінің алдын алу мақсатында жан-жақты көмек беруін өтінді (Kim, 2007:55). Сонымен қатар, Ли Сын Ман әкімшілігі БҰҰ-дан жедел әскери көмек сұрап, КХДР-ны БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде агрессор деп жариялауын сұрады (*한국외교*, 2008:37).

1950 жылғы 25, 27 маусымда және 7 шілдеде Қауіпсіздік Кеңесі Солтүстік Кореяны агрессор деп жариялау және Құрама Штаттар басқаратын БҰҰ әскерлерінің Біріккен қолбасшылығын құру туралы қарарлар қабылдайды. 1950 жылғы 7 шілдедегі қарар Біріккен қолбасшылыққа

әскери операциялар мен бітімгершілік туралы келіссөздер жүргізу жауапкершілігін жүктеді. Бітімгершілік келіссөздерінде ең күрделі мәселе соғыс тұтқындарын алмасу болды.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Бұл зерттеудің ғылыми өзектілігі қазіргі қазақстандық ғылымда Корей соғысы тұтқындарының мәселесі аз зерттелгендігімен және 1949 жылғы Женева конвенциясының әскери тұтқындарға адамгершілікпен қарау және оларды лагерьлерде ұстау туралы ережелерінің сақталуын зерттейтін зерттеушілер үшін үлкен қызығушылық тудыратындығымен түсіндіріледі. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін әскери тұтқындарды қайтарудың құқықтық аспектілері мен тетіктері толықтырылып, пысықталғанымен Корей соғысы кезінде әскери тұтқындар мен интернацияланған азаматтарды өз туған елдеріне қайтару шарттары туралы келіссөздер процесі соғыс қимылдарының бүкіл кезеңіне созылды. Әскери тұтқындарды елге қайтару принциптерін талқылау барысында әр тарап өз мүдделерін көздеді, сондықтан көзқарастардағы келіспеушіліктер келісімді жасасуды бірнеше рет кешіктіруге әкеліп соқтырды. Әскери тұтқындармен алмасу бойынша келіссөздер жүргізуді зерделеудегі американдықтар мен олардың БҰҰ бойынша одақтастарының солтүстіккореялықтармен және қытайлармен қол жеткізген уағдаластықтарын сақтауға тырыспаған Ли Сын Манның іс-әрекетімен маңызды. Президент Ли Сын Манның әкімшілігі солтүстіккореялық антикоммунистердің экстрадициялануына қарсы болды. 1953 жылы 18 маусымда Оңтүстік Корея билігі 27000-ға жуық корейлік әскери тұтқындарды әскери тұтқындарға арналған лагерьлерден босатуға көмектесті. Сондықтан Корей соғысы кезіндегі қарсы тараптардың репатриациялық саясатын талдау мәселесі бұл күнге дейін өзекті болып қалуда.

Әдебиетке шолу

Корей соғысының әскери тұтқындарының тақырыбында кітаптар, мақалалар мен диссертациялар жазылған. Американдық әскери тарихшы У. Стьюк (2002) өзінің «Корей соғысы» атты кітабының 8-тарауында Корей соғысы басталған сәттен бастап мәселені шешкенге дейінгі тұтқындардың мәселесін егжей-тегжейлі сипаттайды. Ол корейлік әскери тұтқындардың мәсе-

лелерін АҚШ, Оңтүстік Корея және Солтүстік Корея тұрғысынан ашып көрсетеді. Корей соғысының алғашқы американдық тарихшыларының бірі Брюс Камингс (2010), солтүстіккореялық әскери тұтқындармен сұхбат өткізді. Ресейлік зерттеуші В.В. Хренов БҰҰ әскери тұтқындарына қатысты қытайлық саясат туралы айтады. БҰҰ әскери тұтқындарының өлім-жітімінің жоғары болуының себебін ол қажетті дәрі-дәрмектер мен аурулардың мүлдем болмауымен байланыстырады. В.В.Хренов (2013) әскери тұтқындардың негізгі ағыны 1950 жылғы қарашада БҰҰ әскерлерінің бірқатар жеңілістерінен кейін басталды, ол кезде әскери тұтқындарға арналған коммунистік лагерьлер жаңадан құрыла бастады және оларды ұстау үшін әлі де қалыпты жағдай жасалмаған деген қорытындыға келеді.

Дональд Бус (2000) делегаттардың алдында тұрған ең күрделі мәселе әскери тұтқындарды репатриациялау болғанын атап өткен. Женева конвенциясына сәйкес, қандай да бір тарап ұстап отырған тұтқындарын ұрыс қимылдары аяқталғаннан кейін үйлеріне қайтарулары тиіс болған. Дональд Бус Корей соғысында бұл мәселе күрделі болды деген тұжырымға келеді, себебі солтүстік корейлер көптеген оңтүстік корейлік сарбаздар мен бейбіт тұрғындарды басып алып, өз әскеріне шақырған. Осы сарбаздар мен тұрғындардың көбін кейіннен БҰҰ басып алған. Ол, егер тұтқындалған барлық КҰА репатриацияланған болса, онда оңтүстік корейлік азаматтар оңтүстіктегі үйлеріне емес, Солтүстік Кореяға жіберілген болар еді деп жазады.

Тэл Тови (2011) Корей соғысы кезінде АҚШ әскері қытайлық және корейлік әскери тұтқындарды қайта тәрбиелеу бағдарламасын жандандырғанына назар аударады. Тэл Тови өз мақаласында 1952 жылы тұтқындарға арналған лагерьлерде, әсіресе Кодже аралындағы ең үлкен лагерьде болған коммунистік әскери тұтқындар туралы мәселені қарайды.

Материалдар мен әдістер

Мақаланы жазу кезінде БҰҰ ресми құжаттамасының іздестіру жүйесі арқылы табылған мұрағаттық құжаттар пайдаланылды. Мақала БҰҰ күштері қолбасшылығының баяндамалары мен жазбаларына, сондай-ақ Кеңес Одағы, Қытай Халық Республикасы және Америка Құрама Штаттарының ресми өкілдерінің хаттарына негізделген.

Бұл материалдар әскери тұтқындардың санын, БҰҰ қарулы күштері мен Солтүстік Корея

арасындағы келіссөздердің барысы мен кезеңдерін, келіссөздер шарттары туралы тараптардың ұстанымдарын, әскери тұтқындарды айырбастауды бірнеше рет кейінге қалдыру проблемаларын, Халықаралық Қызыл Крест комитетінің комиссиясын жібермеу себептерін, Коджедо аралындағы лагерьлердегі солтүстіккореялық әскери тұтқындардың бас көтерулерінің себептерін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында дескриптивтік және хронологиялық әдістер қолданылды.

Нәтижелері және талқылама

15 қыркүйекте таңертең Құрама Штаттардың Х корпусының құрамалары Инчхон ауданына қонды. Бұл кең ауқымды операцияның бірінші кезеңі Инчхон орналасқан шағын арал Вольми-доны басып алумен аяқталды. Американың 5-ші теңіз жаяу әскерлері дивизиясының 3-ші батальоны екі сағаттық шайқастан кейін аралды басып алумен аяқталған нақты үйлестірілген шабуыл нәтижесінде Солтүстік Кореяны кенеттен басып алды. Бұл операцияның екінші кезеңі Инчхон түбегін басып алу мақсатын көздеді. 1-ші американдық теңіз дивизиясы мен төрт Оңтүстік Корея теңіз батальоны бұл операцияны бірқатар найзағай соққыларымен жүзеге асырды, бұл 18-ші Солтүстік Корея дивизиясы мен гарнизон бөлімшелерінің өз қатарларындағы тәртіпті қалпына келтіруіне, үйлестірілген іс-қимылдар үшін күштерін топтастыруына жол бермеді (UN DOC S/1860:49). 17 қыркүйекте БҰҰ қарулы күштері 18 қыркүйекте пайдалана бастаған Кореяның ең ірі Кымпхо әуеайлағы босатылды. Содан кейін 7-ші американдық дивизияның бөлімдері Оңтүстік Корея армиясының бөлімдерімен бірге Инчхонға көшіріліп, оңтүстікке қарай он шақырымға лақтырылып, Сувонды басып алды. Сеулді босату және солтүстіккореялықтардың осы коммуникация торабының жолдары мен теміржол желілерін пайдалану әрекеттерін көрсету аталған операцияның үшінші кезеңіне айналды. 19 қыркүйекте Америка Құрама Штаттарының 1-ші теңіз жаяу әскерлері дивизиясы мен Оңтүстік Корея теңіз жаяу әскерлерінің екі батальоны Ханган өзенінен өтіп, солтүстіктен Сеулге шабуыл жасай бастады. 1-ші американдық теңіз жаяу әскерлері дивизиясының қалған бөлімдері мен 7-ші американдық дивизия Сеулді оңтүстік пен батыстан қоршап алды. Корей Республикасының 17-полкі орталықта шабуыл жасады (UN DOC S/1860:50).

БҰҰ әскерлері тұтқындаған әскери тұтқындардың жалпы саны 1950 жылы 3 қарашада 66 618-ден астамды құрады. Американдықтар 1950 жылдың 21 қазанынан 3 қарашасына дейін күн сайын орта есеппен 3000 солтүстік корейлықты тұтқынға алып отырғанын айтқан. БҰҰ қарулы күштерінің (ҚК) бақылауындағы Кореяның барлық аудандарын жан-жақты бақылауды қамтамасыз ету мақсатында Халықаралық Қызыл Крест комитетінің (ХҚКК) екінші өкілі, Кореяға келген Жак деРенье мырза тағайындалды. Бұл өкіл тұтқынға алудан бастап, тұрақты лагерьлерде интернацияға дейінгі барлық сатыларда әскери тұтқындарды бақылау үшін осындай шексіз артықшылықтар мен мүмкіндіктерге ие болды (UN DOC S/1883:5).

Корей соғысының барлық кезеңінде Солтүстік Кореяның тұтқынына 7140 американдық сарбаздар мен офицерлер түсті, олардың 2701-і, яғни үштен бірі тұтқында қайтыс болды. Әскери тұтқындар мен қаза тапқандар саны бойынша БҰҰ елдері арасында екінші орынды 1188 адам тұтқында болған Ұлыбритания иеленді, олардың 50-і қаза тапты. Бұл тізімде түріктер 244 әскери тұтқынмен үшінші орында тұрды, бірақ бірде-бір адам қаза таппады (Хренов, 2013: 37).

Оңтүстіккореялық лагерьлерде әскери тұтқындар оңтүстіккореялық әскерде болған әдеттегі азық-түлік рационын және темекіні тегін алуды пайдаланды. Әрбір лагерьлерге американдық және оңтүстік корейлік дәрігерлер, медбикелер мен фельдшерлерден тұратын тұрақты персонал берілді. Анағұрлым күрделі жағдайларда емдеу госпитальдарда БҰҰ қарулы күштерінің жараланғандары пайдаланған шарттармен қамтамасыз етілді. 1949 жылғы Женева конвенциясының 23-бабына сәйкес АҚШ үкіметі ХҚКК әскери тұтқындарына арналған лагерьлердің географиялық координаттарын ұсынды (UN DOC S/1834:5).

1951 жылдың мамыр айының соңында 117 000-нан астам әскери тұтқын Коджэ аралында орналасқан лагерьлерде болды. 1949 жылғы 12 тамызда жасалған Әскери тұтқындарға қарау туралы Женева конвенциясына сәйкес 155 000-нан астам солтүстік корейлік және қытайлық әскери тұтқындар туралы мәліметтер хабарланды (UN DOC S/2246:4).

Американдық дипломаттар Солтүстік Кореяны Женева конвенциясының ережелерін ұстанбады, американдық және оңтүстік корейлік тараптарға БҰҰ ХҚКК Қарулы Күштерінің әскери тұтқындарының саны туралы мәлімет бермеді деп айыптады (UN DOC S/2217).

БҰҰ әскерлерінің күзетінде болған солтүстіккореялық әскери тұтқындардың басым бөлігі Пусан ауданынан Кодже аралына (Коджедо) ауыстырылды. 1951 жылғы 8 тамыздағы түн ортасындағы мәліметтер бойынша, Коджедо аралындағы әскери тұтқындар саны 14 690, ал Пусандағы №1 лагерьдегі әскери тұтқындар саны 16168 болды. БҰҰ ҚК Қолбасшылығының парақшалары арқылы, дауыс зорайтқыштар мен радиохабарлар арқылы Кэсонда болған бітімгершілік туралы келіссөздердегі негізгі мәселелерді талқылау туралы мәліметтерді таратты. Осы құралдардың көмегімен Кэсондағы конференцияның құзыретіне тек әскери мәселелер кіретіні және сол кезде саяси мәселелер қарауға жатпайтыны түсіндірілді. Майдан сызығындағы әскерлерге арналған радиохабарларда және майдан сызығынан солтүстікке қарай ұшақтардан қосымша лақтырылатын парақшаларда жауынгерлерге де, азаматтық халыққа да нақты соғыс жағдайына негізделген бітімгершілік туралы БҰҰ ҚК Қолбасшылығының ұсынысы түсіндірілді (UN DOC S/2377:7).

3 ақпанда Солтүстік Корея мен қытайлық еріктілердің қолбасшылығы әскери тұтқындарды алмастыру туралы ұсыныс жобасын алға тартты. Солтүстік Корея өкілдері ХҚКК бейтараптығын мойындаудан бас тартты. Әскери тұтқындарды азаматтық тұтқындарға айырбастау қағидаты да қалдырылды және азаматтық тұтқындарды репатриациялауды жеделдетуді көздейтін жалпы ережемен ауыстырылды. Бұл мәселеге қатысты екі тарапқа да басқа тараптың азаматтық тұлғалармен алмасуды орындауын тексеру мүмкіндігіне кепілдік беретін формула табуға тырысты. Солтүстіккореялықтар БҰҰ Қолбасшылығының бейтарап бақылаушылар туралы ұсынысымен келіспеді, бірақ өздерінің қарсы ұсыныстарын да жасамады (UN DOC S/2605:4).

Соғысып жатқан тараптар арасында екі басты мәселе қалды. Біріншісі – ерікті репатриация қағидатына қатысты түбегейлі алшақтық. Екіншісі – «репатриация» терминінің мағынасы мен қолданылуына қатысты келіспеушілікке және оның 1950 жылғы 25 маусымда 38-ші параллельдің оңтүстігінде тұратын БҰҰ қолбасшылығының қолындағы әскери тұтқындарды Солтүстік Кореяға жөнелтуге қолданылуына қатысты болды. Келісім сондай-ақ 1 қаңтарда жасалған келісімге қатысты шешілмеген күйінде қалды, екінші тарапқа соғыс қимылдары басталғаннан бергі барлық уақыт ішінде әскери тұтқындар туралы толық ақпарат берілді. БҰҰ қолбасшылығы бұл

мәліметтерді Солтүстік Кореяға беруге дайын болды (UN DOC S/2605:4).

БҰҰ қарулы күштерінің қорғауындағы әскери тұтқындардың көп болуына байланысты БҰҰ ҚК Қолбасшылығы осы әскери тұтқындар үшін арнайы тәртіптік ережелер белгілеу қажеттілігіне тап болды. Осы мақсатта БҰҰ ҚК Қолбасшылығы 1951 жылдың қазан айында әскери тұтқындардың мінез-құлқын реттейтін тәртіптік кодексті, сондай-ақ БҰҰ ҚК Әскери комиссиясының тұтқынға алынғаннан кейін жасаған қылмыстары үшін әскери тұтқындарға қатысты соты туралы ережені әзірледі және алға тартты. 1951 жылдың қазанында БҰҰ әскери-әуе күштері қолбасшылығының әскери тұтқындарға және әскери тұтқындарды жазалау дәрежесін реттейтін ережелерге қатысты жаза қолдану тәртібі де ұсынылды. Бұл құжаттардың көшірмелері БҰҰ-ға жіберілді. Бұл директивалардың ережелері 1949 жылғы 12 тамыздағы әскери тұтқындарға қатысты Женева конвенциясының шарттарына толық сәйкес келді (UN DOC S/2507:7).

БҰҰ ҚК Қолбасшылығы делегациясының ХҚКК делегаттарын көмек көрсету бойынша жұмыс жүргізу мақсатында Солтүстік Кореяның тұтқындарға арналған лагерьлеріне жіберу туралы келісімге қол жеткізуге бірнеше рет талпынысына қарамастан, Солтүстік Кореяның өкілдері үнсіздік танытты. Коммунистерге 1949 жылғы әскери тұтқындарға қатысты Женева конвенциясының ХҚКК әскери тұтқындар лагерьіне баруға қатысты ережелері ұсынылған кезде, солтүстіккореялықтар жалтару позициясын ұстанды; олар негізінен Женева конвенциясының өз мақсаттарына сәйкес келетін ережелерін сақтайтындықтарын меңзеді (UN DOC S/2541:5).

Келісімді қамтамасыз ету мақсатында 1951 жылы 21 желтоқсанда БҰҰ ҚК Бас Қолбасшысы Солтүстік Корея мен Қытай Коммунистік күштері қолбасшыларының атына жеке хат жолдады, онда ол ХҚКК-ға Солтүстік Кореяның тұтқындау лагерьлерінде жұмыс істеуге рұқсат берудің қажеттілігін атап өтіп, алдыңғы соғыстарда Қарулы Күштер әрқашан осы ұйымның бейтараптығын мойындайтынын және оған көмектестінін атап өтті. 1951 жылғы 24 желтоқсандағы жауап хатында солтүстіктер өздерінде болған әскери тұтқындардың жақсы жағдайда ұсталғанын және сыртқы көмекке мұқтаж еместігін айтқан. Алайда, БҰҰ ҚК Қолбасшылығына жеңілдік ретінде коммунистер бітімгершілік келісіміне қол қойылғаннан кейін әскери тұтқындардың алмасуын бақылауға көмектесу мақсатында екі тараптың әскери тұтқындар лагерьлеріне бару

үшін ХҚКК мен КХДР мен ҚХР Қызыл Крест қоғамдарының аралас тобын құруға қарсы болмайтындықтарын мәлімдеді (UN DOC S/2541:6).

БҮҮ ҚК Қолбасшылығы үшін де, солтүстік корейлықтар үшін де қолайлы болатын әскери тұтқындарды айырбастау мәселесін шешуге қол жеткізгісі келген қолбасшылық делегациясы келесі ұсынысты ұсынған болатын: «Репатриациялануға ниет білдірген әскери тұтқындар тараптардың бірі сол тұтқынға алынғандардың барлығын алмастырмайынша бір-бірден алмасады. Осы алмасудан кейін әлі де әскери тұтқындар қалатын тарап репатриациялануға ниет білдірген барлық әскери тұтқындарды бірінен кейін бірі екінші тарап бостандығынан шеттелген шетелдік азаматтық тұлғаларға және екінші тарап бақылайтын аумақ шегінде бітімгершілікке қол қою сәтінде тұрған және репатриациялануға ниет білдірген азаматтық және басқа адамдарға қайтарады. Осылайша алмастырылған әскери тұтқындар қарама-қарсы тарапқа ендігіде босатушы тарапқа қайтадан қарсы шықпайтындығына жеке түрде сендіруге міндетті болды. Репатриациялауға ниет білдірмеген барлық әскери тұтқындар әскери тұтқындар жағдайында қалуды тоқтатады және корей қақтығысына бұдан былай қатыспайтындарына жеке түрде сендіруге міндеттеледі. Бітімгершілік келісімге қол қойылған кезде екінші тарап бақылайтын аумақта орналасқан екі тараптың барлық қалған бейбіт тұрғындары, егер олар қаласа, репатриацияланатын болады. Мәжбүрлеусіз қайтару туралы шешімді таңдауды қамтамасыз ету үшін ХҚКК делегаттарына алмасу пункттеріндегі барлық әскери тұтқындардан және екінші тарап бақылайтын аумақ шегінде бітімгершілікке қол қою сәтінде екі тараптың да барлық азаматтық адамдарынан жауап алуға рұқсат етіледі» (UN DOC S/2550:18).

1952 жылы 18 ақпанда Кочжедо аралындағы лагерьде интернацияланған корей азаматтары арасында бүлік шығады. БҮҮ әскерлерінің қолбасшылығы оған Солтүстік Корея басшылығын айыптайды. 8-ші әскер қолбасшысына Кочжедо аралындағы барлық әскери тұтқындардың билігін даусыз бағындыруды қамтамасыз ету үшін қажетті шаралар қабылдау туралы бұйрық беріледі. Әскери тұтқындарды Кочжедо аралында орналастыру тығыздығын қысқарту мақсатында аз оқшауланған лагерьлерге орналастыру жоспарлары егжей-тегжейлі, мұқият әзірленеді. 10 маусымда бұл операция коммунистердің ең мазасыз қамауындағы 76-шы лагерьде басталады. БҮҮ қолбасшылығының әскерлері осы лагерьде

5 сағ. 45 минуттан 6 сағ. 15 минутқа дейін кірген кез аралығында радиохабар жүйесі арқылы барлық әскери тұтқындарға олардың басқа аудандарға қоныс аудару жоспары түсіндіріліп, егер олар бұған жәрдемдесе, ешқандай қауіптің төнбейтінін хабарлайды. Тұтқындар аударма топтарын құру туралы бұйрыққа бағынғысы келмейтіні белгілі болған кезде, оның орнына үшкір дротиктермен және импровизацияланған пышақтармен ашық қарулана бастаған кезде, топтарға бөлуді бастау үшін күш қолдануға дайын әскерлер қосылады. БҮҮ Қолбасшылығының әскерлері көзден жас ағызатын газдарды қолдана отырып, лагерьдің ортасына дейін ілгерілейді. Әскери тұтқындардың көпшілігі қиындықсыз эвакуацияланады, алайда лагерьдің бір бұрышында 1500-ден астам әскери тұтқындар топ құрады. Оларды сол жерден шығару әрекеттері қыңыр және фанатикалық қарсылыққа тап болады. Көз жасын ағызатын газ бен бос гранаталардың көмегімен, ақыры, топты бағындыруға мүмкіндік туады. Барлығы бірде-бір оқ атылмай шешіледі. Бұрын бүлік шығарған бірнеше көшбасшы-әскери тұтқындар ұсталып, басқалардан бөліндіріледі. Кешкі сағат 8:45-те лагерь тазартылды. Жалпы шығын Құрама Штаттардың бір өлтірілген қатардағы жауынгері мен он төрт жараланушыдан, ал әскери тұтқындар арасында отыз бір қаза тапқандардан және 139 жараланушылардан байқалды. Бір қызығы, бұл әрекеттердің ортасында кейбір әскери тұтқындар өз жолдастарына шабуыл жасағаны байқалды. №1 әскери тұтқындар лагерьінің қолбасшысы генерал жоғары басшылыққа жеке баяндамасында полковник Ли Хак Куға жазбаша да, ауызша да бұйрық бергенін атап өтті (UN DOC S/2774:31).

Аталған операция кезінде әскери тұтқындарға қарсылық көрсетудің тұтас жоспары табылды. 76-шы лагерьді иеленгеннен кейін қалған коммунизмшіл лагерьлер оқшауланып, кедергісіз көшірілді. 6000-ға жуық әскери тұтқын қамалған 76-лагерьде дайындалған қатыгез және қасақана қарсылықтың көрсеткіші онда жүргізілген тергеу болып табылады, ол бойынша келесі анықталды: Әскери тұтқындар 3000 дротиктермен, 1000 бензин гранаталарымен, 4500 пышақтармен және тікенектен жасалған таяқтар, балталар, балғалардың және тікенді сым тізбектерінің анықталмаған санымен қаруланған. Бұл қару ұзақ уақыт бойы қарулы қарсылықты болжай отырып, металл сынықтары мен үшкір металл шатыр тіректерінен жасырын түрде жасалған. Туннель 76-лагерьден 77-лагерьге жүргізілген. Әрбір баракты қоршап тұрған орлар бір-бірі-

мен жалғанған. 77-лагерьде өлтірілген он алты әскери тұтқынның мәйіттері табылды (UN DOC S/2774:32).

Коджедо аралындағы оқыс оқиғадан кейін әскери тұтқындарды алмасу шарттары туралы талқылау жалғасты. Жабық отырыстар мен оның алдындағы ашық отырыстар кезінде әскери тұтқындарға қатысты бірқатар мәселелер бойынша келісімге қол жеткізілді, бірақ басты мәселе – әскери тұтқындарды алмасу шарттары туралы мәселе бойынша – коммунистер мен БҰҰ Қолбасшылығының ұстанымдары мүлдем қарама-қайшы болды. Солтүстіккореялықтар мен қытайлықтар тараптардың әрқайсысында болған барлық әскери тұтқындардың сөзсіз қайтып оралуын талап етті. Өзара байланысты екі мәселе бойынша солтүстіккореялықтар мен қытайлықтар, сонымен қатар БҰҰ қолбасшылығы қарама-қайшы көзқарас ұстанды. Солтүстіккореялықтар мен қытайлықтар БҰҰ Қолбасшылығы құрған 37 000 оңтүстіккореялық азаматты қайтаруды талап етуге тырысты, олардың көпшілігі соғыстың басында Солтүстік Корея армиясына күштеп қабылданған болатын. Сонымен бірге, солтүстіккореялықтар мен қытайлықтар тұтқынға алынған 50 000-нан астам адамға қатысты ақпарат беруден бас тартты, бірақ олардың есімдері 1951 жылдың желтоқсанында әскери тұтқындар туралы ақпарат алмасу кезінде ұсынылған әскери тұтқындар тізімінде көрсетілмеген (UN DOC S/2700:3).

1952 жылдың 23 шілдесінде БҰҰ қолбасшылығында әскери тұтқын ретінде 116 000 солтүстік кореялық және қытайлық халық еріктілері болды. Осы әскери тұтқындардың 59 000 немесе 50 пайыздан астамын БҰҰ Қолбасшылықтары Солтүстік Кореяны қайтаруға уәде берді. Бұдан басқа, БҰҰ Қолбасшылығында интернацияланған Корея Республикасының 11 000-ға жуық азаматы еркін таңдау қағидаты негізінде Оңтүстік Корея жағына көшуді шешті (UN DOC S/2715:10).

Күн сайын 18-26 шілде аралығында делегация бітімгершілік жөніндегі келіссөздерде пленарлық жабық отырыстар өткізді. Пікірталастар нәтижесінде солтүстіккореялықтар мен қытайлықтар негізінен кем дегенде 20 мың қытайлық тұтқынды репатриациялауға мүдделі екені анықталды. Осы уақытқа дейін тұтқындарды іріктеу жөніндегі БҰҰ Қолбасшылығының жұмысы толығымен аяқталды. Жалпы алғанда 83 мың тұтқын іріктеліп алынды, олар репатриацияға қарсылық білдірмеді, соның ішінде 6400 қытайлық тұтқын. Солтүстік Корея мен қытайлықтар

өз ұстанымдарын түсіндіруден бас тартып, қайта қаралған тізімдермен алмасуды талап еткендіктен, БҰҰ Қолбасшылығының делегациясы жаңа тізімдерді ұсынуды шешті. 83 мың адамнан тұратын бұл тізімдер Солтүстік Корея мен Қытайға 13 шілдеде 70 мың адамнан тұратын және 1952 жылдың 19 сәуірінде ұсынылған тізімдердің орнына ұсынылды. Қолбасшылық бұл жаңа сан неғұрлым қолайлы болады және ең болмағанда Солтүстік Корея мен қытайлықтардың қытайлық әскери тұтқындарды репатриациялау мәселесін шешуге көмектесетін қандай да бір қолайлы, ымыралы ұсыныс ұсынуына септігін тигізеді деп үміттенді. БҰҰ Қолбасшылығының осы жаңа тізімдерін алғаннан кейін Солтүстік Корея мен Қытай өкілдері екі күндік үзілісті талап етті, кейінірек олар оны төрт күнге дейін созды. Осы үзілістен кейін, яғни 18 шілдеде, олар жаңа тізімдерді қабылдамай, 6 шілдедегі өз ұстанымдарын тағы да баяндады, бірақ енді олар өздерінің талаптарын арттырып, БҰҰ қолбасшылығынан 20 мың қытайлық еріктіні қоса алғанда, небәрі 116 мың адамды қайтаруды талап етті (UN DOC S/2835:17).

13 наурызда Солтүстік Корея мен Қытайдың байланыс офицерлеріне генерал-лейтенант Гаррисонның генерал Нам Ир атына жазған хаты берілді. Бұл хат 1953 жылғы 23 ақпанда Солтүстік Кореяның аға делегатынан алынған хатқа жауап болды, онда ол 1952 жылғы 26 қарашаға қараған түні Сунчхондағы коммунистік тұтқындар лагерін бомбалауға БҰҰ Қолбасшылығы жауапты деген айыптауды қайталады. Төменде генерал Гаррисон хатының мәтіні берілген. «Сіздің 1953 жылғы 23 ақпандағы үгіт-насихат хатыңыз БҰҰ қолбасшылығы 1952 жылдың 26 қарашасына қараған түні Сунчхондағы сіздің тарапыңыздың әскери тұтқындар лагерін бомбалады деген жалған айыптауларды тағы да қайталайды. Мұқият тергеуден кейін бұл айып менің 19 ақпандағы хатымда қабылданбаған болса да, Сіздің соңғы хатыңызға байланысты тұтқындар лагерлері туралы мәселені толығымен түсіндіру қажеттігі туындайды. Өздеріңізге белгілі болғандай, Женева конвенциясының 23-бабында былай делінген: «Бірде-бір әскери тұтқынды ешқандай уақытта ұрыс аймағынан атыс болатын жерге жіберуге де, сол жерде ұстауға да болмайды, сондай-ақ оның болуы кейбір пункттерге немесе аудандарға әскери операциялардан иммунитет беру үшін пайдаланыла алмайды (UN DOC S/3038:32).

Әскери тұтқындар жергілікті бейбіт тұрғындармен бірдей дәрежеде әуе шабуылдарынан және соғыстың басқа да қауіптерінен қорғана-

тын баспаналарға ие болулары тиіс. Тек өз үй-жайларын осы қауіптен қорғауға қатысатындар ғана ерекшеленеді; олар дабыл белгісі берілсе, тез арада баспанаға кіре алады. Халықтың пайдасына қабылданған кез келген басқа қорғау шаралары оларға да қолданылуы тиіс. Тұтқындарды ұстайтын державалар қамқоршы державалардың көмегімен әскери тұтқындар лагерлерінің географиялық жағдайы туралы барлық қажетті деректерді мүдделі державаларға хабарлайтын болады. Күндіз әскери сипаттағы ойлар мүмкіндік беретін әскери тұтқындар лагерлері әуеден анық көрінетіндей етіп орналасқан әріптермен, PW немесе PG-мен белгіленуі тиіс; алайда мүдделі державалар белгілеудің басқа тәсілі туралы уағдаластықтар жүргізуі мүмкін. Әскери тұтқындарға арналған лагерьлер ғана осылайша белгіленуі мүмкін». Біріккен Ұлттар Ұйымы Қолбасшылығының қатаң талабынан кейін Солтүстік Корея тарапы ақыр соңында Сіздің әскери тұтқындар лагерлеріңіздің географиялық орналасуы туралы мәлімет берді. Көрсетілген орналасуды аэрофототүсірілімнің көмегімен тексергеннен кейін бірқатар лагерьлер көрсетілген жерде емес, ал басқалары тиісті түрде белгіленбегені анықталды (UN DOC S/3038:31).

7 мамырда Солтүстік Корея төрт елдің, атап айтқанда Польша, Чехословакия, Швейцария, Швеция және Үндістан өкілдерінен тұратын Репатриация жөніндегі бейтарап елдердің комиссиясын құру туралы жаңа ұсынысты алға тартты. Бұл Комиссия Оңтүстік Кореядағы әскери тұтқындарды күзетумен айналысуы тиіс еді. 13 мамырда БҰҰ ҚК Қолбасшылығы қарсы ұсынысты ұсынды, ол мерзім ішінде репатрианттар бейтарап елдің қорғауында болады, онда корей репатрианттарын бітімгершіліктен кейін бірден босатуды көздейді және осы репатрианттарды тек үнді қарулы күштерімен ғана күзетуді ұсынады. Солтүстік Корея мен Қытай бұл ұсынысты қабылдамады. 25 мамырда БҰҰ ҚК Қолбасшылығы әскери тұтқындар мәселесі бойынша солтүстіккореялықтар мен қытайлықтардың келісімін алуға тағы бір әрекет жасады. Олар корейлік және қытайлық репатриант еместерді бейтарап елге оның қорғауына беруді және басқа репатриант еместердің саяси конференцияның шектеулі мерзімде тұрған жерін қарастыруды көздейтін жаңа ұсыныс жасады. Одан кейін олар не азаматтық адамдардың жағдайына ауыстырылуы, не олардың тұрған жері туралы мәселе Бас Ассамблеяның қарауына берілуі мүмкін еді (UN DOC S/3079:16).

18 маусымда соғыс қимылдарын тоқтату жақын болып көрінген уақытта бітімге қол жеткізуді одан әрі кешіктірген оқиға орын алды. Аталған күні оңтүстіккореялық ресми өкілдер Солтүстік Кореяға қайтып оралудан бас тартатындықтарын мәлімдеген 27 000-ға жуық корейлік әскери тұтқындарды түрме лагерлерінен босатуға көмектесті. Оңтүстік Кореяның мұндай әрекеттері оның қолбасшылығындағы барлық әскерлердің атынан БҰҰ ҚК Қолбасшылығы қол қойған 8 маусымдағы әскери тұтқындар туралы келісімге сәйкес келмеді. БҰҰ қолбасшылығы бұл әрекеттерге қатысты Оңтүстік Корея үкіметіне бірден наразылық білдірді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Қолбасшылығы солтүстіккореялықтар мен қытайлықтарды болған оқиға туралы дереу хабардар етіп, қашып кеткен тұтқындардың мүмкіндігінше көбірек тұтқынға алыну үшін күш жұмсалатынын айтты, бірақ олардың көпшілігін қайтаруға үміт аз, өйткені олар оңтүстікте халықпен араласып кеткен. Бұл оқиға БҰҰ өкілдерінің Оңтүстік Кореямен дереу келіссөздер жүргізуіне алып келді. Ұзақ талқылаудан кейін Оңтүстік Корея бітімгершілік туралы келісімнің шарттарын жүзеге асыруға кедергі келтірмейтініне сендірді. Алайда бұл оқиға Солтүстік Корея мен қытайлықтарға бітім жасауды кейінге қалдыруға себеп болды. Олар Біріккен Ұлттар Ұйымының Қолбасшылығы және Оңтүстік Корея мен оның әскерлері Бітімгершілік туралы келісімді сақтайтынына және босатылған әскери тұтқындардың қамауға алынатынына кепілдік беруін талап етті. Бірақ, ақыр соңында, 19 шілдеде Солтүстік Корея мен қытайлықтар бітімгершілік туралы келісімге қол қою жөніндегі жұмысты аяқтауға дайын екендерін мәлімдеді. Бітімгершілікке 1953 жылғы 27 шілдеде корей уақыты бойынша таңғы сағат 10:00-де қол қойылды (UN DOC S/3079:17).

Бітімгершілік туралы келісімге генерал-лейтенант Уильям К. Гаррисон, БҰҰ ҚК Қолбасшылығы делегациясының аға мүшесі және генерал Нам Ир, Корей халық армиясы мен қытай халық еріктілері делегациясының аға мүшесі 27 шілде күні таңертең сағат 10:00-де қол қойды. Оған кейіннен БҰҰ ҚК бас қолбасшысы Марк У.Кларк, Қытай халық еріктілерінің қолбасшысы Пен Дэ-хуай және Корей халық армиясының жоғарғы қолбасшысы маршал Ким Ир Сен (ҚХДР) қол қойды. Бітімгершілік туралы келісімнің шарттарына сәйкес жауынгерлік іс-қимылдар 1953 жылғы 27 шілде күні кешкі сағат 10:00-де тоқтатылды және сол уақыттан бастап Бітімгершілік туралы келісім күшіне енді (UN DOC S/3079:2).

Келіссөздер үдерісінің қосымша он бес айға созылуы БҰҰ ҚК 125 000-нан астам сарбаздарының өмірін және Қытай мен Солтүстік Кореяның 250 000-ға жуық адам шығынын құрады (Boose, 2010:28).

Қорытынды

Соғыстың бірінші жылында, соғыс қимылдарының белсенді кезеңінде, АҚШ пен олардың БҰҰ одақтастары мен Солтүстік Кореяның Қытаймен келіссөздері кезінде әскери тұтқындарды айырбастау мәселесі бірінші орында тұрған жоқ. Алайда, белсенді соғыс қимылдары майдандағы позициялық күреске ауысқаннан кейін, әскери тұтқындарды ауыстыру мәселесі бітімгершілік келісіміне қол қоюды баяулатты. Бітімгершілікке қол қоюды қосымша он беске кешіктіру екі жақтан да көп адам шығынына әкелді. Келіссөздер барысында американдықтар мен олардың одақтастары әскери тұтқындар лагерлерінде адам құқықтары мен оның қадір-қасиетін сақтауға, сондай-ақ әскери тұтқындарды ерікті түрде репатриация-

лауға ұмтылды. Американдықтар мен олардың одақтастары өз мақсаттарының көпшілігіне қол жеткізгеніне қарамастан, қытайлықтар мен солтүстіккореялықтар келіссөздер барысында өз саясатын жүргізіп, АҚШ-қа қарсы тұру қабілетін көрсетті.

Оңтүстік Кореяға келетін болсақ, президент Ли Сын Ман АҚШ пен оның БҰҰ бойынша одақтастарынан Оңтүстік Кореяның аман қалуына зор көмек алды. Ли Сын Ман Америка Құрама Штаттары, Қытай және Солтүстік Корея тарапынан ірі жеңілдіктерге қол жеткізе алмады, бірақ олардың уағдаластықтарын жоққа шығарды және бұрын Солтүстік Кореяға қайтып оралудан бас тартатынын мәлімдеген 27000-ге жуық корейлік әскери тұтқындарды босатты.

Қаржыландыру

Бұл жұмыс ҚР БЖҒМ ҒК гранттық қаржыландыруымен АР15473125 «Оңтүстік Кореяның жаһандық және аймақтық халықаралық ұйымдарға қатысты саясаты» ғылыми жобасы аясында орындалды.

Әдебиеттер

Boose, Jr. Donald W. *Fighting while Talking: The Korean War Truce Talks*. ОАН Magazine of History, весна 2000 г., том 14, № 3, спецвыпуск *The Korean War*, стр. 25–29.

Ванин Ю.В. Некоторые вопросы предыстории и начала Корейской войны. // В сборнике: *История Кореи. Избранные статьи*. Институт востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2016. – 828 с.

Cumings Bruce. *The Korean War: A History*. Нью-Йорк: Modern Library, 2010.

Kim Choong Nam. *The Korean Presidents: Leadership for nation building*. Norwalk, 2007. – 424 с.

Стьюк У. *Корейская война*. Пер. с англ. Ю. Яблокова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 732 с. (Серия: Военно-историческая библиотека).

Tal Tovy. *Manifest Destiny in POW Camps: The U.S. Army Reeducation Program During the Korean War*. The Historian, осень 2011 г., том 73, № 3, стр. 503–525.

한국외교 60년 (1948-2008). 외교통상부. – 서울, 2009년. – 546 с.

Хренов В.В. Китайская «политика терпимости» в отношении военнопленных стран ООН в период Корейской войны. // Уральское востоковедение: международный альманах. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2013. – Вып. 5. – С. 37–47.

Документы ООН:

S/PV.473. Дата обращения: 14.10.2015. <https://undocs.org/ru/s/pv.473>

S/1860. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/018/60/pdf/n1501860.pdf>

S/1883. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/018/83/pdf/n1501883.pdf>

S/1834. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/018/34/pdf/n1501834.pdf>

S/2246. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n51/143/89/pdf/n5114389.pdf>

S/2217. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n51/139/02/pdf/n5113902.pdf>

S/2377. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n51/190/92/pdf/n5119092.pdf>

S/2605. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/046/35/pdf/n5204635.pdf>

S/2507. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/206/28/pdf/n1520628.pdf>

S/2541. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/029/46/pdf/n5202946.pdf>

S/2550. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/032/26/pdf/n5203226.pdf>

S/2774. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/097/25/pdf/n5209725.pdf>

S/2700. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/079/08/pdf/n5207908.pdf>

S/2715. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/082/06/pdf/n5208206.pdf>

S/2835. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/112/47/pdf/n5211247.pdf>

S/3038. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n53/174/02/pdf/n5317402.pdf>

S/3079. <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n53/218/37/pdf/n5321837.pdf>

References

- Boose, Jr., D. W. (2000). Fighting while talking: The Korean War truce talks. *OAH Magazine of History*, 14(3), 25–29.
- Cummings, B. (2010). *The Korean War: A history*. New York: Modern Library.
- Hrenov, V. V. (2013). Kitajskaya «politika terpimosti» v otnoshenii voennoplennyyh stran OON v period Korejskoj vojny [Chinese “policy of tolerance” towards UN POWs during the Korean War]. *Ural'skoe vostokovedenie: Mezhdunarodnyj al'manah*, 5, 37–47.
- Hangu-ogyo 60nyeon (1948-2008). (2009). Seoul: Oegyotongsangbu.
- Kim, C. N. (2007). *The Korean Presidents: Leadership for nation building*. Norwalk.
- Stueck, W. (1995). *The Korean War*.
- Tal, T. (2011). Manifest destiny in POW camps: The U.S. Army reeducation program during the Korean War. *The Historian*, 73(3), 503–525.
- UN DOC S/1834. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/018/34/pdf/n1501834.pdf>
- UN DOC S/1860. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/018/60/pdf/n1501860.pdf>
- UN DOC S/1883. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/018/83/pdf/n1501883.pdf>
- UN DOC S/2217. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n51/139/02/pdf/n5113902.pdf>
- UN DOC S/2246. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n51/143/89/pdf/n5114389.pdf>
- UN DOC S/2377. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n51/190/92/pdf/n5119092.pdf>
- UN DOC S/2507. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/206/28/pdf/n1520628.pdf>
- UN DOC S/2541. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/029/46/pdf/n5202946.pdf>
- UN DOC S/2550. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/032/26/pdf/n5203226.pdf>
- UN DOC S/2605. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/046/35/pdf/n5204635.pdf>
- UN DOC S/2700. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/079/08/pdf/n5207908.pdf>
- UN DOC S/2715. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/082/06/pdf/n5208206.pdf>
- UN DOC S/2774. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/097/25/pdf/n5209725.pdf>
- UN DOC S/2835. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n52/112/47/pdf/n5211247.pdf>
- UN DOC S/3038. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n53/174/02/pdf/n5317402.pdf>
- UN DOC S/3079. (2015). Retrieved from <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n53/218/37/pdf/n5321837.pdf>
- Vanin, Y. V. (2016). Nekotorye voprosy predystorii i nachala Korejskoj vojny [Some questions about the prehistory and beginning of the Korean War]. *Istoriya Korei. Izbrannyye stat'i*. Moscow: IV RAN.

Авторлар туралы мәлімет:

Оспанов Нурлан Муратович – Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан, Алматы қ. e-mail: osp_nurlan@mail.ru)

Information about authors:

Ospanov Nurlan – Research Fellow at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Kazakhstan, Almaty, e-mail: osp_nurlan@mail.ru)

Келіп түсті 8 шілде 2024 жыл
Қабылданды 20 қараша 2024 жыл

G.M. Duisen , D.A. Aitzhanova , U.D. Zhuzbayeva*

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: uldanai1994@mail.ru

PROBLEMS OF INTEGRATION AND COOPERATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES IN TIME OF GEOPOLITICAL UNCERTAINTY

The authors highlight the features and differences in the development of the countries of the region, their common economic and political interests, emerging on the basis of modern geopolitical uncertainty and tension. The need for government reforms and the development of current areas of foreign policy cooperation between Kazakhstan and Central Asian countries is substantiated. The main provisions of the study are necessary for building a region-wide joint policy for the life support of the countries of the Central Asian space and maintaining stability and sustainability in the format of dynamic changes in world development. Today, Central Asia (the center of the Asian macroregion, economically, politically and resource-rich) represents a geographical place of intersection of interests and special attention of the leading actors of the world community and international structures. At the same time, the uniqueness of Kazakhstan's position lies in the fact that the country is located at the crossroads of many transport links and is of great strategic importance in identifying key tracks of economic development and ensuring the security of Central Asian states. There is a significant potential for cooperation to expand the trade potential between the Central Asian countries.

Key words: challenges, Central Asia, Kazakhstan, systemic problems, cooperation, Central Asian region.

Г.М. Дүйсен, Д.А. Айтжанова, Ұ.Д. Жүзбаева*

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: uldanai1994@mail.ru

Геосаяси белгісіздік кезеңіндегі Орталық Азия елдерінің интеграциясы мен кооперациясының мәселелері

Авторлар аймақ елдерінің дамуындағы ерекшеліктер мен айырмашылықтарды, олардың қазіргі геосаяси белгісіздік пен шиеленіске негізделген ортақ экономикалық және саяси мүдделерін атап өтті. Мемлекеттік реформалардың қажеттілігі, Қазақстан мен ОА елдерінің сыртқы саяси ынтымақтастығының өзекті бағыттарын әзірлеу негізделді. Зерттеу жұмысының негізгі ережелері Орталық Азия кеңістігі елдерінің тіршілігін қамтамасыз етудің жалпы өңірлік бірлескен саясатын құру және әлемдік дамудың серпінді өзгерістері форматында тұрақтылық пен беріктікті сақтау үшін қажет. Бүгінгі таңда Орталық Азия (Азия макроөңірінің орталығы, экономикалық, саяси және ресурстарға бай) әлемдік қоғамдастық пен халықаралық құрылымдардың жетекші ойыншыларының мүдделері мен ерекше назарының қиылысатын географиялық орны болып табылады. Сонымен бірге Қазақстан жағдайының бірегейлігі елдің көптеген көлік байланыстарының қиылысында орналасуында жатыр, сондай-ақ экономикалық дамудың негізгі бағыттарын анықтауда және Орталық Азия мемлекеттерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуде үлкен стратегиялық маңызға ие. Орталық Азия елдері арасындағы сауда әлеуетін кеңейту мақсатында ынтымақтастық үшін айтарлықтай әлеует бар. Сонымен қатар ұжымдық қауіпсіздікке қол жеткізу және Орталық Азияның экономикалық орнықты дамуын қамтамасыз ету міндеттері өзара тәуелді және өзара байланысты болып табылады.

Түйін сөздер: сын-қатерлер, Орталық Азия, Қазақстан, жүйелік проблемалар, ынтымақтастық, Орталық Азия өңірі.

Г.М. Дуйсен, Д.А. Айтжанова, У.Д. Жузбаева*

Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: uldanai1994@mail.ru

Проблемы интеграции и кооперации стран Центральной Азии в период геополитической неопределенности

Авторами выделены особенности и различия в развитии стран региона, их общие экономико-политические интересы, складывающиеся исходя из современной геополитической неопределенности и напряженности. Обоснована необходимость государственных реформ, разработки актуальных направлений внешнеполитического сотрудничества Казахстана и стран ЦА. Основные положения работы исследования необходимы для выстраивания общерегиональной совместной политики жизнеобеспечения стран центрально-азиатского пространства и сохранения стабильности и устойчивости в формате динамичных изменений мироразвития. Сегодня Центральная Азия (центр азиатского макрорегиона, экономически, политически и ресурсно богатый) представляет собой географическое место пересечения интересов и особого внимания ведущих игроков мирового сообщества и международных структур. В то же время уникальность положения Казахстана заключается в том, что страна расположена на перекрестке многих транспортных связей и имеет большое стратегическое значение для определения ключевых направлений экономического развития и обеспечения безопасности государств Центральной Азии. Существует значительный потенциал для сотрудничества в целях расширения торгового потенциала между странами Центральной Азии. Более того, задачи достижения коллективной безопасности и обеспечения экономически устойчивого развития Центральной Азии являются взаимосвязанными и взаимозависимыми.

Ключевые слова: вызовы, Центральная Азия, Казахстан, системные проблемы, сотрудничество, центрально-азиатский регион.

Introduction

Today, Central Asia (the center of the Asian macroregion, economically, politically and resource-rich) represents a geographical place of intersection of interests and special attention of the leading actors of the world community and international structures. At the same time, the uniqueness of Kazakhstan's position lies in the fact that the country is located at the crossroads of many transport links and is of great strategic importance in identifying key tracks of economic development and ensuring the security of Central Asian states.

Central Asia (CA) is becoming one of the important centers of economic growth (the GDP of the countries of the region has grown by 25% over the past 4 years, exceeding \$300 billion (Satpayev 2019); in 2023, the GDP of the Central Asian countries exceeded \$395 billion (Duisen 2021, 63). Intraregional trade has doubled in the last 5 years alone. The trade of Central Asian countries with the outside world is growing dynamically: in 5 years, trade has increased by 54%, amounting today to \$167 billion dollars (USAID holds the 12th Annual Central Asian Trade Forum in Kazakhstan, 2022).

There is a significant potential for cooperation to expand the trade potential between the Central Asian countries. In addition, there are huge opportunities in various sectors of the economy, includ-

ing agriculture, as well as information technology, culture, fashion industry, mining, logistics, construction, and energy. Despite all the peculiarities and differences, the countries that make up the region have common economic and political interests based on economic development mechanisms and protected by the foundations of collective security, which is especially important in an unstable multipolar and rapidly changing world. Moreover, the tasks of achieving collective security and ensuring economically sustainable development for Central Asia are mutually dependent and related.

Materials and methods

The methodological basis of this work is based on conceptual scientific provisions based on the synthesis of principles and scientific approaches to the study of economic and political interests, emerging from modern geopolitical uncertainty and tension.

The methodological tools include the following methods of analysis: chronological, value-functional, statistical, comparative, expert assessments, generalizations, etc., based on the principles of historicism and objectivism in the context of the development of a region-wide joint policy of life support for the countries of the Central Asian space and the preservation of stability and sustainability. The use of the above methods contributed to the cor-

rect assessment of possible trends in multifaceted, mutually beneficial cooperation and mutual trust in the interests of all states and peoples of the Central Asian region. The foreign policy vector included a reassessment of the foreign and domestic policies of the regional and country order and, based on this, the formation of a new vision of the role, place, and significance of the Central Asian region in the overall dynamically changing system of international coordinates. Issues of socio-economic order relate to cooperation between the countries of the region, ensuring the competitiveness of national economies, integration of Central Asian countries into interregional economic systems, improving the standard of living of the population of the countries, developing cultural and humanitarian ties, etc. According to the environmental direction, issues of solving regional environmental problems, water use, quality of life, etc. were considered.

The approach developed by the authors allows us to consider different sides of interaction through the search for new formats of cooperation in all spheres of the economies of Central Asian countries in changing international conditions.

Results and discussion

In order to ensure the security and stabilization of the national economies of the Central Asian

countries, it is necessary to strengthen bilateral and multilateral cooperation and interaction, especially in terms of industrial and agricultural cooperation and integration, expand ties in the fields of trade, science, transport and logistics, education, science and culture. In accordance with this, the need to assess systemic problems of a domestic and regional nature in coordinating the efforts of all countries of the Central Asian region is justified.

Based on the new reality in the format of the modern world order, the need to search, develop and implement state reforms, priority areas of foreign policy cooperation between Kazakhstan and Central Asian countries in real time, the inclusion of the principles of smart diplomacy (political, economic, environmental), scientific and expert, people's diplomacy, paradiplomacy is dictated (Simeonidis, 2023).

Today, Central Asia is experiencing a new stage of development and formation as a single megaregion and the revival of its historical purpose for trade and economic contacts in the Eurasian space. The unity of the civilizational community appears to be a platform for intraregional integration.

The policy of strengthening cooperation in the "C5" format aims at deepening regional cooperation, as well as using the full potential of the Central Asian countries. Socio-economic indicators for Central Asian countries are shown in Table 1.

Table 1 – Socio-economic characteristics of Central Asian countries

Country	Population, million people. (2023)	Place in the world by population	Population density, per person/km ² (2023)	Literacy rate, %	The area of the country, thousand km ² (2023- early 2024)	The country's place in the world by area	The country's GDP, (2023), million \$
Kazakhstan	19,828165	65	7,197	99,80	2724,902	9	228,869
Uzbekistan	35,673804	42	78,59	100,0	447,400	56	79288
Tadjikistan	10,331553	94	71,72	99,80	141,376	93	9309
Kyrgyzstan	6,598071	111	33,71	99,60%	199,949	86	10207
Turkmenistan	6,839606	116	13,36	99,90%	488,100	53	67246
In the whole Central Asian region	79,271199		53,20	99,70%	4001,730		395098

Note. Table 1 is compiled according to the sources: <https://www.aa.com.tr/ru>; <https://www.newscentralasia.net/2024/04/09/nase-teniye-tsentralnoy-azii-sostavlyayet-pochti-81-million-chelovek-k-2050-godu-ono-dostignet-100-millionov-chelovek/09/04/2024>; www.youtube.com/watch; <https://worldpopulationreview.com/continents/central-asia-population>; Interstate Statistical Committee of the CIS [Electr. resource]. Access mode: <http://www.cisstat.com> (date of application – 03/23/2024); <https://data.worldbank.org>; <https://economy.kz/ru>; https://www.inform.kz/ru/na-3-9-vyros-ob-em-proizvodstva-v-obrabatyvayuschey-promyshlennosti-rk-v-2020-godu_a3757979; <http://www.stat.kg/ru/opendata/category/361/>.

The total area of the Central Asian region is more than 4 million km² (slightly larger than India, but smaller than Australia). According to Table 1, the population of Central Asia has reached almost 80 million people, with an average population growth of about 1 million people over the past 10 years (Dzhursunbek, 2024). According to forecasts, by 2050 the population of Central Asia will exceed 100 million people. The literacy rate of the population is almost 100%. The share of young people exceeds 70% of the collective population of the region, i.e., the population of the region has become younger. If in 1990 the average age in Central Asia was 34 years, today it is 28.7 years (Vinokurov 2022, 17). According to analytical studies, digital literacy in the region is within the range of almost 100%. Therefore, one of the triggers for the successful development of a country/region (in this case, according to the human factor) is the younger generation, receptive to knowledge and innovation in the field of digital systems and computer technologies. Young citizens are distinguished by their national identity and at the same time by their openness to everything new, including new knowledge. Because of this, the Central Asian region seems to be an ideal space for investment, outsourcing, industrial clustering, as well as clustering of e-commerce, transportation and logistics centers, solving problems of sustainable development and collective security (state, national, economic, information, biological, etc.).

According to IMF estimates, the positive growth of the economy of the Republic of Kazakhstan, despite the growth of global instability and the slowdown in the global economy (sanctions confrontation, transformation of international logistics chains, regional conflicts, inflationary pressure, etc.) amounted to 4.9% (Leader in Central Asia, 2023). In 2023 the country also topped the ranking for attracting foreign direct investment among post-Soviet countries. Uzbekistan and Turkmenistan are next in terms of economic growth in the region; Kyrgyzstan and Tajikistan show fairly positive development parameters.

In our opinion, in the context of radically and dynamically changing international conditions, strengthening interregional and intercountry cooperation and developing an operational joint response to challenges and risks are of particular importance. In this case, it is important for Central Asia to have a widely diversified set of allies and partners on a global and interregional scale, which implies the coexistence and interaction of many countries not only in the Central Asian region, but also in all

regions on the principles of good neighborliness and conflict-free.

According to many analysts, the interest in the Central Asian region is due to: a) a change in the structure of relations between the United States and China; b) the war of the Russian Federation in Ukraine; c) intraregional and country processes. For Central Asia, 2023 was probably the busiest year in terms of the number of meetings with neighboring countries in the region (Umarov, 2024); (Mager, 2024) and summits within the framework of “C5 + 1” (China, the USA, and European countries (Central Asia is in the spotlight, 2023):

- The Presidents of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Uzbekistan have met personally 12 times since 2019. In early March, the President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev met with Azerbaijani President Ilham Aliyev in Baku to strengthen and expand trade and transport agreements;

- today, the mechanism of consultative meetings of the heads of state of the region is regularly operating;

- The presidents of the Central Asian countries regularly visit Beijing. Chinese President Xi Jinping has personally visited Astana, Tashkent, Bishkek, Ashgabat and Dushanbe on several occasions to promote trade and investment initiatives.

All of the above indicates that the near and far environment of Central Asia focuses its economy and foreign policy on deepening established ties (China, Russia) and expanding trade and economic cooperation (European countries, USA, Turkey, Iran, etc.). The geographical location of Central Asia, the neighborhood with the Russian Federation and the PRC explains their established ties. If in the days of the USSR the Central Asian republics were economically connected with the Russian Federation by supply chains, then recently Central Asia has been reducing dependence on the Russian Federation by creating new infrastructure, entering new markets and carriers and pursuing a multi-vector policy (“Distancing from Russia will increase”, 2023). As you know, for a long period integration was carried out under the supervision of the Russian Federation, today for the real integration of the Central Asian countries, a new vision is needed within the Central Asian countries, which should: expand the framework of mutual cooperation, change their priorities in foreign policy, focus on internal problems. At the same time, the key issues are interaction within the region, the growth of trade turnover, mutual investments, the development of new and expansion of existing platforms for interaction, in-

creasing each other's presence within the region, etc. (Bisenbayev 2020, 8).

External crises have led to the recognition by world leaders and the international community of the importance of the region as a whole, represented by independent countries in the "C5" format. In the new world order, each Central Asian country is building its balanced and diversified foreign policy, taking into account new economic and political realities. The multi-vector nature of the foreign policies of the Central Asian country is the basis for ensuring their collective security and the development of each country in the region.

External factors affecting Central Asia depend on the development of the situation in Ukraine, Afghanistan and Iran; according to World Bank and IMF analysts, the distancing of Central Asian countries from the Russian Federation will increase in 2024. Internal factors include the authoritarianism of the government, corruption, potential natural disasters/shocks and their negative consequences, the financial burden of which will weigh down the development of the national economies of the region.

Summarizing the above, the main factors influencing the development of Central Asian countries, in general, include the following (Table 2):

Table 2 – The main factors of the development of Central Asian countries

External	Internal
<ul style="list-style-type: none"> - geopolitical (external challenges and risks); - Collective and national security; - the existing infrastructure of the world; - climate change; - environmental background; - biological; - epidemiological; - cyber attacks; - emergencies, disasters; - interregional; - interstate; - international relations; - external extremism, terrorism, radicalism, etc. 	<ul style="list-style-type: none"> - economic; - social; - border conflicts; - environmental (elimination of the consequences of violations of the ecological balance); - emergencies, disasters; - demographic; - migration; - consequences of unemployment; - cultural and humanitarian; - scientific and educational; - separatism, radicalism; - strengthening the country's defense capability, etc.

Developed by the authors

In assessing the strategic partnership and allied cooperation of the Central Asian countries, a special place is given to the use of a wide range of political matrices in the analysis, formation of foreign economic relations and forecasting of interaction and

cooperation of agent countries. This is due to the hypothesis that the matrices of political activity are quite stable, which is why the political processes, factors, and phenomena determined by them also gain stability. The matrix method of analysis, in our opinion, is the most acceptable and legitimate for assessing the current situation and in long-term forecasting of interaction and cooperation between countries, since the matrix includes the widest range of indicators and parameters of both quantitative and qualitative nature, namely: political system; political regime; legal system, legislative and legal framework within the state and in foreign policy activities; the socio-economic situation in the country; political culture, ideological and information processes in society, etc. This approach will make it possible to develop mechanisms of balance in the face of global threats and challenges and to define clear contours of regional security in real time and in the medium and long term.

Central Asian countries face common challenges to collective and national security in a changing global context, so it is important to develop and strengthen regular contacts at all levels, including analytical and scientific expert ones. To ensure sustainable stability and collective security in the Central Asian region, constant systemic dialogues and coordinated actions of the participating countries are necessary, contributing to the intensification of integration and cooperation processes of the Central Asian countries in conditions of geopolitical tension and uncertainty:

- deepening multifaceted, mutually beneficial cooperation and mutual trust in the interests of all states and peoples of the Central Asian region;
- growth of trade between countries, improvement of its structure, expansion of the range of goods-products-services. Kazakhstan can increase exports to Central Asian countries to \$1 billion, and other countries in the region have reserves.;
- creation of infrastructure in the format of a single commodity distribution network integrated into the transport corridors of Central Asia and including wholesale distribution and agro-logistics centers for coordinating the supply of goods and products to foreign markets, as well as providing domestic markets with domestic agricultural products;
- attracting investments in strategically important sectors of the regional economy, primarily in anchor investment projects in hydropower, industry, mining, agriculture, transport and communications;
- expansion of mutually beneficial cooperation in the development of transport communications in Central Asia (according to World Bank estimates,

the development of transport communications in Central Asia can ensure GDP growth of countries by 15%);

- development of roadmaps and improvement of interaction to facilitate trade operations;

- search for new formats of cooperation in all spheres of the economies of the Central Asian countries in the changing international conditions;

- building a new format of partnership with the countries of the region within the framework of the interaction of peoples belonging to the same civilization, a single civilizational community (science, education, culture, religion).

Conclusion

We note that the current transformations of the world, taking into account their dynamics and possible negative consequences, determine the onset of cardinal profound changes in the political and economic landscapes in the overall picture of the modern world order. Based on this, the need for a reassessment of the external and internal policies of the regional and country order is actualized and, based on this, the formation of a new vision of the role, place, and significance of the Central Asian region

in the overall dynamically changing system of international coordinates in general, of each Central Asian state in particular.

In these harsh conditions of world development, every region, every subject of the world community is trying and must preserve its regional and state stability, national identity. At the same time, the Central Asian region is no exception, and the multifaceted foreign economic strategy of the countries of the Central Asian space seems to be a logical vector of world politics as a whole. Moreover, the President of Kazakhstan K. Tokayev has repeatedly noted on international platforms that the main trends of global economic development are directed to the East, to the Asian continent, and the future of the international community depends on Asia.

Acknowledgments

The article was prepared within the framework of fundamental scientific research by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions» (№ BR20281006).

References

Bisenbayev A. (2020). National interests and foreign policy // Thought, 2020. – No. 2. – pp. 6-12; Central Asia 2027: a changing strategic landscape. Probable scenarios for ten years ahead / T.T. Shaimerzhanov, M.M. Abisheva. – Astana: Library of the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, 2017. – 100 p.; New Kazakhstan and the countries of the East in a changing global context / Ed. Duysen G.M. – Almaty: R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, KN of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan, 2022. – 355 p. (In Russian)

Central Asia is in the spotlight. (2024). An expert on the region on reducing Russia's influence and the interests of the West. URL: <https://rus.azattyk.org/a/32747430.html> (accessed October 18, 2024).; Central Asia does not want to be Putin's "backyard", but Moscow does not want to give up its position. URL: <https://rus.azattyk.org/a/kazakhstan-media-review-ca-russia-putins-backyard-hot-discussion/32700164.html> (accessed October 18, 2024).; How has China increased its presence in Kazakhstan as part of the "One Belt-One Road" initiative? URL: <https://rus.azattyk.org/a/32654822.html> (accessed October 18, 2024).; "The rules of the game will not change". The main aspects of Putin's visit to Bishkek. URL: <https://rus.azattyk.org/a/32634317.html> (accessed October 18, 2024).; The EU-Central Asia Economic Forum was held in Almaty. URL: <https://daryo.uz/ru/2023/05/19/v-almaty-prosel-2-j-ekonomiceskij-forum-evropejskij-souz-centralnaa-azia> (accessed October 18, 2024).; Central Asian Forum on Security and Cooperation in Asia: Kazakhstan proposes ways to deepen cooperation and overcome challenges. URL: <https://kisi.kz/ru/chentralno-aziatskij-forum-po-bezopasnosti-i-sotrudnichestvu-v-azii-kazahstan-predlagaet-puti-uglubleniya-sotrudnichestva-i-preodoleniya-vyzovov/> (accessed October 18, 2024).; Results of the next regional forum – meeting of heads of emergency departments of Central Asian countries. URL: <https://orient.tm/ru/post/70786/v-almaty-sostoitsya-13-j-centralno-aziatskij-torgovyj-forum> (accessed October 18, 2024). (in Russian)

"Distancing from Russia will increase". What awaits Central Asia in 2024? (2023). URL: <https://rus.azattyk.org/a/kazakhstan-media-review-what-awaits-central-asia/32753485.html> (accessed October 18, 2024). (in Russian)

Duysen G.M. (2021). An economic view on cooperation between Kazakhstan and the countries of the East: analysis and prospects (in the order of setting and solving problems). Almaty: R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, 2021. – 208 p. (in Russian)

Dzhursunbek M. (2024). The price of victory at Digital Almaty-2024, or how digital "dependence" is progressing in Kazakhstan and Central Asia. URL: <https://ulysmedia.kz/analitika/26466-tsena-pobedy-na-digital-almaty-2024-ili-kak-progressiruet-v-kazakhstane-i-tsentralnoi-azii-tsifrovaia-zavisimost/> (accessed October 18, 2024). (in Russian)

Leader in Central Asia. Kazakhstan sums up the results of 2023. (2023). URL: https://aif.ru/politics/world/lider_v_centralnoy_azii_kazahstan_podvodit_itogi_2023_goda (accessed October 18, 2024). (in Russian)

Satpayev D. (2019). Central Asia: risks, challenges and opportunities // URL: https://forbes.kz/process/expertise/tsentralnaya_aziya_riski_vyizovyi_i_vozmozhnosti (accessed October 18, 2024). (in Russian)

Simeonidis D. (2023). Regional paradiplomacy in Central Asia: new opportunities? URL: <https://cabar.asia/ru/regionalnaya-paradiplomatiya-v-tsentralnoj-azii-novye-vozmozhnosti> (accessed October 18, 2024). (in Russian)

Smart diplomacy and business acumen of Central Asia. (2024). URL: <https://kazpravda.kz/n/umnaya-diplomatiya-i-delovaya-hvatka-tsentralnoj-azii/> (accessed October 18, 2024). (in Russian) USAID holds the 12th Annual Central Asian Trade Forum in Kazakhstan. (2022). URL: <https://kz.usembassy.gov/ru/usaid-hosts-the-12th-annual-central-asia-trade-forum-in-kazakhstan> (accessed October 18, 2024). (in Russian)

Umarov T. (2024). The second generation of Central Asian leaders has a different idea of the role of the region in the world. URL: <https://rus.azattyk.org/a/32750662> (accessed October 18, 2024). (in Russian)

Vinokurov E. (2022). "A new look at the economy of Central Asia". The economy of Central Asia: a new perspective. Reports and working papers. Vol. 22, Issue no 3. (2022). – Almaty, Bishkek, Moscow: Eurasian Development Bank. – 104 p. (in English)

Information about authors:

Duisen Galymzhan Mustakhimuly – Doctor of Economics, Associate Professor, Deputy Director General of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Republic of Kazakhstan), e-mail: galyimzhan@inbox.ru

Aitzhanova Dina Albiyevna – Candidate of Economic Sciences (PhD), Associate Professor, Chief Researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Republic of Kazakhstan), e-mail: diait@inbox.ru

Zhuzbayeva Uldanay Duisenkyzy (corresponding author) – senior researcher at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies. Postdoctoral student of al-Farabi Kazakh National University Studies (Almaty, Republic of Kazakhstan), e-mail: uldanai1994@mail.ru

Сведения об авторах:

Дүйсен Галымжан Мустахимұлы – доктор экономических наук, доцент, заместитель генерального директора Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (г. Алматы, Республика Казахстан), e-mail: galyimzhan@inbox.ru

Айтжанова Дина Альбиевна – кандидат экономических наук, доцент, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (г. Алматы, Республика Казахстан), e-mail: diait@inbox.ru

Жузбаева Улданай Дүйсеновна (автор-корреспондент) – младший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. Постдокторант Казахского национального университета имени аль-Фараби, (г. Алматы, Республика Казахстан), e-mail: uldanai1994@mail.ru

Received: May 12, 2024

Accepted: November 20, 2024

Н. Шарыпқазы* , **А.М. Нуржаева**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

ҚЫТАЙДЫҢ АГРАРЛЫҚ РЕФОРМА СЯСАТЫНА ТАЛДАУ

Қытай – ежелден үлкен аграрлық мемлекет. Қытай елінде қашан да аграрлық экономика саясатына басымдылық беріледі. Өйткені қытайдың қоғамдық дамуы ауыл шаруашылығына тікелей байланысты. Мақалада ҚХР құрылғаннан қазірге дейінгі ауыл шаруашылық саласында жүргізілген саясатына терең зерттеу жүргізіліп, тарихи тұрғыдан баға беріледі. Қытайда 1950 жылдардан кейін іске асырған аграрлық реформасы, жоспары экономика концепциясы негізінде құрған үш дәрежелі өндіріс құрылымын Сяудуй (кіші өндіріс отряды), Дадуи (үлкен өндіріс отряды) және Жэньминь Гуңше (Халық коммунасы) қалыптастырды. Алайда қоғамдық практика бұл жүйенің қате екендігін ащы мысалдармен дәлелдеді. Мақаланың мақсаты – Қытай елінің ауыл шаруашылық саласында жүргізілген реформасы мен ұстанып отырған саясатын талдап зерттеу.

Бұл зерттеу – Қытайдың аграрлық саладағы эволюциялық дамуын бағалауға мүмкіндік беретін теориялық аспектіде құнды болып қана қоймай, Қытайдың дәстүрлі ауыл шаруашылығы секторын өзгерту тәжірибесінің практикалық да маңызы зор. Мақаламыздың ғылыми құндылығы – отандық зерттеушілер тарапынан бұрын трендеп зерттелмегенімен маңызды.

Мақалада көтерілген тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістері пайдаланылды. Саясаттану ғылымының әдіснамасын қолданып, әрбір тарихи кезеңдерде қабылданған саясаттың ерекшелігін сипаттадық; зерттеу барысында конструктивизм амалдарын қолдандық. Сондай-ақ, қазіргі заманда көп қолданылатын ғылыми зерттеу әдістеріндегі талдау, синтездеу, индукция және дедукция тәсілдерін пайдалану арқылы мақаламыздың ғылыми мазмұнын терең ашуға тырыстық.

Қытай аграрлық өнімдерін шет елдерден соның ішінде Америка құрлығындағы елдерден импорттап келген еді. Бірақ кейінгі уақыттардағы әлемдік геосаясаттың өзгеруі, АҚШ-пен Қытай арасындағы сауда соғысының күшейуі, Қытай елін еріксіз түрде өзге мемлекеттерден астық өнімдерін импорттауға итермелейді. Осындай жағдайдан алып қарағанда, Қытай елі көршісі Қазақстаннан ауыл шаруашылығы өнімдерін импорттауға мүдделілік танытары хақ. Бұдан Қазақ елі мен Қытай мемлекеті арасында аграрлық сала бойынша ынтымақтастық пен сауда барыс-келістері одан әрі жанданып, дами түсетіні болжауға болады.

Түйін сөздер: Қытай ауылшаруашылық саясаты, аграрлық реформа үдерісі, аграрлық өндіріс жүйесінің трансформациясы, экспорт-импорт, сын-қатерлер.

N. Sharipkazy, * A.M. Nurzhayeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

The analysis of China's agrarian reform policy

China is a large agricultural country since ancient times. In China, priority has always been given to agricultural economic policy. Because China's social development is directly related to agriculture. The article provides an in-depth study of the agricultural policy of the People's Republic of China from its establishment to the present and gives a historical assessment. The agrarian reform carried out in China after the 1950s, based on the economic concept of the plan, formed a three-level production structure: Xiaodui (small production unit), Dadui (large production unit) and Renmin Gongshe (People's Commune). However, social practice has proven the fallacy of this system through bitter examples.

The purpose of the article is to analyze and study China's reforms and policies in the field of agriculture. This study is valuable not only in the theoretical aspect, which allows us to assess the evolutionary development of China in the agricultural sector, but also has great practical significance in the experience of changing the traditional agricultural sector of China. The scientific value of our article is important, since the topic has not been previously studied by domestic researchers.

To study the issues raised in the article, classical and modern methods of the humanities were used. Using the methodology of political science, the features of the policy pursued in each historical period were described; the methods of constructivism were used in the study. We also tried to deeply reveal

the scientific content of our article, using the methods of analysis, synthesis, induction and deduction in the methods of scientific research that are widely used in modern times.

Previously, China imported agricultural products from foreign countries, including America. However, recent changes in world geopolitics, the escalation of the trade war between the United States and China will force China to import grain products from other countries. Judging by this situation, China has the right to show interest in importing agricultural products from neighboring Kazakhstan. Based on this, it can be assumed that cooperation and trade relations between Kazakhstan and China in the agricultural sector will continue to revive and develop.

Key words: Chinese agricultural policy, process of agrarian reform, transformation of the agricultural production system, export-import, problems.

Н. Шарыпқазы* А.М. Нуржаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: nuriknaiman16@gmail.com

Анализ политики Китая по аграрной реформе

Китай – крупная аграрная страна с древних времен. В Китае приоритет всегда отдается аграрной экономической политике. Потому что социальное развитие Китая напрямую связано с сельским хозяйством. В статье проведено углубленное исследование аграрной политики Китайской Народной Республики со времени ее создания по настоящее время и дана историческая оценка. Аграрная реформа, осуществленная в Китае после 1950-х годов, на основе экономической концепции плана сформировала трехуровневую структуру производства: Сяодуй (малая производственная единица), Дадуи (крупная производственная единица) и Жэньминь Гунше (Народная коммуна). Однако общественная практика на горьких примерах доказала ошибочность этой системы.

Цель статьи – проанализировать и изучить реформы и политику Китая в области сельского хозяйства. Данное исследование ценно не только в теоретическом аспекте, что позволяет оценить эволюционное развитие Китая в аграрном секторе, но и имеет большое практическое значение в опыте изменения традиционного аграрного сектора Китая.

Научная ценность нашей статьи важна, так как тема ранее не изучалась отечественными исследователями.

При изучении поднятых в статье вопросов использованы классические и современные методы гуманитарных наук. Используя методологию политической науки, были описаны особенности политики, проводимой в каждый исторический период; в ходе исследования были использованы методы конструктивизма. Также мы постарались глубоко раскрыть научное содержание нашей статьи, используя методы анализа, синтеза, индукции и дедукции в методах научных исследований, которые широко используются в современное время.

Раньше Китай импортировал сельскохозяйственную продукцию из зарубежных стран, в том числе из Америки. Однако последние изменения в мировой геополитике, обострение торговой войны между США и Китаем заставят Китай импортировать зерновую продукцию из других стран. Судя по этой ситуации, Китай имеет право проявлять интерес к импорту сельхозпродукции из соседнего Казахстана. Исходя из этого, можно предположить, что сотрудничество и торговые отношения между Казахстаном и Китаем в аграрной сфере будут и дальше возрождаться и развиваться.

Ключевые слова: китайская аграрная политика, процесс аграрной реформы, трансформация аграрной производственной системы, экспорт-импорт, проблемы.

Кіріспе

Қытай – ежелгі аграрлық алып мемлекет. Қытайдың дәстүрлі аграрлық өндіріс жүйесі ҚХР құрылғаннан (1949 ж.) кейін түбегейлі өзгерістерге ұшырады. 1950 жыл маусымда «ҚХР-дың жер Заңы» жарияланып, сол жылы қыстан бастап жер реформа қозғалысы дүркіреп жүргізілді. Бұл науқан тап айыру, байлардың мал-мүлкін тәркілеу және кедейлерге жер бөліп беріп, ауыл шаруашылық кооперативтендіру сияқты ке-

зендерден өтті. 1956 жылдың аяғына дейін ауыл шаруашылық салада социалистік қайта құруды жалпы беттік аяқтады (Bai Fulin, 1988). 1958 жылы бүкіл ел шеңберінде «Үлкен секіріс» («Да уе жін») науқаны барысында, ауылды жерлерде «Халық коммунасын» (renmin gongshe) құру шарасын зорлықпен жүргізілді.

Алайда «Үлкен секіріс» науқанның салдарынан Халық коммуналары ауыр апатқа тап болды, мемлекет көлемінде аштық орын алып, миллиондаған диқандар қырылды. 1962 жылы

наурызда ҚКП ОК «Ауыл қыстақтардағы Халық коммуналары қызмет ережесін» («60 тармақ») жариялап, ауыл шаруашылық саясатына басқаша реттеу жүргізді. Аграрлық өндіріс құрылымын үш дәрежеге бөліп басқару, немесе Кіші өндіріс отряды (xiaodui), Үлкен өндіріс отряды (dadui), Халық коммунасы (genmin gongshe) үш түрлі басқару жүйесін орнатты. 1966 жылға дейін аграрлық саладағы жалпы жағдай біршама жақсара бастаған еді, алайда 1966 жылы басталған «Мәдени төңкеріс» науқаны он жылға дейін созылып, ауыл шаруашылық саласын ғана емес, жалпы қытайдың әлеуметтік экономикасын қиыншылыққа душар етті (Mukametkhanuly N, 2021).

1978 жылы желтоқсан айында өткен ҚКП ОК XI шақырылымның III пленумында өте маңызды тарихи шешімдер қабылданды. Соның маңызды шешімдерінің бірі – аграрлық саланы дамыту саясаты. Сондай-ақ, ҚКП ОК аграрлық саланы дамытудың бірнеше мәселелері жөнінде шешім» (жобасы) және «Ауыл-қыстақтардағы Халық коммунасы қызметінің ережесін (сынақ нұсқасы) қабылдады.

«Бүкіл партия күш-жігерді топтастырып, шұғыл арада аграрлық саланы дамытуы керек» – деген маңызды шешім шағарды (Wang Nailin, 1998).

Қытай реформасы аграрлық саласынан басталды. Бұл реформа бүгінгі күнге дейін төмендегідей маңызды төрт кезенді басып өтті:

- бірінші кезеңі: 1978 –1984 жылдар. Бұл кезеңде Халық коммунасын тарқатып, отбасы өндіріс жауапкершілігін басшылыққа алған ауыл-қыстақ бизнес жүйесін орнатты;

- екінші кезеңі: 1985–1991 жылдар, бұл кезеңде аграрлық өнімдерін тұтастай сатып алу жүйесіне өзгеріс енгізіп, ауылды жердегі кәсіпорындарын жетілдіріп, нарықтық қатынастарды ауылды жерлерге бағытталды;

- үшінші кезеңі: 1992–2002 жылдар, бұл мезгілде негізінен аграрлық өнімдердің нарықтағы айналым жүйесіне кешенді өзгеріс жүргізді;

- төртінші кезеңі :2003 жылдан бүгінге дейін, негізнен қала мен ауыл экономикасын жалпылама дамыту саясаты жүргізіп келеді (<https://lvlin.baidu.com>)

Қытай елінің ауыл шаруашылық реформасының сәтті атқарылуы мен нәтижелі жұмыс жүргізуі – бүкіл қытайдың әлеуметтік экономика саласына реформа жасауға берік тұғыр қалыптастырып берді. Қытай мемлекетінің ауыл шаруашылығы саласында жүргізген реформа саясатын зерттеп білудің маңыздылығы өте зор. Ол

сол кезеңдегі социалистік елдердің қайта құру немесе реформа жасау саясатында ең сәтті шыққан, жемісті болған саясат ретінде бағаланған. Өйткені ол, «индустрияландыру мен жаңғыртуды жалғастыру үшін керекті аграрлық негіз салып берді» (Kurbatov, Vladimir Petrovich, 1999).

Қытайдың ауыл шаруашылық саласын реформалау арқылы ауылды жерлерде шағын және орта сауданы дамыту арқылы нарықтық қатынасты жүргізу тәжірибесі еліміздің ауыл шаруашылығы саласын дамыту үшін де маңызы бар деп есептейміз. бірақ, отандық ғылымда Қытай елінің реформа жасау саясатын арнайы зерттеп жазылған ғылыми еңбектер өте тапшы. Біздің бұл мақаламыздың негізгі мақсаты – ҚХР ауыл шаруашылығы реформасы саясатына анализ жасау арқылы, оның басты жетістіктері мен негізгі кемшіліктерін анықтауды көздейді.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Тарихи тұрғыдан бағаласақ, Қытай елі – бағзы заманнан бері аграрлық алып ел. Қытай елінің барлық тарихи даму кезеңдеріндегі экономикалық өсу көрсеткіші, саяси-әлеуметтік тұрақтылығы, қоғамдық құрылысы т.б саласының дамуы аграрлық саламен тікелей байланысты. Қазіргі уақытта Қытайдың ауыл шаруашылық саласы азық-түлік өңірі бойынша үздік нәтиже көрсетіп ғана қоймай, ауыл-қыстақтарда диқан-шаруалардың әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеруде белсенді әлеуметтік саясат жүргізіп келе жатыр. Бұл мақалада өзімізге тәжірибе үшін және зерттеу мақсатында ҚХР агроөнеркәсіп кешенін алып отырмыз.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы Қытайдың ауыл шаруашылық дамуындағы аз зерттелген көптеген мәселелерді қамтуында, отандық зерттеушілердің Қытай аграрлық жүйесі мен оның басты салаларының бүгінгі жағдайы туралы таным көкжиегін кеңейтуінде. Өткен ғасырдың 70 жылдарының аяғынан бастап жүргізілген реформалардың елдің экономикалық дамуы мен ауыл шаруашылық саласының өркендеуінде атқарған рөлі мен тигізетін әсерін жан-жақты зерделеу. Аграрлық саладағы Қытай үкіметінің нақты жеткен табыстары мен кездесіп отырған нақты қиындықтарына ғылыми тұрғыдан сараптамалық зерттеулер жасалады. Бұл зерттеу – Қытайдың аграрлық саладағы эволюциялық дамуын бағалауға мүмкіндік беретін теориялық аспектіде құнды болып қана қоймай, Қытайдың дәстүрлі ауыл шаруашылығы секторын өзгерту тәжірибесінің практикалық да маңызы зор.

Ұсынылған зерттеу Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси және экономикалық қатынастардың дамуы, аграрлық саладағы ынтымақтас-тықтың сипаты мен болашағын түсіну тұрғысынан құнды.

Мақаланың өзектілігінің тағы бір қыры – Қазақстанда бұл тақырыпты кешенді түрде зерттеген ғылыми еңбектер жоқтың қасы деп айтуға болады. Бұл зерттеуім осы саладағы алғашқы зерттеу мақала болып табылады.

Мақаланың мақсаты – Қытай елінің ауыл шаруашылық саласында жүргізген сәтті реформасы мен ұстанып отырған тиімді саясатын зерттеу.

Мақаланың міндеттері:

- Қытайдың ауыл шаруашылық саласында жүргізген реформалар мен саясатына қатысты тарихи құжаттар мен дереккөздеріне жалпылама шолу жасау;

- Қытайдың ауыл шаруашылық саласының құрылымдық жүйесі, экономикалық және әлеуметтік өзгерістерінің даму деңгейіне баға беру;

- Қытайдың ауыл шаруашылығы саласындағы кездескен қиындықтары мен сын-қатерлеріне талдау жасау;

- Қытайдың ауыл шаруашылық саласының даму бағытын анықтау және болашағына ғылыми болжау жасау.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты зерттеп ашуда маңызды құжаттар мен дерек көздерін, бірінші санаттағы нормативтік құжаттарды қолдандық. Бұған «Қытай Халық Республикасының ауыл шаруашылық заңы», Қытай Халық Республикасының Ұлттық статистика бюросы, Ауыл шаруашылығы министрлігі шаруашылық-басқару статистикалық жүйелік-ақпараттық бөлімі деректері, Қытай ауыл шаруашылығы министрлігінің ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу бюросы деректері, дүниежүзілік банк, Біріккен ұлттар ұйымының азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының деректері жатады. Сонымен бірге, «Қытай Халық Республикасының ауыл шаруашылық министрлігінің статистикасы, жылдық есептер деректері, мәселені жан-жақты зерделеп, барынша ашып көрсетуге мүмкіндік берді.

Табылған құжаттар мен деректік материалдарға деректану ғылымының әдістерін пайдаланып, салыстырып таңдау, шынайлығын тұрақтандыру тәсілдерін қолдандық. Тақырыпты жеткілікті деңгейде аша түсу үшін тарихи са-

лыстырмалы тәсілді қолданып, күрделі құбылыстардың астарын ашуға тырыстық.

Мақалада көтерілген тақырыпты зерттеуде гуманитарлық ғылымдардың классикалық және заманауи әдістері пайдаланылды. Саясаттану ғылымының әдіснамасын қолданып, әрбір тарихи кезеңдерде қабылданған саясаттың ерекшелігін сипаттадық; зерттеу барысында конструктивизм амалдарын қолдандық. Сондай-ақ, қазіргі заманда көп қолданылатын ғылыми зерттеу әдістеріндегі талдау, синтездеу, индукция және дедукция тәсілдерін пайдаландық.

Социология, экономика ғылымның зерттеу тәсілдерін қолдандық. Зерттеуге отандық, қытайлық, шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектерін және олардың теориялық методологиялық әдіснамасын мүмкіндігінше қолдануға тырыстық.

Нәтижелер және талқылау

Ауылшаруашылық жерлерді пайдалану саясаты

Қытай үкіметінің жер реформасы, ашық айтқанда аграрлық жерлерді қолдану реформасында тарихи сипат басым болды. Жер – диқандар мен ауылдың басты шаруашылық жүйесінің негізгі тірегі болып табылады. Сонымен қатар, ол өндіріс жағдайын шешуші негізгі фактор болып саналады. Қытай өркениетінің даму тарихында жер қатынастар жүйесінің эволюциясы маңызды фактор болған (Gao Zhonghua, 2021).

Қытайда ауылшаруашылық жерді пайдалану құқығындағы өзгерістер бірнеше кезеңдерді бастан кешті. Қытай жер реформасын ҚХР құрылған 1949 жылдан 1978 жылға дейін кезең және 1978 жылдан қазірге дейінгі мезгіл деп екі тарихи кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Бірінші кезеңде, 1949 жылы Пекинде ашылған Бүкіл қытайлық саяси консультатив кеңесі мәжілісінің 1 сессиясында бекітілген «Бүкілқытайлық саяси консультатив кеңесі мәжілісінің Жалпы бағдарламасы» (Zonggang – «Жалпы бағдарламада») қабылданды. Ол бойынша: «Қай жерде жер реформасы жүргізілсе, сол жердегі диқандардың жерге меншік құқығы қорғалуы керек» – деп белгіленген. Онда жаңа Қытай елі құрылғаннан кейін ауылды елді мекендердегі жер реформасының мақсаты – аграрлық өндіріс және оның қосалқы бөліктерін қалпына келтіру және өркендету, шаруалардың жерге иелік құқықтары мен мүдделерін қорғау – делінген (Xin Qing, 2008).

1952 жылы жылы тамызда Қытай халық Республикасы Орталық үкіметі «Қытайдың аз ұлттар шоғырланған жерлерге автономияны іске асыру бағдарламасын» жариялады (Mukametkhanuly N, 2021).

1953 жылдың соңында ҚКП ОК «Аграрлық өндірістік кооперативтерін өркендету туралы қаулы» жарылап, жер саясатын белгіледі. Қаулыда кооперативтік реформаның мақсаты «ауыл шаруашылығын, қолөнерді және капиталистік өнеркәсіп пен сауданы социалистік қайта құруды біртіндеп іске асыру». Бұл «өтпелі кезеңдегі партияның жалпы бағыты» – болып саналды. Сонымен, алғашқы коммуналдық қоғам пайда болды. Алайда жер меншігі мемлекет иелігінде болды.

1955 жылы үй шаруашылығын есепке алу және коммуналдық астықты нормалау жүйесі енгізілді. Сондай-ақ, диқандардың жері ұжымдық меншік болып саналды. Сол жылы ҚКП ОК «аграрлық саланы кооперациялау мәселесі туралы» қаулы шығарып, жалпы үш ай ішінде қытай елі бойынша ауыл шаруашылығы кооперациялауды іске асты. 1956 жылдың соңында елдің аграрлық саласы социалистік ұжымдық жеке меншікке ауысты.

1957 жылдың тамыз айында Мемлекеттік кеңес «Үкіметтік жобалар бойынша сатып алынатын аграрлық өнімдері мен өзге де дүниелерді және жалпылама сатып алуды еркін нарыққа жіберуге тыйым салу туралы қаулыны» жариялады. 1958 жылы тамызда Қытай коммунистік партиясының орталық комитеті «қыстақтарда Халық коммуналарын құру туралы құжат» шығарып, Қытай бойынша Халықтық коммунасын құру іс-шарасын іске асырды.

ҚКП Орталық комитеті 1961 жылы наурызда «Ауылдағы Халық коммунасының қызмет қаулысын» бекітті. Ол қаулы бойынша Халық коммунасы мүшелері аздаған жекеменшік жерді пайдалануына, жеке мал-мүлік, үй құстарын пайдалануына еркіндік алды. Сонымен ауылды жерлерде үш деңгейлі өндіріс бөлімдері, Дадуй (үлкен өндіріс отряды) Сяудуй (кіші өндіріс отряды) және Халық коммунасы (renmin gongshe) жүйесі орнатылды. Алайда, бүкіл ел шеңберінде жаппай іске асқан халықтық саяси күрестер диқандардың өндіріспен жаппай айналысуына мүрса бермеді. 1963–1965 жылдары Қытай елі бойынша «Социалистік тәрбие қозғалысы» іске асты. Ақыр соңында он жылға созылған (1966–1976 жж) «Мәдени төңкеріс» науқанына ұласып, жалпы бұқара-халық «таптық күреспен», «Буржуазиялық жолға түскен басшылармен» күресу

шаруалармен шұғылданып. Соның нәтижесінде бүкіл ел көлемінде тоқырау жағдайы қалыптасты (Mukametkhanuly N, 2021).

ҚХР ауылшаруашылық саясаттың екінші кезеңі, 1978 жылы желтоқсанда ҚКП ОК-тің XI шақырылым III жиналысында басталады. Бұл жиналыс қаулысы бойынша «Ауылдық халық коммуналарының жұмысы туралы Қаулы» бекітіліп, жаңа ауыл шаруашылығы саясаты жарияланды.

1982 жылы қыркүйекте ҚКП XII съезі өтті. Осы кезеңнің 4 желтоқсанында «ҚХР Ата заңында» кейбір толықтырулар мен жаңа өзгертулер жасалды.

1986 жылы 25 маусымда VI Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысы Тұрақты комитетінің 16-мәжілісінде, Қытай халық Республикасы жерді пайдалану туралы заңы бекітілді. Ол заң бойынша шаруашылық жауапкершілігі жүйесі заңды түрде бекітілді. Бұл жер келісім-шарты саясатының мазмұнын толықтырды.

ҚХР-дың жерді пайдалану туралы Заңы 1988, 1998 және 2004 жылдар ішінде үш мәрте талқыланып қаралды. Осы өзгерістердің арасында 2004 жылғы өзгеріс конституциялық өзгеріске алып келді (Xin Qing, 2008).

Жер жеке адамдардың жекеменшігі ретінде берілмеді, жерге жалпы иелік құқығы мемлекеттің құзырында болды. Алайда егінші-диқандарға жерді иемдену және шыққан пайданы өзіне қалдыру еркі берілді. Жүргізілген бұндай ұтымды саясат диқан-шаруалардың ерік-жігеріне күш беріп, жерді мүмкіндігінше еркін пайдалануына жағдай тудырды. 1980 жылдардағы ауыл шаруашылық жерлерін игеруді алғаш 15 жылға жалға берді, екінші рет 30 жылға созды. Сонымен қатар, бүкіл мемлекет көлемінде аграрлық ғылыми зерттеу жүйесін қалыптастырды. Сондай-ақ аграрлық инновация, аграрлық техникаларды мемлекет жалпыластыру жүйесін құрды. Міне, бұл ауыл шаруашылық өндірісінің дамуына тың серпін берді. Сонымен қытайдың ауыл шаруашылығы қарқынды дами бастады.

Жоспарлы экономикадағы ауыл шаруашылық өндірісі

ҚХР алғашқы 30 жылда ауыл шаруашылығы жоспарлы экономика жүйесінде болды да, айтарлықтай дами алмады. Өйткені, коммуналдық режимде өндірілген өнім өндірушінің мүддесіне қатысты болмады. Бұл жағдай шаруаларды өндіріске ынталандырмады. Оның үстіне өндірістер ұжымдық жетекшілердің орталықтандырылған басқаруында болды, олар өндіріске пайдалы шешім қабылдай алмай тұғын.

Коммуналанған халық өздері жұмыс жасайтын егінмен айналысатын немесе мал бағумен шұғылданатын отрядтарының бір жылдық кірісі негізінде әр жылдың аяғында бір реттік еңбек жалақысын алумен шектеліп отырды. Нақтылай айтқанда, Халық коммунасындағы диқан-шаруалар өздері бөлінген еңбек бөлімшелерінде жұмыс атқарады. Бір күндік атқараған жұмысының өлшемі 10 балл бойынша бағаланады, әр күні басшылық жұмыскерлердің еңбек кітапшасына бір күн бойы істеген жұмысының нәтижесін баллмен белгілеп отырады. Жыл аяғында басшылық жұмыскерлердің жыл бойы істеген еңбегін бағалап, диқан-шаруалардың бір жыл бойы үкіметтен алған алашағын есептеп, сол адамның үкіметке қарыз қарыз еместігін анықтайды. Берешек болғандар берешегін келер жылы жұмыс істеп үкіметке өтеуге тура келеді (Mukametkhanuly N, 2021). Бұндай саясаттың нәтижесінде өндіріс дамығанның орнына, керісінше құлдырап кетті.

Аграрлық салада өндірілетін ауыл шаруашылық өнім көлемі, аграрлық өндіріс материалдарының бағасы т.б. үкіметтік бекіткен баға жоспары бойынша белгіленеді. Өндірісте ешқандай бәсекелестік орнамайды. Мемлекеттің ішкі және сыртқы аграрлық базарларында өндіріс пен тұтыну бағаларын белгілейтін бір тұтас мемлекеттік саясат үстемдік етті.

Диқан-шаруалар тұтынатын азық-түлік, жем және тұқымнан басқа аграрлық өнімдердің басым көп бөлігі үкімет белгілеген баға саясаты бойынша төмен бағада сатылымға шығарылды. Осындай баға саясатының нәтижесінде бұқара-халыққа керекті тұтынушылық заттардың (азық-түлік, киім-кешек) базардағы бағасын реттеп, теңестіріп отыратын қатаң нарықты басқару үкіметтік жүйесі жұмыс атқарды. Қалың бұқара халық өздеріне қажетті азық-түлікті өз еркінше кез келген жерден сатып ала алмайды.

Қытайда халықты тіркеу жүйесі (戶籍制度) бар. Бұл үкіметтік әкімшілік жүйе болып табылады. Қытайлық парктикада тіркеу жүйесі бір отбасы, не бір әулетін бірлік еткен адамдарды басқару амалы болатын. Бұл күндері ол үкіметтік заң шеңберінде тұрғындардың туған, өлген, жақындық қатынасын, заңды тұрған мекен-жайын анықтайтын азаматтардың негізгі ақпараттар жинайғын сақтайтын құқықтық режим болып табылады. Міне осы жүйе арқылы үкімет азаматтардың жүріп-тұруын, көші-қонын қатаң бақылауда ұстады. Бұндай үкіметтік басқару жүйесі арқылы Қытай үкіметі қалада қоныстан-

ған азаматтар мен ауыл азаматтары арасында екі түрлі саясат қолданып келді.

Үкіметтік тіркеуге алу жүйесі арқылы ауылды жерде тіркелген азаматтардың ауылдан шығып басқа жұмыспен айналысуына шектеу қойған болатын. Қытай үкіметі аграрлық секторының барлық мүмкіндіктерін қалалық өнеркәсіп секторын азық-түлікпен және өзгеде ауыл шаруашылығы өнімдермен қамдап отыруға бейімдеді. Ал керісінше қаладағы өнеркәсібін өндірісін аграрлық салада істетін тыңайтқыш, өндірісте пайдаланатын техника, капитал және өзге де материалдармен қамтамасыз етуге міндеттеген еді. Алайда реформа арқылы ауыл мен қала тұрғындарының өзара алмасып жұмыс істеуіне еркіндік берілді.

Ауыл шаруашылығындағы сауданы мемлекеттік жоспар бойынша шешіп отырды. Аграрлық сала өнімдерін үкімет тұтастай сатып алып, тұтынушы халыққа жалпылама сатып беру саясатын пайдаланды. Өткен ғасырдың 70 жылдары аграрлық сала өнімдерін саудалау бойынша мемлекеттік агенттіктер барлық ауыл шаруашылық өнімдерінің азық-түлік импорты мен экспортын өз бақалауларында ұстады. Қытай елінде орын алған бұндай жағдай аграрлық сала өнімдерінің сыртқа экспортын азайтып, сырттан импорт етілетін мүмкіндік жолдарын әлсіретті.

Бұл жоспарлы экономикалық саясат өндіріс саласын да, баға механизмін де жетілдіре алмады. Ауыл тұрғындары «екінші сортты азаматтар» болып есептелді. Ауыл тұрғындары мемлекеттегі қоғамдық ортақ игіліктер мен өндіріс пен күнделікті тұрмыстық игіліктерді қала азаматтарымен тең дәрежеде игіліктеме алмады.

Қытайда аграрлық сала ұлттық экономиканың басты қозғаушы күші болып табылады. Ауыл шаруашылығы Қытай елін индустрияландыру мен жаңғыртуда шешуші рөл ойнады. Дегенмен Қытай елінде орын алған жоспарлы экономиканың және өзге де саяси ахуалдардың әсерімен аграрлық саланың дамуы кедергілерге тап болды.

Қытай елінің индустриалды дамуы мен технологиялық жаңаруы аграрлық саланың үздіксіз және бәр қалыпты дамуына қатысты болды. Алайда ауыл шаруашылығы саласында қордаланып көп мәселелер аул шаруашылық саласын бүгінгі заманның бәсекелестік талаптарына толықтай жауап бере алмай тұғын жағдайда еді. Сондықтан ҚКП ОК басшылары көптеген өзгерістер жасауға бел буып, өзгерістің басын алдымен аграрлық саланы институционалды жа-

ғынан реформалауға және нарықтық қатынасты орнықтыруға негізделген реформа жасау керек деп шешті.

Реформа арқылы ауыл шаруашылық экономикасының дамуы

Қытай еленің экономикалық жағынан дамуы 1979 жылы желтоқсанда өткен реформа жасау және ашықтық саясаты қолдану туралы ҚКП ОК XI шақырылым III пленумы шешімімен тіке байланысты. Осы кесімді шешіснің нәтижесінде пайда болған реформа арқылы Қытай қоғамы дамудың даңғыл жолына түсті.

Қытай үкіметі жүргізген бұл әйгілі реформа бірінші кезекте ауыл шаруашылығында орын алған кешенді өзгерістерден басталды. Бұрыннан қалыптасып қалған Ауылды жерлерді басқарудағы үш дәрежелі өндіріс құрылымын жойып, ондай басқару жүйесінің орнына отбасы өндіріс жауапкершілік жүйесіне негізделген жаңа басқару жүйесін бекітіп, аграрлық саланы жаңа технологиянымен жаңғырту, аграрлық сала өнімдерін заман талабына сай нарыққа бейімдеу және ауыл шаруашылығына мол қаржы салу саясатын пайдаланды.

1. Бұл реформа «Отбасы өндіріс жауапкершілік жүйесін» орнатумен бір мезетте «Халық коммунасы» жоюмен қатар жүргізілді. Отбасы өндіріс шаруашылығын мердігерлік режимін орнату арқылы орталықсыздандыруды іске асырды. Отбасы өндіріс жауапкершілігі – дикан-шаруалар өздері ететін егіндік жерлер мен одан шығатын өнімге үкіметпен келісім-шартқа отырады. Түсіндіріп айтатын болсақ, егін егуші дикан-шаруаларға пайдалануға бөлінген жер аумағы сол отбасының жалпы жан саны мен еңбекке жарамды негізгі еңбек күшіне қарай бөлініп беріледі. Егін егуші дикан-шаруалар үкіметпен келісілген келісім-шарт негізінде мемлекет алдында өтеуге тиісті негізгі өнім берешегін орындағаннан кейін, қалған өздеріне тиеселі астық өнімдерін еркін түрде пайдаланып игеруіне жол ашылады, тіпті нарықтық бағаданда да қымбатқа саудалауына болады. Бұндай еркін нарыққа негізделген тиімді саясат қалың дикан-шаруалардың ауыл шаруашылығы өндірісіне деген сенімі мен ынта-жігерін барынша арттырды. Соның нәтижесінде, Қытайда реформаның бастапқы жылдарында аграрлық сала өндірісі зор қарқынмен алға дамыды.

2. Аграрлық саланы көтеру үшін оның дамуына басты қозғаушы күш болатын ғылыми-технология жүйесін де барынша жетілдіріп реформалар жасады. Сәтті жүргізілген реформаның нәтижесінде ауыл шаруашылығы техно-

логиясы тез дамыды әрі аграрлық өндіріс өнімділігінің нәтижесі жоғары болды.

Ауыл шаруашылығы саласына үкіметтің салған инвестиция көлемінің артуы аграрлық саладағы ғылыми-техникалық жаңашылдықты дамыта түсті. Қытайдың аграрлық саладағы жоғары ғылыми-технологиялық табыстарға жетуі, осы елдің азық-түлік саласындағы ұлттық қауіпсіздігіне кепілдік беріп ғана қоймай, ауыл шаруашылық саладағы ауыл шаруашылығының ғылыми-техникалық жетістіктері Қытайдың ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етумен қатар ауыл шаруашылық саласын мол өніммен қамтамасыз етті.

3. Қытайда жүргізілген реформаның басты көздегені, бұрынғы жүріп келе жатқан жоспарлы экономикадан бас тартып, оны нарықтық экономикаға біртіндеп ауыстыру болатын. Осы реформаның нәтижесінде биліктің базарға арласуы азайып, нарықтық заңдылықтардың сақталуы, өндірістің дамып, аграрлық экономиканың жанданып дамуына әсер етті.

Қытайда жүргізілген экономикалық реформаның басқа елге ұқсамайтын жері, басында бірден нарықтық экономикаға көшпей, нарықтық экономиканы жоспарлы экономикаға қосымша ретінде қолданды. Өткен ғасырдың 80 жылдарының соңында ауыл шаруашылық саласындағы басты ерекшелік, бастысы аграрлық өнімдерінің нарықтағы сатылымының жоғарлауынан байқалды. 1980 жылдан 1984 жыл аралығында мемлекет нарықтық талаптар бойынша өңірлік кедергілерді біртіндеп жойып отырды.

1985 жылдан кейін нарықтық реформа басталып, 1990 жылдардың басында жеделдей түсті. 2004 жылы Орталық Үкімет ресми түрде азық-түліктің нарықтық қатынаста болатынын жариялады.

Сауда-сатықтың дамуы еңбекті көп қажет ететін өнім өндіруге біртіндеп көшуіне түрткі болды. Сонымен жерді көп қажет ететін ауыл шаруашылық өнімдерін экспортуға біртіндеп қысқартты. Аграрлық салада жүргізілген оңтайлы саясат нәтижесінде елдің аграрлық өндірісінің құрлымы жақсы жақта өзгерді (Huang Jikun, 2010).

4. Қытай үкіметі аграрлық саланы үздіксіз қолдап, қаржы салуды үнемі арттырып отырды. Сонымен қатар елдің инфрақұрылымын жаңғырту мен ғылыми-техниканы дамытуға да мол қаржы жұмасады. Нәтижеде Қытайдың ауыл шаруашылық саласы жақсы дамып ғана қоймай ауыл шаруашылық өнімдерін өндейтін өнеркәсіптер де жылдам өркендеп, аграрлық саланың

жан-жақты дамуына қол жеткізді (Huang Jikun, 2018).

Аграрлық реформаның басты нәтижелері

Ұлттық азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету Қытайдың ауыл шаруашылығы саясатының басты мақсаты болып табылады. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету – ұлттық тұрақтылықты ныюайтуға саятын маңызды мәселе ретінде өзекті саналады. Сондықтан ҚХР Үкіметі ауыл шаруашылық реформасын байыптылықпен жүргізуге баса назар аударды.

Олар реформаны оңайдан басталып, біріндеп қиынға қарай ілгерлеп отырды. Нәтижеде ауыл шаруашылық өндірісі көп жылдар бойы 4,5% дамыды. Өйткені реформа барысында маңызды өзгерістер орын алды:

- ауыл-қыстақ жүйесінің өзгеруі;
- аграрлық техниканың жаңаруы;
- аграрлық өнімдерді нарықтануы;
- ауылшаруашылығына салған қаржы көлемінің артуы. Мұны қытайлар «Төрт үлкен қозғаушы күш» деп санайды.

Осындай қозғаушы күштер қолданылғандықтан Қытайдың азық-түлік өндірісі дамыды; астық емес аграрлық өнімдер мен өнеркәсіпке қажет шикізатпен қамдау деңгейі жоғарлады. Баға саясатында өнімдердің нарықтағы құнын үкімет белгілеп, араласып отырды; жеке меншік құқығы оңтайланды; нарық жақсарды; қаржы құю және көлеңкелі еңбек ресурстарды барлыққа келтірді. Мұның нәтижесін тарихи салыстыру арқылы анықтауға болады. 1952–1978 жылдары Қытайдың ауыл шаруашылық жалпы ішкі өнімі 2,2 % болса, бұл көрсеткіш 1978–2016 жылдары 4,5%-ға көтерілген, ауыл шаруашылық GDP-дің орташа өсуі 6,9 % болды.

1978 – 2016 жылдары астық өндірісінің жылдық өсімі 2,1% жетті. Бұл сол мезгілдегі демографиялық өсімінен (1,0%) жоғары болды. Осы кездегі мақта, майлы дақылдар мен қант өнімі 3,8 %, 6,4, % және 5,3 %, болды. Осындай өсімнің арқасында қытайлықтардың қарын тойдыру мәселесі өз шешімін тапты.

Аграрлық саладағы оңтайлы саясат нәтижесінде 1978 – 2016 жылдары жеміс-жидек өндірісінің жылдық орташа өсімі 11,5 % , көкөніс өндірісінің өсуі 5,2 %-ға жетіп бұл екі сала жылдам дамыды. 1978 жылдан 2007 жыл аралығындағы көрсеткіштерге көз салып қарасақ ауыл шаруашылық саласында жақсы өзгерістерді көруге болады, атап өтер болсақ шошқа, сиыр, қой еттері мен үй құстарының жылдық өсімі 6 %-ға жетсе, жеміс-жидектің жылдық орташа өсуі 7 %-дан жоғары болды.

XXI ғасырда Қытайдың ауыл шаруашылық өнімдерінің импорт, экспортында өзгерістер орын ала бастады. Астық, мақта, майлы дақыл мен қант өсімдіктерінің таза экспорты азайып, таза импорты көбейді. Ал, көп еңбек күшін қажет ететін бағбан өндіріс өнімдері мен су жануары өнімдерінің таза экспорты өсу көрсеткішін көрсетуде.

Қытайдың ауыл шаруашылығы саласындағы онды өзгерістер аграрлық өндірістің тұрақты дамуы мен өндіріс құрылстарының жаңаруы ауыл шаруаларының кірісін арттырып, ауқаты төмен адамдардың санын азайтып келеді.

1978 –1984 жылдар Қытайда ауыл шаруашылық өндірісінің ең жылдам дамыған кезеңі болды. Аграрлық сала GDP-дің жылдық орташа өсімі 6,9% болды, диқандар кірісінің 65% ауыл шаруашылық өндірісінің өсу табысынан түсті. Ауылды жерлердегі тұрмыс деңгейі төмен адамдар саны азайып 1978 жылы 250 млн болса 1984 жылы 128 миллионға қысқарған. Қыстақтарда тұратын қарапайым диқандардың жұмыс күшінің ауыл шаруашылығынан тыс жұмыспен қамтылу деңгейі өсті. Аграрлық саладағы егінші шаруалардың саны 2016 жылы санақ бойынша 281 миллионнан асты, оның ішінде еңбек мигранттары 169 миллион адамды құрады. Кешенді реформа, дұрыс саясат нәтижесінде Қытай әлемде кедейлікті қысқарту бойынша өз мақсатына ерте қол жеткізген алғашқы мемлекет болды (Huang Jikun, 2018). Қытайда аграрлық сектордың дамуы мен азық-түлік мәселесінің шешулуі – ел экономиканың басқа салаларын реформалауға берік негіз қалады. Сондай-ақ, ауыл шаруашылық реформасы қалалардан басқа өңірлерде, өнеркәсіп тауарларын сатып алға төлем мүмкіндігі бар адамдар тобын барлыққа келтірді.

Бұдан, ҚХР-дың ауыл шаруашылық саладағы жүргізген саясаты мен реформасының өте сәтті әрі жемісті болғанын шынайы қоғамдық тәжірибе мен экономикалық көрсеткіш дәлелдеді.

Ауыл шаруашылығына төнген сын-қатерлер

Қытайдың өз елінде жүргізген кешенді реформасы және салиқалы саясатының нәтижесінде аграрлық салада биік жетістіктер мен мол табысқа жетті. Алайда осындай табыстармен қоса аграрлық салада көптеген орынсыз кемшіліктер де орын алып, айтарлықтай қиындықтарға тап болып отырған сын-қатерлерді де айту парыз. Өйткені әлемде мінсіз ешнәрсе жоқ.

XXI ғасырдың басында, Қытайда ауыл шаруашылығын тұрақты дамыту, диқандар табысын арттыру, астық қауіпсіздігін сақтау мәселелері ауыр сын-қатерлерге ұшырап отыр. Бұл

Қытайда ұзақ жылдардан бері қордаланып қалған мәселелердің салдары деп санауға болады.

2004 жылыдан бастап Қытай астық экспорт ететін елден астық импорт ететін мемлекетке айналды. 2015 жылы тамақпен өзін өзі қамдау деңгейі 94,5%-ға төмендеді. Астық қауіпсіздігі ҚХР Үкіметтің алаңдата бастады.

Қытай диқандары ұзақ уақыттар бойы аграрлық салада мол табысқа жетіп, жылдам дамуы үшін әртүрлі деңгейдегі химиялық тыңайтқыштар мен шөп дәрілерді нормадан тыс қолданды. Нәтижесінде мыңдаған гектар егіс алқаптары зақымдалып, жердің сапасы түсіп кетті. Тіпті кейбір егіндік жерлер қайтып қолдануға жарамсыз болып қалды. Басым көп ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің жер асты су деңгейлері қатты төмендеп кетті. Ауыл шаруашылық өнімдері шектен тыс қолданылған химиялық тыңайтқыштардан ластанып ғана қоймай, тұтынушы адам өміріне қауіп төндіретін сапа деңгейіне дейін түсіп кетті. Экологиялық қоршаған ортаның ластану қысымы жылдан-жылға ауырлай түсті.

Қытайда жерасты су ресурстарын пайдалану рационалды болмады. 1980 жылдардан бастап қытайлықтар егістік жер көлемін көбейту үшін, жер асты суларын бұрғылып шығарып, құбыр арқылы жер суаруды қолға алды. 1990-жылдары үкімет жер асты суларын шығару жапдықтарды жеке фермерлердің пайдалануына берді. Фермерлер құдықтарынан су сорып, оны басқа фермерлерге сататын жеке су базаларын салды. Жер асты суларының жаңа көздері ауыл шаруашылық егіс алқаптарын ұлғайтты және фермерлердің кірісін арттырады. Алайда, жер асты суларына салынған инвестицияның жақсылығымен қоса, зардабы да көрінді. Қазіргі уақытта қытайдың жер асты суларының деңгейі төмендеп, көптеген ұңғымалар құрғап кетті. Бұл жағдай әзірге тікелей қауіп төндіргенімен, болашақта үлкен жер асты суы дағдарысына әке соғуына әбден мүмкін (Jikun Huang, 2009).

Қытай үкіметі диқан-шаруалар пайдаланатын егіндік жерлердің көлемін жыл өткен сайын кеңейтіп, үлкейтіп отырды. Мысалы 1978 жылы жалпы суармалы егіндік жер мөлшері 44,65 млн гектардан 2016 жылы 67,14 млн гектар жерге ұлғайған (Мемлекеттік статистика департаменті).

Қытай шаруалары аграрлық салада мол өнім алып, қыруар табысқа жету үшін түрлі жолдрмен нәтижеге жетуге тырсты. Соның ең табысты және төте жолы ауыл шаруашылық өнімдеріне түрлі химиялық тыңайтқыштар мен шөп дәрілерді пайдалану болды. Статистикалық деректерге сүйене отырып төмендегідей мәліметтер

келтіруге болады. Мысалы егін алқаптарында химиялық тыңайтқыштар мен шөп дәрілерді қолдану көрсеткіші 1978 жылы 8 млн 840 мың тонна болса, 2016 жылы 59 млн 840 мың тоннаға көтерілген. Бұндай қадам егінші-диқандардың астық өнімділігін жоғарлатқанымен, химиялық тыңайтқыш пайдаланылған жердің құнарлылық деңгейін орасан деңгейде түсіріп жіберді. Қытай үкіметі егінші-диқандардан зиянды тыңайтқыштар мен шөп дәрілерді барынша аз қолдануды талап етседе, көз алдындағы аз пайдаға құныққан қытай шаруалары химиялық тыңайтқыштарды, шөп дәрілерді қолдануды арттырмаса тоқтатқан емес. Қытайлық статистикалық мәліметтерге негізделсек, елде зиянды тыңайтқыштарын қолдану қарқыны 328,5 кг/га құрайды. Ал бұл салыстырмалы түрде қарағанда орташа әлемдік деңгейден 2,7 есе артық дегенді білдіреді екен. 2010 жылдан 2012 жылға дейін зиянды тыңайтқыштар мен шөп дәрілерді пайдалану мүмкіндігі егін алқаптарында 520,9 кг/га құраған, бұл ақпарат ФАО деректері бойынша алынды. Бұндай көрсеткіш әлемдік орташа көрсеткіштен 4,2 есе көп екенін білдіреді. Қытайлық статистикалық мәліметтер мен ФАО деректері арасында бір шама ұқсастық бар, бұндай айырмашылық екі түрлі статистикалық мәліметтер мен әртүрлі есептеу әдістеріне байланысты тіркелген қортынды деуге болады (Wei Houkai, 2017).

Соңғы жылдар Қытай үкіметі аграрлық салада қоршаған орта мен адам денсаулығына зиянды тыңайтқыштарды жойып, жасыл экологиясы құрылысын дамыту жобасын іске асырып келеді. Алайда нәтижесі тым мардымсыз.

Қытай үкіметі жүргізген реформалар өз жемісін беріп экономика жанданып, аграрлық өндіріс дамып, диқан-шаруалар егіннен алатын өнімі артумен қатар, егіншіліктен табатын пайда кірістеріде біршама көбейді. Бірақ та диқан-шаруалар қанша кірісі артса да қалада тұратын тұрғындарымен салыстырғанда, кіріс деңгейінде үлкен айырмашылық болды. Соңғы жылдары қала мен ауыл тұрғындарының кіріс мөлшері тұңғыш рет үш еседен асты және бұл көрсеткіш уақыт өткен сайын өсіп келеді (Summary of China Statistics, 2017 ж). Диқан-шаруалардың кірісін көбейтуді қалай жылдамдатып дамыту және ауылды жер тұрғындары мен қала тұрғындарының табысындағы үлкен айырмашылықты азайту мәселесі 2004 жылдан бері Қытай Үкіметінің шешімін таппаған күрделі мәселелерінің біріне айналды.

Қытай елінде ауыл шаруашылығының дамып, заманауиласуымен бірге урбанизация мә-

селесі де жедел дамып келе жатқан күрмеуі көп күрделі мәселеге айналды. Аграрлық салада еңбек күші бөліністері орын алып, құрылымдық өзгерістер орын ала бастады. Ауыл-қыстақ тұрғындарының басым көпшілігі ауылдан тыс нәпақа тауып, жұмыс істеу үшін қалаларға еніп, екінші және үшінші өнеркәсіп саласында жұмыс істейді. Себебі ауылда егінмен айналысып табатын кіріс бәлен еңбек күші бар отбасылар үшін мардымсыз болып табылды. Сондықтан қосымша кіріс көзін табу үшін бір отбасынан артық бір немесе одан да көп адам егіншілктен тыс басқа жұмыс түрімен айналысу үрдісі күшейді. Қытайдың ауыл шаруашылық саясатын зерттеу орталығының зерттеуінде ауыл дихандарының 80 % ауыл шаруашылықтан басқа кәсіппен айналысады екен. Өйткені қалаларда көшіп-қонып жүріп жұмыс істеу пайдалы. Қытай қалаларында 170 миллион ауылдық мигрант болуы мүмкін.

Қытайдағы урбанизация мәселесі ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуына кері әсер ете бастады. Олар төмендегдей бірнеше жағдайда көрініс тапты: ауылды жердегі негізгі еңбек күші әлсіреп кетті. Жас және орта жастағы тепсе темір үзетін дихандар үлкен қалаларға шаруашылықтан тыс кіріс табу үшін ағыла бастады. Ауылды жерде қалып диканшылықпен айналысатындардың орташа жас мөлшері 60 жастан асып кеткендер болды, олардың көбі әйелдер қауымы болып табылады. Сонымен ауылда қалып аграрлық жұмыспен айналысатын негізгі еңбек күш әйелдер мен қарттар болып қалды. Аграрлық салада орын алып жатқан бұндай құрылымдық өзгерістер, аграрлық саланың келешек дамуына міндетті түрде кері әсері етеді (Guo Haihong, Zhang Zaixu, 2018).

Қытай үкіметі жоғарыда қалыптасқан келеңсіз жағдайлардың алдын алу үшін 2004 жылы №1 құжат дайындап. Жағдайды шешетін жаңа амалдар пайдаланды:

- Қабылданған ең оңтайлы шешімдердің бірі 2004 жылдан бері қарай Қытай елі аграрлық салаға қатысты салық түрлерінің түгелдей күшін жойды;

- Аграрлық саланы белсенді қолдау мақсатында үкімет тарабынан жылына жәрдем ақы төлеп тұрды және дикан-шаруалардың ынтасын арттыру мақсатында жәрдем ақыны жыл сайын көтеріп отырды ;

- Аграрлық салда өндірілетін өндірістік өнім түрлерін нарық заңдылығына бейімдеп, базардағы сұраныс бойынша өндіруге бейімдеп отырды.

Мысал ретінде атап өтер болсақ күріш пен бидайды нарықтағы ең арзан теңгеріммен алу шарасын 2004 жылы жүргізді, одан кейін жүгері, соя және майлы дақылдарды белгілі бір шекті мерізімге сатып алып, сақтап қою шарасын 2008 жылдары іске асырды, 2011-2012 жылдар арасында мақта мен қантқа сондай саят қолданылды. Ауыл шаруашылығы ғылыми техникасы мен инфрақұрылым құрылысын дамытып жаңарту үшін мемлекеттің қазынадан көп қаражат бөлінді .

Дегенмен мемлекет тарабынан аграрлық саланы дамыту үшін қанша көңіл бөлінседе бұл салаға анау айтқандай үлкен ықпал ете алмады. Аграрлық саланы қолдау мақсатында төрт түрлі жәрдем қаржы түрі (субсидия) берілді. Олар мыналар астық жәрдемі (субсудия), сортты тұқым жәрдемі (супсудия), аграрлық жалпы жәрдем (супсидия) мен агратехника жәрдемі (субсидия). Бұл қаржының көлемі 2017 жылы 17 млрд-қа жетті. Бірақ Қытайда 200 млн дикан болғандықтан, әрбір диканға тиетін үлесі 700 юаньға жетпейді. Сонымен 2015 жылы үкімет төрт түрлі дотацияны (субсидия) қайта реттеді.

ҚХР үкіметінің қолданған бұл саясаттары, ауыл шаруашылық экономикасы дөп келіп отырған сын-қатерлерін түбегейлі өзгерте алмайтын сияқты. Зерттеушілердің межелеуінше, Қытай кейбір өнім түрлерінен болашақта импорты арта түсуі мүмкін. Олар: астық, қант, ет, сүт өнімдері.

Қытайдың өзінің аграрлық салада астықпен қамдау қауіпсіздігі келешек он бес жылда, бүгінгі сақталып отырған 95%-дан, осы ғасырдың 30 жыдарына қарай 91-90% дейін түседі деп болжам жасап отыр ғалымдар.

Қытай елі қазір көптеген елдерден ішкі қажеттікті өтеу мақсатында түрлі астық түрлерін импорт етіп әкеліп жатыр, Қытай елі астықты негізгі импорт етуші елдер қатарында Оңтүстік, Солтүстік Америкадан және Шығыс Еуропадан таситын. Және осы елдерден негізгі импорт етіп әкелетін астық түрлеріне соя, жүгері, қант өнімдері болатын, енді болашақта да шетелден негізгі импорт етіп әкелінетін астық түрдеріне соя, жүгері және қант болады деп болжамдар айтылуда. Соңғы жылдардағы әлемде орын алып жатқан түрлі саяси, әскери қақтығыстар, сауда соғыстары, түрлі елдер арасында салынғып жатқан экономикалық санкциялар, Қытай елінеде үлкен қолайсыздықтар тудырып жатыр. Әсіресе Америка мен Европадан келетін өнім түрлері (соя, жүгері, қант) Қытайға келуі қинап кетті. Сондықтан бұл салада болашақта Қытай Қазақстанға тіпті де мүдделі бола түседі.

Қорытынды

ҚХР-дың бүгінгі даму деңгейі мен экономикалық салада жеткен орасан жетістігінің бір парасы-аграрлық реформа саясты. Бүгінгі Қытайдың күдіреттілігінің мәніне жету үшін, оның аграрлық саланы дамытудағы мол тәжірибесі мен ұстанған саясатын зерттеу аса маңызды.

Баршаға мәлім, Қытай ежелден дәстүрлі аграрлық мемлекет ретінде, қашанда ауыл шаруашылық саясатына басымдылық береді. Алайда қолданған саясаттары кейде теріс, кейде оң нәтиже көрсетіп жатады. Қытайдың соңғы қырық жылдан бері ауыл шаруашылығына қолданған саясатының жетістіктерін әлем мойындайды. Біз олардың реформа дәуіріндегі аграрлық саясатына талдау жасау арқылы, ауыл шаруашылық саласының дамуы мен кездесіп отырған сын-қатерлерін қарастырдық.

ҚХР құрылған соң ауыл шаруашылық саласына екі рет түбегейлі реформа жасады. Оның бірі ХХ ғасырдың 50-жылдары жасалды. Қытайдың дәстүрі аграрлық құрылымын өзгертіп, аталмыш социалистік жоспары экономикадағы үш дәрежелі өндіріс жүйесін Сяудуй (кіші өндіріс отряды), Дадуй (үлкен өндіріс отряды) және Халық коммунасы (renmin gongshe) қалыптастырды. Алайда қоғамдық практика бұл жүйенің қате екендігін аянышты мысалдармен дәлелдеді.

Ауыл шаруашылығындағы реформаның екінші кезеңі 1979 жылдан басталды. 1978 жылы желтоқсанында ҚКП ОК ХІ шақырылымның ІІІ пленумындағы шешімдері негізінде, партияның бұрынғы қабылданған солақай саясатынан бастарып, реформа жасау және ашық есік саясат батыл өрістетуге шешім қабылданды.

Қытай реформа жасап есік ашу саясаты бірінші кезекте аграрлық саладан бастап, алдымен «Халық коммунасы» жүйесін тарқатып, отбасындық жауапкершілік өндіріс жүйесін жаппай өрістетті. Жер мемлекеттің иедершілігінде болғанымен оның негізгі пайдалану міндетін диқан-шаруаларға ұзақ мерзімдік жалға беру саясаты арқылы жекеменшікке үлестіріліп берілді. Аграрлық саладағы өндіріс түрлері мен өнім мөлшерін келісімшарт арқылы нақтылады. Диқан-шаруалардың үкіметке тиесілі міндетті берешегінен асып қалған астықтарын нарық заңы бойынша базарда ашық саудаға шығаруына мүмкіндік жасалды және аграрлық саланың қалаған түрімен ерікін шұғылдануына еркіндік сыйлайтын саясат қолданылды. Нәтижесінде қытайдың ауыл шаруашылық өндірісі тарихи бет бұрыс жасап өте жылдам дамыды. Қытай

экономикасында, соның ішінде аграрлық салада еркін нарықтық қатынастарға негізделген жүйе қалыптасып, бәсекелік дамыды.

Қытайдың ауыл шаруашылық саласы заман талабына сай өзгеріп, елдегі инфрақұрлым дамыды, ауылдағы диқан-шаруалардың әлауқаты жақсарды. Бұның бәрі ауыл шаруашылық саласында жүргізідген жаңа технолгиямен жаңғырту, белсенді модернизациялау саясатының нәтижесінде жүзеге асты. Өткен ғасырда қытай халқы үшін бір уақыт тойып тамақ жеу үлкен мәселеге айналса ХХІ ғасырдың басынан бастап ақ Қытай үкіметі бұл проблеманы толықтай шешіп, азық-түлік қауіпсіздігі бойынша тұрақтылыққа қол жеткізді. Қазіргі қытай үкіметі астықпен өзін өзі толық қамтамасыз етіп ғана қоймай, сыртқа астық экспорттаушы ірі елдер қатарына қосылып отыр.

Қытайдың диқан-шаруалары көз алдындағы оңай пайда табу, тез баю және мол астық өнімдеріне ие болу үшін ауыл шаруашылық саласында шектен тыс химиялық шөп дәрілерді пайдаланылды. Нәтижесінде ауыл шаруашылық саласына пайдаланатын жерлер орасан зор бүлінушілікке ұшырады. Оны мыналардан байқауға болады – жер асты суы, ресурстар, құнарлы жерлердің зор дәрежедегі жетіспеушілігі мен қоршаған ортаның үздіксіз зияндалуынан көруге болады.

Қытайда жаппай индустрияландыр процесінің жүруінің әсерімен бірге урбанизацияның күшеюі ауыл шаруашылық еңбек күштерінің күрт азаюына әкеп соқты. Аграрлық салада қалыптасқан бұндай үдеріс аграрлық саланың тұрақты дамуына өзінің қиыншылықтар әкелуде. Сол үшін де Қытай үкіметі азық-түлік саласындағы тұрақтылық пен қауіпсіздікке қол жеткізу үшін азық-түлікті сырттан импорттау саясатын белсенді қолдап отыр.

Қытай үкіметі осы кезге дейін астық импортының негізгі қорын Америка мен Еуропадан тасымалдап келсе енді қазіргі халықарада қалыптасқан күрделі саяси жағдай, өзара салынған санкциялар, сауда соғысы, қарулы қақтығыстар Қытайдың астық өнімдері импортына үлкен қауіп төндіріп, Қытай үкіметіне басқа елдерден астық қорларын іздеге итермелеуде. Осы бостықтың орнын толтыру үшін Қазақстан сияқты астық өндіруші ірі елдің Қытай үкіметінің назарын аударары сөзсіз. Болашақта екі ел арасындағы аграрлық саласында өзара ықпалдастық дамып, сауда байланыстары күшейе түседі деген болжам айтуға болады. Бұған Қазақстан ертерек жан-жақты дайындалғаны абзал деп санаймыз.

Әдебиеттер

- Трофимов В. (2021). Аграрная реформа как задел для будущих успехов.
 Курбатов В. П. (1999). Развитие агросферы КНР, 1950–1995 гг. 17 б.
 Мұқаметханұлы Н. (2021). Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі. Алматы: Қазақ университеті, 83–86 б.
 Bai, Fulin. (1988). 中华人民共和国史 (ҚХР тарихы). 哈尔滨市: 黑龙江教育出版社, 404б.
 Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2015). Food Outlook. URL: <http://www.fao.org/3/a-i6198e.pdf>
 Gao, Zhonghua. (2021). 耕者有其田：中国土地改革及深远影响. Chinese Cadres Tribune 本刊策划. DOI:10.14117/j.cnki.cn11-3331/d.2021.05.005
 Guo, Haihong, Zhang, Zaixu. (2018). 改革开放四十年中国农业改革与农业动能. 22–23б.
 Huang, Jikun. (2010). 六十年中国农业的发展和三十年改革奇迹. 农业技术经济, 11–12б.
 Huang, Jikun. (2018). 四十年中国农业发展改革和未来政策选择. 农业技术经济, 4–15б.
 国家统计局编. (2017). 中国统计出版社出版中国统计摘要.
 Wang, Hailin. (1998). 中国近代史. 田谦, 362–363 б.
 Wei, Houkai. (2017). 中国农业发展的结构性矛盾及其政策转型. 11–12 б.
 Xin, Qing. (2008). 中国土地改革简史. 商业文化.
 Yao, Q. (2023). 农村改革经历了几个阶段? URL: <https://lvlin.baidu.com/question/593282003264436405.html?fr=detail-recommend>

References

- Trofimov, V. (2021). Agrarnaya reforma kak zadel dlya buduschikh uspekhev [Agrarian reform as a foundation for future success].
 Kurbatov, V. P. (1999). Razvitie agrosfery KNR, 1950–1995 gg [Development of the agricultural sector of the People’s Republic of China, 1950–1995]. 17 p.
 Mukametkhanuly, N. (2021). Halyqaralyq fenomen: qazaq halqynyñ bölünü men tütastanu üderisi [International phenomenon: The process of division and integration of the Kazakh people]. Almaty: Qazaq universiteti, pp. 83–86.
 Bai, Fulin. (1988). Zhonghua Renmin Gongheguo shi [History of the People’s Republic of China]. Harbin: Heilongjiang Jiaoyu Chubanshe, 404 p.
 Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). (2015). Food Outlook. Retrieved from <http://www.fao.org/3/a-i6198e.pdf>
 Gao, Z. (2021). Geng zhe you qi tian: Zhongguo tudi gaige ji shenyuan yingxiang [The cultivator has his own fields: China’s land reform and its far-reaching impact]. Chinese Cadres Tribune Ben Kan Cehua. DOI:10.14117/j.cnki.cn11-3331/d.2021.05.005
 Guo, H., & Zhang, Z. (2018). Gaige kaifang sishinian Zhongguo nongye gaige yu nongye dongneng [China’s agricultural reform and momentum in 40 years of reform and opening-up]. pp. 22–23.
 Huang, J. (2010). Liushinian Zhongguo nongye de fazhan he sanshinian gaige qiji [The development of Chinese agriculture in 60 years and the miracle of 30 years of reform]. Agricultural Technology and Economy, pp. 11–12.
 Huang, J. (2018). Sishinian Zhongguo nongye fazhan gaige he weilai zhengce xuanze [Forty years of agricultural development reform and future policy choices]. Agricultural Technology and Economy, pp. 4–15.
 Guojia tongji ju bian. (2017). Zhongguo tongji zhayao [Summary of China statistics]. Zhongguo Tongji Chubanshe.
 Wang, H. (1998). Zhongguo jindai shi [Modern Chinese History]. Tian Qian, pp. 362–363.
 Wei, H. (2017). Zhongguo nongye fazhan de jieougxing maodun ji qi zhengce zhuanxing [The structural contradictions of China’s agricultural development and its policy transformation]. pp. 11–12.
 Xin, Q. (2008). Zhongguo tudi gaige jianshi [A brief history of China’s land reform]. Shangye Wenhua [Business Culture].
 Yao, Q. (2023). Nongcun gaige jinglile ji ge jieduan? [How many stages has rural reform gone through?]. Retrieved from <https://lvlin.baidu.com/question/593282003264436405.html?fr=detail-recommend>

Авторлар туралы мәлімет:

Шарыпқазы Нұртәліп (корреспондент автор) – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының аға оқытушысы (Алматы қ., Қазақстан, эл.поштасы: nuriknaiman16@gmail.com)
 Нуржаева Алина Маратовна – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шығыстану факультеті қытайтану кафедрасының аға оқытушысы, PhD (Алматы қ., Қазақстан, эл.поштасы: nurzhayeva@gmail.com)

Information about authors:

Sharypkazy Nurtalip (corresponding author) – Senior lecturer of the Department of Chinese Studies, Faculty of Oriental Studies of al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: nuriknaiman16@gmail.com)
 Nurzhayeva Alina Maratovna – PhD. Senior lecturer of the Department of Chinese Studies, Faculty of Oriental Studies of al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: nurzhayeva@gmail.com)

Келін түсті 26 желтоқсан 2023 жыл
 Қабылданды 20 қараша 2024 жыл

3-бөлім
**ШЫҒЫС ЕЛДЕРІНІҢ
ТАРИХЫ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТІ**

Section 3
**HISTORY AND LITERATURE
OF THE COUNTRIES OF THE EAST**

Раздел 3
**ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА
СТРАН ВОСТОКА**

Kh.R. Kuatova* , **Zh.Ye. Ashinova**

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuatova.khanymay1@gmail.com

THE PROSPECT OF JAPANESE NEW DIGITAL TECHNOLOGIES IN A SMART SOCIETY

Japan, modernized in the 20th century, is a dynamically developed, promising country in the 21st century. Japan, which ranks second in economic terms after the United States, demonstrates a high level of technology. In addition, it is a country that has been able to improve its abilities and preserve its values even at the peak of the world's development, having formed several thousand stories. Rapid changes and the development of new technologies have brought changes to our society and people's daily lives. This article presents the opportunities and disadvantages of Japanese digital technologies, as well as their role in Japan's creation of a smart society. At the same time, clear points of the 5.0 Society trend were studied not only in one direction, but also in different areas. Valuable virtual assistants such as the Internet of Things, artificial intelligence and robotics are shown as an example. Japan, being the country that laid the foundation for a smart society, has worked closely with several countries based on their experience. That is, the Society 5.0 technologies are considered an indispensable force for solving problems related to aging, population decline and major natural disasters. The transition from the information society to a more intelligent Japanese society has had an impact on maintaining a balance between virtual and real life for the Japanese. They were able to accept smart society without any obstacles. In the future, this smart society in Japan will undoubtedly create a smart world for Japanese society.

Key words: Japan, Society 5.0, artificial intelligence, Internet of things, smart methods.

Х.Р. Қуатова*, Ж.Е.Ашинова

Әл Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

*e-mail: kuatova.khanymay1@gmail.com

SMART қоғамдағы жапондық жаңа цифрлық технологиялар перспективасы

XX ғасырда модернизацияланған Жапония XXI ғасырда әлемдегі ең қарқынды даму үстіндегі елге айналды. Америка Құрама Штаттарынан кейін экономикалық тұрғыдан екінші орынды алған Жапония технологияның биік шыңын көрсетуде. Одан бөлек, әлемнің кез келген даму шыңдарында да өз қабілетін жетілдіріп, бірнеше мыңдаған тарихын қалыптастырып, құндылықтарын сақтай білген ел болып табылады. Технологияның қарқынды өзгерістері, дамуы, қоғам мен адамның күнделікті өміріне де өзгерістер әкелді. Жапондық цифрлық технологияның мүмкіндіктері мен кем тұстары көрсетіліп, smart қоғам құрудағы Жапонияның рөлі айқындалды. Сонымен қатар Society 5.0 тенденциясын тек бір бағытта ғана емес, әртүрлі салалардағы айқын тұстарын зерттеу. Оған мысал ретінде, IoT, AI, робототехника сияқты аса құнды виртуалды көмекшілер көрсетіледі. Жапония ақылды қоғамның негізін бастаған ел бола отырып, бірнеше елдермен тығыз қарым қатынас жасай отырып, олардың да тәжірибелеріне сүйеніп, жұмыс атқарды. Яғни Қоғам 5.0 технологиялары қартаюға, халықтың азаюына және ірі табиғи апаттарға байланысты мәселелерді шешу үшін таптырмас күш болып есептелінеді. Ақпараттық қоғамнан ақылды жапондық қоғамға өту жапондықтар үшін виртуалды өмір мен шынайы өмірді баланста ұстауға әсерін тигізді. Бұл қоғамды жапондықтар алдыңғы орындардағы дамыған мемлекет ретінде қабылдау еш кедергісіз орын алды. Болашақта Жапониядағы бұл smart қоғам smart әлемді құратыны сөзсіз.

Түйін сөздер: Жапония, Society 5.0, AI, IoT, smart әдістер.

Х.Р. Куатова*, Ж.Е. Ашинова

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: kumatova.khanymay1@gmail.com

Перспектива японских новых цифровых технологий в «умном» обществе

Япония, модернизированная в XX веке, является динамично развитой, перспективной страной в XXI веке. Япония, занявшая второе место в экономическом плане после Соединенных Штатов, демонстрирует высокий уровень технологий. Кроме того, это страна, которая смогла улучшить свои способности и сохранить свои ценности даже на пике развития мира, сформировав несколько тысяч историй. Быстрые изменения и развитие новых технологий принесли изменения в наше общество и повседневную жизнь людей. В данной статье представлены возможности и недостатки японских цифровых технологий, а также их роль Японии в создании умного общества. Вместе с этим, были изучены четкие точки тренда Общества 5.0 не только в одном направлении, но и в разных областях. В качестве примера показаны ценные виртуальные помощники, такие как Интернет вещей, искусственный интеллект и робототехника. Япония, будучи страной, заложившей основу умного общества, тесно сотрудничала с несколькими странами, опираясь на их опыт. То есть технологии Общества 5.0 считаются незаменимой силой для решения проблем, связанных со старением, сокращением населения и крупными стихийными бедствиями. Переход от информационного общества к более умному японскому обществу оказал влияние на сохранение баланса между виртуальной и реальной жизнью для японцев. Они смогли без каких-либо препятствий принять смарт общество. В будущем данное умное общество в Японии, несомненно, создаст умный мир для японского общества.

Ключевые слова: Япония, Общество 5.0, искусственный интеллект, интернет вещей, умные методы.

Introduction

If we introduce the main aspect of the article with historical features, Japan is a modernized country, that is involved in the Western model. If we take in consideration to the fact that the values of the West have not bypassed Japan, we are able to notice the advantages and disadvantages. To start with, he learned new things in terms of economic development. However, it was hard for the Japanese people, who keep their values, to change the culture and social life. This is shown in history as a single victory of the Japanese, and it represents the highest point of smart society today. Turning to the smart society, the Society 5.0 trend is based on digital infrastructures, platforms and services. These are defined as smart technologies such as artificial intelligence (AI), robotics, the Internet of Things (IoT) and blockchain, as well as augmented and virtual reality or robotic process automation. These technologies accomplished a point of great social and economic opportunity in Japan (World Economic Forum, 2019). The modern smart world is facing a wave of great changes. The trend of digital transformation is unstoppable and will fundamentally change many aspects of society in different areas, such as public administration, industrial structure, employment and personal life. In this new era, globalization and the rapid evolution of digital technologies such as IoT, AI, big data analytics, and

robotics, such as Next Generation Robots (NGR), will accompany significant changes to society (M. Kakegawa, 2017). The Society 5.0 trend has been proposed as the future society that Japan looks forward to in the fifth major stage of science and technology. It's called Society 1.0 Hunting and Gathering, and it shows people's ability to get to know nature. Society 2.0 is called adaptation to agriculture and is characterized by the appearance of making people work. Society 3.0 is presented as a modern society, and the fruits of people's work are defined. Society 4.0 is considered as the datasphere. At the most important part, smart technologies allow us to communicate more easily and quickly with people all of the world. Consequently, intelligent devices are able to do more and more. For instance, in Japan, smart washing machines can intelligently determine the most effective combination of detergent amount, wash cycles and spin to ensure a good wash. Distributed systems, which include a local network and a telecommunication station, are able to optimize electricity in the neighborhood, thus allowing us to save energy use and consumption and use a fast Internet network. Mobile payment systems enable us to order and pay in advance.

Continuity of topic selection and purpose and objectives

The main purpose of the study is to show the perspective of Japanese new digital technologies in

the Smart society. To achieve this goal, the following tasks were set:

- describe the relative progress of Society 5.0 in Japan;
- Regulation of quality of life in the future of digital society;
- showing the main aspects of the globalization of AI, IoT, robotics;
- As a conclusion, determine the influencing factor on human society.

Methodology of scientific research

The following methods are used to fulfill the tasks during the research: description method, collection and analysis of literature sources, comparative-descriptive, content-analysis, structural-functional. New sources and literature from the International Journal of Social Science and Humanity were used as the main material used in the research, showing examples not only of Japan but also of other European countries. In addition, by analyz-

ing the SMART SOCIETY: A BUILDING BLOCK OF SMART WORLD material as a source, it was possible to identify the weaknesses by showing the strengths of the main block. M. E. Gladden, Who will be the members of society 5.0? If the source Towards an anthropology of technologically post-humanized future societies describes who will be the members of the Japanese smart society, the literature Digital transformation and digital competence from the practice of Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education describes the ways of a smart society in digitized Japan not only in one field, but in several fields. In addition, in the article Leading the Way: IoT Innovation in Japan and the World, Japanese scientist Sasaki showed the role of IoT and AI in society and the factors affecting Japan.

Results and discussions

Smart technologies on the way to creating Society 5.0

AI	artificial intelligence presents stimulating human knowledge through machines which supports them think and behave like humans; artificial intelligence plays an important role in making society smarter. Artificial intelligence is involved in improving human labor efficiency and regulating factors that affect the workforce. Nowadays, the volume of information produced by both humans and machines is a major factor in human ability to perceive, interpret, and solve invisible complex problems. (A. Krizhevsky, I. Sutskever, and G. Hinton, 2012).
IoT	The Internet of Things deals with the programming and systematization of various existing elements. Many models include connected devices, smart home security regulations, healthcare regulatory aspects, cybersecurity measures and more. (Yogesh Kumar Meena and Aditya Trivedi, 2014).
Deep learning	Deep learning is simply algorithms that work like the human brain. It provides deep knowledge by working like a human brain. (Yogesh Kumar Meena and Aditya Trivedi, 2014).
Augmented Reality and Virtual Reality	constant use of this data in the form of text, illustrations, sound and various improvements. Computer reality suggests a more immersive experience in the physical world. This assumes a completely artificial digital environment. Virtual reality is also helping to make society smarter. (A. Krizhevsky, I. Sutskever, and G. Hinton, 2012).
Wireless Networks	a fast, simple and economical system that works between nodes and works wirelessly around our home or office. It also opens up possibilities to connect buildings up to several kilometers (Alberti, A. M., 2012).
Software Defined Network (SDN)	it was proposed as a program management method in order to simplify the deployment of new applications and services, as well as to regulate network performance. It is designed to be held in a closed form, without being used in an open form. (M.E. Gladden, 2019).
Cloud Computing	Provides the provision of various types of management via the internet. From programming and systematization, it delivers everything through the cloud, ensuring the timely and secure collection of data and resources of a structured organization ((A. Krizhevsky, I. Sutskever, and G. Hinton, 2012).

Today the «Society 5.0» concepts based on the «world of robots», which is very similar to the world of fairy tales, is becoming the next stage of the development process of humanity up to today. At the first stage, people engaged in hunting and found the

necessary food from nature with their own strength and hard work, and in the second stage, they planted crops and raised livestock. In the third period, the industrial sector developed, paying special attention to the production of household items. Fourthly, in the

current period, the information distribution system has developed, and the Internet and digital technologies have become an integral part of all spheres of life. Now let's answer the question of how the impact of the smart society on the Japanese took place, what will be the step towards the future: Society 5.0 was originally created to provide economic benefits to the people. Its purpose is to provide goods and services to people in need at the right time and in the right amount, thereby contributing to human well-being. In Japan, the implementation of Society 5.0 was considered not only to facilitate/improve the lives of its individuals, but to benefit the entire population. The goal of the Society 5.0 process is to meet the needs of a wide range of social infrastructure to ensure easy access to high-quality services for all types of people to live safely and comfortably. Society 5.0 technologies are used to solve problems related to aging, population decline and major natural disasters (S. Buyukgoze, E. Dereli, 2019). The concept of Society 5.0 in Japan includes the realization of certain goals, such as:

- Development of solutions against the aging of the world population.
- Making sure virtual and real worlds can work together.
- Using the Internet of Things (AI) with society in mind.
- Making decisions against natural disasters and environmental pollution (Keidanren (Japan Business Federation), 2018).

Society 5.0 is:

- Bringing personal principles to the forefront through reforms.

Each person is different in terms of race, gender, age, etc., as well as their ability to live a comfortable, healthy, safe and personal lifestyle.

- Delivering new values through reforming companies

It is the realization of a new society and economy by digitization and reforming business models, promoting productivity by supporting innovation and globalization.

- Creating the best future by solving social problems

It is an attempt to realize a rich and powerful future to solve many problems such as population decline, rapid aging of society and natural disasters. The goal of the project is to contribute to solving problems on a global scale by spreading new businesses, services and processes around the world (Science, Technology and Innovation Cabinet Office, 2019). In addition, Society 5.0 will make

a significant contribution to the solution of vital problems, such as early detection and prevention of natural disasters using automatic aerial vehicles and surveillance radars, and ensuring a high level of security through the use of sensors and tools based on artificial devices. Society 5.0 will enable innovations in artificial intelligence, cyberspace, the Internet of Things, and big data. Much more information is obtained from sensors in cyberspace than in physical space. This big data is analyzed with the support of AI and the results are presented to the public and used for the benefit of the society. In other words, objects and systems communicate with each other in cyberspace, and the results obtained through AI are used for the benefit of society. All these innovations presented by Society 5.0 aim to transform society from a technology-oriented world order to people-oriented one through innovative and human solutions to social problems (Artificial Intelligence & Me:, 2020).

Japan can offer several interesting and many sided projects related to the development of artificial intelligence:

- In 2016, NEC(Nippon Electric Corporation) established an artificial intelligence laboratory together with the National Institute of Advanced Industrial Science and Technology of Japan. The goal of the three-year project is to achieve and rank the achievements of the United States and China in the development of artificial intelligence.

- In 2017, SoftBank launched an incubator for the development of artificial intelligence. The incubator fund is \$55 million and is intended to support small and medium-sized promising companies in the early stages of research.

- Internet advertising agency CyberAgent is developing an artificial intelligence-based system for advertising in cooperation with Japan's Meiji University.

- Toshiba has created an analytical system based on artificial intelligence. This system is used by the company in its factory in Japan and allows to identify the causes of defects in the production process, to analyze the problems and their consequences.

- The artificial intelligence software developed by Hitachi enables the creation of work instructions for employees based on the analysis of big data.

- Hitachi is partnering with Kyoto University to develop artificial intelligence to solve traffic congestion.

- Keio University and UbicMedical are working on devices that can objectively assess patients' psychological symptoms through facial expressions.

- The optimal combination of anticancer drugs is developed individually for each patient at the Institute of Medical Sciences of the University of Tokyo.

Japan has a number of research laboratories and centers dedicated to artificial intelligence. The three most important of them are:

- The Continuous Innovation Network (Ci-Net), Universal Communication Research Institute (UCRI) under the National Institute of Information and Communication Technologies (NICT);

- Aeronautical Information Publications (AIP) of the National Research and Development Agency (RIKEN);

- Artificial Intelligence Research Center (AIRC) at Japan's National Institute of Advanced Industrial Science and Technology.

From the established list, RIKEN takes the highest place, its work has a huge distinction in the development of artificial intelligence. RIKEN, the National Research and Development Agency, is Japan's largest comprehensive research institution known for its high-quality research in a variety of scientific disciplines. Founded in 1917, originally as a private Research Foundation, RIKEN has grown rapidly in size and scope, today encompassing a network of world-class research centers and institutes throughout Japan. That is, if we show the place and important aspects of artificial intelligence in Japanese society: it is possible to show simple everyday examples. For example, devices and networks for video (Youtube or Netflix), when using smartphones (fingerprint and face detection), and communication with virtual assistants (Siri, Alexa, Google Assistant and various chatbots), tracking anyone's address through geolocation, see weather forecasts with Google Search. All these are special features of artificial intelligence. Artificial intelligence has great potential in solving complex problems by replicating the processes that occur in the human mind. Simply put, machines learn to recognize patterns, distinguish objects, classify them, and make predictions based on observed trends through the given examples (Marco Oberosler (CCI, ed.); Elisa Rapetti (DARE, ed.), 2019).

In addition, if we pay attention to several forms of this smart society with artificial intelligence of the future of Japan: (H. Sasaki, 2016)

Procurement of personnel. Knowing the needs and preferences of a specific client, the artificial intelligence system provides an individual selection of goods or services. The same approach is used to increase engagement through targeted advertising, where users are shown personalized offers based on product previews and purchase history.

Virtual assistants. Usually with voice and speech recognition, the app helps you perform everyday tasks like managing your calendar, ordering food delivery, hailing a taxi, checking the weather or searching the web. Sometimes these assistants work as chatbots that are trained to communicate in a human-like manner using a process called natural language processing (NLP).

Autonomous vehicles. A self-driving vehicle (sometimes called an autonomous or driverless vehicle) is a vehicle without an operator equipped with a suite of sensors, cameras, radar, cloud services, GPS and control signals, as well as AI that allows it to navigate between destinations. AI is also used in Maps to predict traffic and calculate routes.

Face recognition. The face recognition system is a technology capable of matching the human silhouette to the face database by accurately identifying and measuring facial features from a given image. Such systems have been used by governments and private companies for user identification, authorization, and video surveillance. However, recently there have been concerns about the security of personal data.

Medicine. AI in medicine is used to diagnose patients and guide treatment decisions. Nowadays, we can detect early signs of many diseases with advanced models based on medical data. Modern smart technology can predict the spread of infectious disease by analyzing data from hospitals, laboratories, and even surveillance cameras.

Agriculture. Artificial intelligence technologies such as computers, robotics, and machine learning applications can identify emerging pests and target them with herbicides or remove them mechanically. It is also possible to analyze the composition of the soil, identify nutrient deficiencies and balance them with precise mixing. Thus, sustainable agriculture can produce high yields of high-quality crops using fewer resources, helping to solve the problem of hunger.

Climate. Having good data is essential for building models and predicting impacts on climate and ecosystems. Data sources can be drone images or underwater audio recordings that support wildlife monitoring. Automatically collected data from various sensors can be used to predict floods, forest fires and other devastating natural disasters.

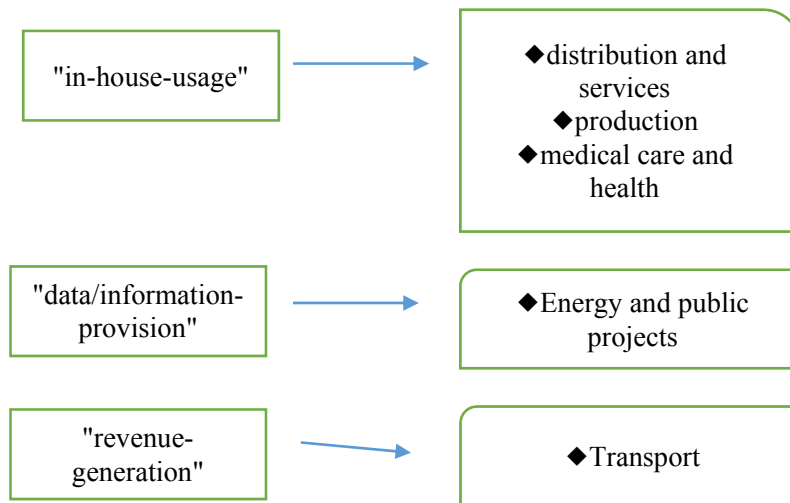
Art. Contrary to what many people think, AI is not limited to scientific applications. It can be used to create works of art. Of course, this is nothing but human creativity. However, AI can use algorithms to detect patterns and repair corrupted images, remove unwanted elements from backgrounds, and

even create new images based on given text or other images.

Education. In education, artificial intelligence can be used to provide personalized learning experiences based on student test results and tracking activities in learning management systems. In this way, each student in the classroom can receive a personalized selection of learning materials and a set of activities that match their strengths, needs, skills and interests.

The role and normal state of artificial intelligence can be seen through its permanent objects in society. Smart society, digitization, high tech, artificial intelligence, internet of things are all achievements of Japanese developed society. Therefore, its culmination, future, steps of development can be clearly seen. In addition to artificial intelligence, the Internet of Things can be identified as a well-known example. Today, the Internet of Things (IoT) has a prominent place in high-tech industries. The introduction of small sensors into devices opens up a new digital world. It has been of great benefit to visualize changes that have been overlooked until now. One example is the imple-

mentation of IoT technology in manufacturing processes. Visualization of all material flows on the conveyor is becoming more efficient than ever. Another example is the emergence of new Internet of Things-related products and services in consumer markets, which are expected to hold great promise for the future. Consequently, many high-tech firms seek to develop cutting-edge technologies and offer new products or services related to the Internet of Things. IoT innovations can be divided into three main types based on their contribution to enterprises and organizations. The first is “in-house-usage”, where a company uses data to support its core business, such as manufacturing or marketing. The second is the “data/information-provision” type of data/information-provision, where data is distributed externally to benefit society at large, and the last is the “revenue-generation” type, where digital products and services are created to generate income. In order to determine the prevalence of these three types, 144 cases (overseas) containing not only data related to Internet of Things, but also «Comprehensive List of Big Data and Internet of Things 2015-2016» were analyzed.

Source: H.Sasaki, Leading the Way: IoT Innovation in Japan and the World

Figure 1 – Directions for IoT innovation considering the use of big data.

Қорытынды

Figure 1 shows the results of the correspondence analysis of these three types and seven domains. Medical care and health care, manufacturing, distribution and services are planned for internal use, energy and public projects for data/information, and

transportation for revenue. This means that a variety of relationships between these three types of IoT innovations are expected to emerge in the near future, enabling digital devices such as smart devices and terminals to be connected to consumer-oriented services. That is, the characteristics of the smart society in Japan began at this time, and the characteristics of

the Internet of Things and artificial intelligence were differentiated (H. Sasaki, 2016).

Conclusion

Overall, Japan can handle such big changes and can develop the brand at the same time. Japan, which was modernized at the time, preserved its national values and was not left behind in terms of social, cultural, historical and political aspects. That is why such a smart society is not limited to one direction. The goal of Japan's Society 5.0 trend is to meet the needs of a large-scale social infrastructure to provide easy access to high-quality services for all types of people to live safely and comfortably. We have already shown that Society 5.0 technologies are used to solve problems related to aging, population decline, and major natural disasters. Because Japan is an aging country, it does not mean backwardness. The stages of its implementation and distribution are different and not uniform. Therefore, the Japanese smart society

cannot be compared with the previous four societies. Further, the prerequisites for the development of a smart society are clearly demonstrated by artificial intelligence, the Internet of Things, blockchain, and robotics. But it also has some special features. For example, Japanese scientists believe that artificial intelligence can bring many advantages to solving problems, in many cases surpassing human abilities. But we must also be aware of the limitations of artificial intelligence, which he concluded cannot be more than that. For example, artificial intelligence is not capable of true creativity, its function is to make predictions and create content based on previously viewed data. It cannot go any further, always staying within the general limits of the original data set. Creativity is what makes people unique. Human power and ability cannot be replaced by technology. And the Internet of things, as mentioned above, worked in seven directions and concentrated in one direction. This is the beginning of a wave of modernization (upgrade).

References

- Cabinet Office, Society 5.0. [Online]. Available: https://www8.cao.go.jp/cstp/english/society5_0/index.html
- World Economic Forum, Modern society has reached its limits. Society 5.0 will liberate us. [Online]. Available: <https://www.weforum.org/agenda/2019/01/modern-society-has-reached-itslimits-society-5-0-will-liberate-us/>
- M. Kakegawa, Smart and safe energy society; Energy Proceeded, 143 Article Download PDF View Record in Scopus Google Scholar (2017), 880-883
- A. Krizhevsky, I. Sutskever, and G. Hinton, "ImageNet classification with deep convolutional neural networks," in Proceedings of the Advances in Neural Information Processing Systems, vol. 25, pp. 1090–1098, Lake Tahoe, NV, USA, December 2012.
- Yogesh Kumar Meena and Aditya Trivedi (2014). Handbook of Research on Progressive Trends in Wireless Communications and Networking (pp. 365-388). www.igi-global.com/chapter/performance-improvement-of-clustered-wsn-by-using-multi-tierclustering/97852?camid=4v1a
- Alberti, A. M. (2012). Software-defined networking: Perspectives, requirements, and challenges. http://www.researchgate.net/publication/236156555_SoftwareDefined_Networking_Perspectives_Requirements_and_Challenges/file/e0b495167ed2eeef7e.pdf
- M.E. Gladden, Who will be the members of society 5.0? Towards an anthropology of technologically posthumanized future societies, Soc. Sci. 8 (5) (2019) 148.
- S. Buyukgoze, E. Dereli, Toplum 5.0 ve Dijital Sağlık. IV, in: International Scientific and Vocational Studies Congress—Science and Health, Bilmes Sh, Ankara, 2019, pp. 276–281. 7-10 November.
- Keidanren (Japan Business Federation), Toward Realization of the New Economy and Society. Reform of the Economy and Society by the Deepening of "Society 5.0", 2016, Retrieved April 16, 2018 from Access Address: http://www.keidanren.or.jp/en/policy/2016/029_outline.pdf.
- Director General for Science, Technology and Innovation Cabinet Office, Crossministerial Strategic Innovation Promotion Program (SIP) Energy Systems of an IoE Society Research and Development Plan, July 25, 2019, pp. 3–17. Access Address https://www8.cao.go.jp/cstp/english/08_ioe_rdplan.pdf. A.D:11.10.2020.
- Artificial Intelligence & Me: The 5 Big Ideas That Every Kid Should Know <https://Artificial-Intelligence-Me Special-Should/dp/1087929792>
- Digital transformation and digital competence from the practice of Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education https://competendo.net/en/images/f/f5/Competendo_learning_the_digital.pdf
- H. Sasaki: Leading the Way: IoT Innovation in Japan and the World. FUJITSU Sci. Tech. J., Vol. 52, No. 4 (October 2016)

Information about authors:

Kuatova Khanymai – 2nd year PhD student of the specialty “8D02209 – Oriental Studies”, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ashinova Zhanar Yerbolatovna – Candidate of historical sciences, senior lecturer, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Авторлар туралы мәлімет:

Қуатова Ханымай Рахатқызы – «8D02209 – Шығыстану» мамандығының 2 курс докторанты, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ашинова Жанар Ерболатовна – т.ғ.к., аға оқытушы, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

*Келін түсті 11 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 20 қараша 2024 жыл*

Д.М. Кокеева , З.Е. Искакова , Т.Б. Урумова*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: tokanaiurumova@gmail.com

ДЖУМПА ЛАХИРИДІҢ «СЫРҚАТТАР СЫРЫ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ ЕКІНШІ БУЫН МИГРАНТТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ БІРЕГЕЙЛІК ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Үнді диаспора авторларының арасындағы тақырып аясының бірегейлігі мен қайталанбас жазу стилі арқылы ерекшеленетін талантты жазушылардың бірден бірегейі – Америкада қоныстанған екінші буындағы бенгалдық мигранттар өкілі Джумпа Лахири болып табылады. Өзі мен өз әулетінің өмір тәжірибесіне сүйене отыра Лахири өз шығармаларында да өз атамекенінен ажырап, жаңа елге жарқын өмір іздеп келген үнділік мигранттардың тағдырын баяндайды. Жазушының 1988 жылы жарық көріп, әдебиет әлеміндегі ең бағалы марапаттарының бірі Пулитцеров сыйлығын иеленген «Сырқаттар сыры» («Interpreter of Maladies») жинағы да осы Америкаға қоныс аударған бенгалдық мигранттардың бірегейлік мәселелерінің төңірегінде өріледі. Мақалада осы жинақтың ішіндегі екінші буын мигранттарының бірегейлік мәселелері сөз болатын әңгімелер мен олардың сол мәселелерін шешу жолдары қарастырылады. Бірінші буынға қарағанда өздері үшін таныс, әрі туған болып табылатын Америкада дүниеге келген олардың үнділік дәстүр-салттар мен құндылықтар аясында тәрбиеленіп, бірақ батыстық қоғамның ережелерімен өмір сүруі – оларды өз бірегейліктерінің төркінінен адасуға әкеледі. Өз кезегінде мақала осы екінші буын мигранттарының бұл мәселелесін постколониалды зерттеулерге сүйене отыра талдауға талпынады.

Аталмыш мақаланың негізгі мақсаты – Лахиридің өзіндік тәжірибесіне сүйене отыра баяндалған және дәл осы екінші буын мигранттарына ғана тән гибриді бірегейліктері мен амбивалентті тиесіліліктерінің табиғатын ұғыну болып табылады. Мақала диаспора әдебиетіндегі мигранттардың бірегейлік тақырыбына жаңа қырдан, буындар арасындағы айырмашылық тұрғысынан қарауға және тек екінші буын өкілдеріне тән бірегейліктің қырынан қарауға шақырады. Мақаланы жазу барысында әдебиеттанудың зерттеу әдістері, атап айтқанда, биографиялық әдіс, мәдени-тарихи, тарихи-генетикалық әдістер мен кейіпкерлердің бірегейліктерін тереңірек түсіну үшін психоаналитикалық әдіс қолданылды.

Түйін сөздер: Джумпа Лахири, үнді диаспора әдебиеті, гибриді бірегейлік, тиесілілік, екінші буын мигранттары.

D.M. Kokeyeva, Z.Y. Iskakova, T.B. Urumova*
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
*e-mail: tokanaiurumova@gmail.com

Problems of cultural identity of second-generation migrants in Jhumpa Lahiri's «The interpreter of maladies»

Among authors of the Indian diaspora, Jhumpa Lahiri, a second-generation Bengali migrant who settled in America, is one of the most talented writers with a distinctive subject matter and a unique writing style. Drawing on the life experiences of herself and her family, Lahiri describes in her works the fates of Indian migrants who left their homeland and came to a new country in search of a better life. The author's collection «Interpreter of Maladies», which was published in 1988 and won one of the most valuable awards in the world of literature, the Pulitzer Prize, also deals with the identity of Bengali migrants who moved to America. This article examines the collection's stories about second-generation migrants, raising issues of identity and how they are addressed. Being born in a land alien to their relatives but native to America, being brought up on Indian values but living in American society raises a serious question about the identity of the protagonists. In turn, this article attempts to analyze this issue of second-generation migrants through postcolonial studies.

The main purpose of this article is to understand the nature of hybrid identities and ambivalent relationships described by Jhumpa Lahiri's personal experiences and which are unique to these second-generation migrants. The article calls for a fresh look at the topic of migrant identities in diasporic lit-

erature, from the perspective of generational difference and second-generation identities. The research methods of literary studies, such as biographical method, cultural-historical, historical-genetic methods were used in writing the article. And also, psychoanalytical method was used for deeper understanding of characters' identity problems.

Key words: Jhumpa Lahiri, Indian diaspora literature, hybrid identity, belonging, second generation migrants.

Д.М. Кокеева, З.Е. Исакова, Т.Б. Урумова*

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

*e-mail: tokanaiurumova@gmail.com

Проблемы культурной идентичности мигрантов второго поколения в произведении «Толкователь болезней» Джумпы Лахири

Среди авторов индийской диаспоры Джумпа Лахири, представительница второго поколения бенгальских мигрантов, обосновавшихся в Америке, является одной из наиболее талантливых писательниц, отличающихся своеобразием предметной области и неповторимым стилем письма. Опираясь на жизненный опыт себя и своей семьи, Лахири описывает в своих произведениях судьбы индийских мигрантов, покинувших родину и приехавших в новую страну в поисках лучшей жизни. Сборник автора «Толкователь болезней» («Interpreter of Maladies»), вышедший в 1988 году и получивший одну из самых ценных наград в мире литературы – Пулитцеровскую премию, также посвящен вопросам идентичности бенгальских мигрантов, переехавших в Америку. В статье рассматриваются рассказы сборника о мигрантах второго поколения, где поднимаются проблемы идентичности и пути их решения. Рождение на чужой для их родственников, но родной для них земле Америки, воспитание на индийских ценностях, но проживание в американском обществе ставит серьезный вопрос об идентичности героев. В свою очередь, в статье делается попытка проанализировать данную проблему мигрантов второго поколения на основе постколониальных исследований.

Основная цель данной статьи – понять природу гибридных идентичностей и амбивалентных связей, описанных на основе личного опыта Джумпы Лахири и являющихся уникальными для этих мигрантов второго поколения. Статья призывает по-новому взглянуть на тему идентичности мигрантов в диаспоральной литературе, с точки зрения различия поколений и с позиции идентичности второго поколения. В ходе написания статьи использовались исследовательские методы литературоведения, в частности биографический метод, культурно-исторический, историко-генетический методы и психоаналитический метод для более глубокого понимания идентичности персонажей.

Ключевые слова: Джумпа Лахири, литература индийской диаспоры, гибридная идентичность, принадлежность, мигранты второго поколения.

Кіріспе

Үнді диаспора әдебиеті өзінің асғантай ғұмырына қарамастан мықты жазушылар қатары мен үздік туындыларға бай әдебиет ретінде әлем әдебиетінен өз лайықты орынын алды. Өз отанынан ажырап, басқа жерде қоныстанған халықты диаспора деп атайтынымызды ескерсек, диаспора әдебиеті деп өз атамекенінен жырақта тұратын авторлардың шығармашылығын тани аламыз. Диаспора әдебиетін қандай географиялық аймақта жазылғанына қарамастан, басқа әдебиеттерден оңай ажыратуға болады. Себебі, диаспора әдебиеті өзі туралы, диаспора туралы сөйлейді. Өз атамекенінен ажырған адамдардың мұнын мұндайды, олардың жаңа әлемге әлемге бейімделуін, ескіге беріктік пен одан ажырауын көрсетеді, екі әлем арасындағы өз бірегейліктерін іздеуін баяндайды. Осы тұста шығыстық мә-

дениеттің қайталанбас үлгісі болып табылатын үнділік мәденет өкілдерінің өз құндылықтарына қарама-қайшы батыстық әлемге сапарын бейнелейтін үнді диаспора әдебиеті өзінің тақырыптық аясының кеңдігімен де, қалыптасуымен де, қалыптасуымен де, еңбектері жоғары бағаланған талантты авторлардың көлемімен де әдебиет әлемінде көптің назарын өзіне аударуда.

Шығыс Бенгалиядан қоныс аударған мигранттар отбасынан шыққан Джумпа Лахири үнді диаспора әдебиетінің жарқын әрі қайталанбас өкілі. Джумпа Лахири – өз тиесілілігін іздеуде басынан өткерген барлық өмірлік сынақтарды жеңіп қана қоймай, оларды шебер түрде ақ парактарға түсіре отыра, көпшіліктің жүрегіне жеткен драмаларға айналдыра алған аса талантты жазушы. Оның асқан тереңдік пен шынайылықпен жазатын кейіпкерлерінің үздіксіз күресі мен ізденісі өзінің диаспоралық тәжірибесінен

алынғандығымен де ерекше. Лахири үнділік эмигранттардың екінші буынына жатады және өзінің шығармаларында ол «формальді түрде Америкада туылмағанымен (Джумпа Лахири Лондонда дүниеге келіп, 3 жасында АҚШ-қа қоныс аударған), ата-анасы мен олардан алдыңғы буындарға қарағанда американдықтарға жақынырақ адамның көз қарасынан» жазатынын алға тартады (Taylor, 2008). Дегенмен, Лахири диаспоралық автор ретінде бөлшектелген тіршіліктің барлық қорқынышы мен үрейін көрсету үшін өмір шындығын өнердің сиқырлы күшімен араластырады. Осылайша, сан алуан күштер адамдарды өздерінің жылы орындарынан әлемнің тоқтаусыз айналымына итермелеп жатқан дәуірде оның шынайы әрі терең түсінікке ие көзқарасы отандық және шетелдік оқырмандардың жоғары бағасына ие болды.

Оқырмандарды Джумпа Лахиридың екі әлем арасында – атамекен мен бөтен ел арасында эмоционалды және менталды кезіп жүрген үнділік мигранттар әлемі өзіне тартады. Оның Пулицеров сыйлығына ие болған «Сырқаттар сыры» («Interpreter of Maladies», 1999) кітабы осы кезбелердің тағдырын әдемі, әрі әрбір үтір-нүктесіне дейін асқан дәлдікпен сипаттайды. Бұл кітапта мына тұрмыстың екі шетінде де бір уақытта өмір сүруге, жаңа, бөтен орта мен бұрынғы орта арасында өзін тең ұстауға мәжбүр мигранттардың тағдыры баяндалады. Және көптеген жағдайларда ішкі және сыртқы қақтығыстарға итермелейтін осы екіжақтылықтары еңсерілмейтін кедергіге айналады. Алайда, мақала Джумпа Лахиридың әңгімелеріндегі тиесілілігі екі мәдениет арасында белгісіз статусында қалған, атамекендері мен отандарының арасын жалғайтын өзіндік көші-қон тәжірибесі жоқ мигранттардың екінші буын өкілдерінің бірегейлік мәселелеріне назар аударуға шақырады.

Тақырыпты тандауды дәйектеу Мақаланың мақсаты мен міндеттері

Біз өмір сүріп жатқан жаһандану заманы түрлі елдер арасындағы шекараларды жойылуымен, адамдардың өз отандарынан ажырап, жаңа аймақта жаңа өмір бастауларымен айқындалатындай. Олар өз отанымен бірге өз ғұмырларының, өз құндылықтары мен жиған-терген мүліктерінің біраз бөлігін де ескі өмірінде қалдыруға мәжбүр. Туған жерлерінен мигранттармен бірге олардың барша жүріп өткен жолында ажырамай, жаңа қонысына көшіп баратын нәрсе – олардың өздерінің атамекеніне деген тиесілілік сезімі. Бұл

тиесілілік олардың үйіне сағынышын арттыратын сол күндерде қалған адамдар мен орындарға деген ностальгия сезімімен бекіп, жаңа мекендегі кәсіби, саяси, мәдени, кейде тіпті этникалық қақтығыстардың себебіне айналып жатады. Бұл қақтығыстар диаспора өкілдерінің басынан күнделікті өтетіндіктен де, бұл тақырыпты көтеретін әдебиет, жаңа әдебиет, оқырмандар үшін түсінуге де, кейіпкерлердің қайғысына ортақтауға да оңай, әрі көпшілікке таныс.

Диаспора әдебиетінің туындылары әдетте мигрант авторлардың өздері мен өз айналасының тәжірибелерін негізге ала отыра, мигранттардың бастарынан өтетін мәдени, нәсілдік, этникалық, тиесілілік, эмоционалды қақтығыстардың түртүрін сипаттайды. Осы тұста Джумпа Лахиридің шығармашылығында ерекше назарға ие болатын дүние – бұл оның мигранттардың бірінші буындарына қарағанда азырақ қарастырылатын екінші, үшінші буын өкілдеріне көбірек назар аударып, оларға туғаннан бері бекіген «бөтен» статусына қарамастан өз тиесіліліктерін іздеуі, осы жолдарында өздерін жоғалтуы мен мигранттық статустарын қабылдап, тек өздеріне тән гибриді бірегейліктерін жасау тәжірибелерін өз кітаптарында шебер баяндауы болып табылады. Автордың сөздеріне сай бұл шығармаларда ол өз басынан өткізген сәттері мен сезімдерін де жасыратынын ескерсек, онда бұл туындыларды біз екінші буын мигранты атынан баяндалған шынайы өмірдің көріністері ретінде қабылдауымыз қажет. Бұл кейіпкерлер үшін өздері дүниеге келген төл отандары ата-анасы үшін бөтен мекен болып табылады. Осы кереғарлықтың нәтижесінде бұл кейіпкерлер өз ата-аналары секілді, кейде тіпті олардан да бетер адасу сезімі мен бірегейліктерінен айрылу мәселелерін бастарынан кешіреді. Ата-анасының өз атамекендеріне деген сағынышы, ондағы естеліктері туралы толассыз әңгімелер мен үнділік мәдени құндылықтарға беріктіктігінің аясында өскен екінші буын мигранттары өз ойларында осы атамекенге деген жалған сағыныш пен бауырмалдықты жасап алады. Дегенмен, бұл иллюзиялары оларды өздері туғанынан өзін қоршаған қабылдаушы қоғамда оларды «бөтен» статусын иелендіріп, өздерінің қаншалықты бұл мәдениеттен де ада екендерін түсінуге мәжбүрлейді.

Мақала Джумпа Лахиридің әңгімелеріндегі мигранттардың екінші буын өкілдерінің бірегейлік мәселелерінің сырын ұғуды мақсат етеді. Мигранттардың бірегейлігі қалыптасатын екі мәдениет арасындағы үшінші кеңістіктің көрінісін, осы жерде олар ие болатын гибриді

бірегейлікті табуын зерттейді. Олардың өздерін қоршаған американдық күштің ықпалына ұшырай отыра, үнділік мәдениетке беріктіктерін сақтауға тырысуы, туған және жаңа бірегейліктері арасындағы таңдауы, осы жолдағы олардың жай-күйі мен шешімдері, түйген ойлары мен алған сабақтары қарастырылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақаланың қолданылған әдебиеттер негізін ағылшын тілді ғалымдардың еңбегі құрағаны таңқаларлық жайт емес. Ең алдымен мақала Джумпа Лахиридің «Сырқаттар сыры» еңбегі жайлы болғанымен, мақаланың тірегін осы жинақтың «Пирзада мырзамен өткен кешкі астар», «Уақытша құбылыс», «Құтты үй» әңгімелеріндегі екінші буын мигранттарының мәдени бірегейлік мәселелері құрады. Үнділік диаспора авторларының ішінде Джумпа Лахири тек қана ең танымалы ретінде ғана емес, зерттеушілер тарапынан өз шығармаларына көптеп назар аударған жазушы ретінде де ерекшеленеді. Көптеген зерттеушілер Лахиридің шығармаларын олардың кейіпкерлерінің басынан өтетін этникалық, нәсілдік немесе мәдени мәселелерін талдауға тырысады. Сондықтан да, мақаланы жазу барысында Хирал Макван, Шия Тейлор секілді әдебиеттанушылардың Джумпа Лахири жайлы еңбектері қолданылды. Ғылым әлемінде диаспора авторларын диаспорадан шыққан әдебиетші, сыншы, ғалымдардан артық ешкім зерттемеген болар сірә. Бахаре Бахманпур, Рана Суджата, Раджини Шрикант, Шалин Сингх секілді Батыстағы азиат зерттеушілердің еңбектері тақырыпты диаспора өкілдері ретіндегі көзқарастан түсінуге мүмкіндік берді. Одан бөлек постколониалды әдебиет пен мәдени бірегейлік теориясын тереңірек зерттеу үшін Хоми Бхабха, Эдвард Саид, Дэвид Голдберг секілді іргелі ғалымдардың туындылары қарастырылды.

ТМД ғалымдарының ішінде Глостанова М.В., Толкачев С.П. секілді әдебиеттанушылардың постколониалды әдебиет пен мульткультурализм теориясы жайлы еңбектері мен Шевченко А.Р., Несмелова О.О. сынды зерттеушілердің Джумпа Лахиридің шығармашылығы жайлы жұмыстары мақаланың деректер көзіне айналды. Қазақстандық үндітанушылар тарапынан үнді диаспора әдебиеті немесе Джумпа Лахири шығармашылығы жайлы еңбектер әлі жарық көрмегендіктен, бұл мақала қазақ үндітану ғылымындағы жоғарыда аталған тақырыптар жайлы алғашқы жұмыс болып табылады.

Мақаланы жазу барысында әдебиеттануды зерттеу әдіснамасының әдістері қолданылды. Атап айтқанда, Джумпа Лахири мен оның кейіпкерлерінің арасындағы байланысты зерттеуде биографиялық әдіс қолданылса, кейіпкер мигранттардың өмір-салтын сол замандардағы жағдайларлармен байланыстра зерттеу үшін мәдени-тарихи, тарихи-генетикалық әдістер көмекке келді. Одан бөлек мақалада Лахридің әңгімелерін оқи отыра, оларға талдау жүргізуде баяндау әдісі қолданылса, кейіпкерлерінің бірегейлік мәселелерін тереңірек ұғынуға психоаналитикалық әдіс мүмкіндік берді.

Талқылаулар мен нәтижелер

Жоғарыда аталғандай бұл мақалада Джумпа Лахиридің «Сырқаттар сыры» жинағының төрт түрлі әңгімесі аясында біз екінші буын мигранттарының бірегейлік мәселелеріне тереңірек үңілетін боламыз. Жинақтың ең алғашқы «Уақытша құбылыс» («A Temporary Matter») деп аталатын әңгімесі Америкада қоныстанған екінші буындағы үнділік мигрант Шобаның атынан баяндалады. Оқиға нәрестесінен айырылғаннан соң күйеуімен ажырасу алдында тұрған Шобаның шешіміне әсер еткен уақытша құбылыс – жөндеу жұмыстары салдарынан жарық болмаған 8 кеште орын алады. Бұл күндерге дейін жұбайлардың қарым-қатынасы оларды «өздерінің 3 бөлмелі пәтерлерінде бір-бірінен қашудың нағыз майталмандарына айналдырған еді» (Lahiri, 2019:15). Ал бұл уақытша құбылыс Шоба мен оның күйеуі Шукумардың бір-бірінің алдына келіп, өздерінің уайымдары мен осы уақытқа дейін айтылмаған терең ойларын ақтаруға қажетті жағдайды құрып береді. Бірақ кейіпкерлердің бір-біріне ашылулары олардың некесінің қайта жандануын емес, керісінше аяқталуын жылдамдатады.

Шоба секілді Шукумар да АҚШ-та дүниеге келген. АҚШ-тағы екінші буын мигранттары болу оларға өз бірегейліктері мен оның табиғатын үңіле зерттеп, керек болса жаңа, дербес бірегейліктерін құрастыруға мүмкіндік береді. Шобаның жағдайында оның өз атамекеніне көптеген сапарлары мен үнділік дәстүр-салтқа әлі де берік анасымен жақын қарым-қатынасы оған өз бірегейлігінің амбивалентті қасиетін тереңдеті түседі. Шобаның анасы оларға қонаққа келген сайын үнділік тағамдар пісіріп, үйдің бұрыш-бұрыштарына мінәжат орындарын құрастырып, үнділік салт-дәстүрлерді еске түсіру арқылы олардың үйін кішігірім Үндістанға

айналдырады. Ал бала күнінде әкесімен бірге Үндістанға саяхаттардың орнына американдық жаздық лагерьлерді таңдаған Шукумар өзінің үнділік бірегейлігі туралы сұрақтарға әкесі қайтыс болғаннан кейін ғана жауап іздей бастайды. Өзінің тиесілігін табу мақсатында ол үнділік тарих, мәдениет пен әдебиеті жайлы еңбектерді зерттеуді аса қызығушылықпен жүргізсе де, жеке өзіне тән Үндістандық тәжірибесі мен естеліктері болмағаны оны өкіндіреді. Осындай үнділік әдебиетке қызығушылардың кештерінің бірінде ол Шобамен кездесіп, екеуінің қарым-қатынасы басталады.

Американдық әдебиет сыншысы Шрикант өз еңбегінде «АҚШ-тағы этникалық зерттеулер мен мультикультурализм қозғалысының арқасында Америкада туылған азиялық зерттеушілер өздерінің этникалық және нәсілдік тамырларын іздеуге ынталанды» деп көрсетеді (Srikanth, 2003:96). Бұл оларды өз атамекендерін іздеп, ата-бабаларының мұраларын зерттеуге итермелейді. Әңгіменің басты кейіпкері Шукумар 35 жастағы Үндістан тарихы жайлы докторлық зерттеулерін жүргізіп жүрген зерттеуші ретінде бейнеленеді. Және оның Үндістанға қатысты өз тәжірибесі мен толық қалыптасқан үнділік бірегейлікке ие Шобамен қарым-қатынасы да Шукумардың өз бірегейлігін табуындағы бір қадамына айналады.

Екінші буын мигранттары қабылдаушы мәдениетте туылғандықтан, өздері үшін ендігі «төл» болып саналатын сол қоғамға оңай ассиляцияланады. Бірақ қабылдаушы қоғам тарапынан олар бәрібір бөтен болып қала береді. Хирал Макваннның мигранттар туралы мына тұжырымы осы буынның жағдайын дәл сипаттайды: «жаңа қоғамға барынша жақынырақ сіңісу, бәрібір де, диаспораның ол жерде өзін үйдегідей сезінетіндегін білдірмейді» (Macwan, 2014:46). Әңгіменің барысында қараңғыда басталатын өздерінің жүрекжарды әңгімелерін тағатсыздана күтіп отырған жұбайлар өздерінің көршілерінің жарығы бар көшелердегі жиынға шақыртуларынан бас тартады. Бұл бас тарту кейіпкерлерді өздерінің естеліктеріндегі жарықтың жиі болмай қалатын Үндістандағы шам жарығы аясында әңгімелесу дәстүрін таңдауының, американдық бірегейліктеріне қарағанда үнділік бірегейліктерінің алға шығуының белгісіне айналады. Олардың қараңғы кештерде бір-бірімен бөліскен ашылуылары оларға өздерінің шашылған «мендерін» қайта жинақтауға ғана емес, өздерінің американдық емес үнділік болып табылатын бірегейліктерін де қабылдауға көмектеседі. Өз әң-

гімелері барысында жұбайлар бір-біріне үнділік мәдениеттің өздері қабылдай алмайтын тұстары мен басқа мәдениеттерді жаншып, трансформациялануға мәжбүрлейтін американдық қоғамға деген наразылықтарын бөліседі.

Автор Шоба мен Шукумардың ара-қатынасы арқылы бірегейлігі екі түрлі дәрежедегі екі тұлғаның диалогын, дәлірек айтқанда, диалогтың мүмкін еместігін көрсетеді. Үнділік бірегейлікте тәрбиеленіп өскен Шоба қайғылы жағдай орын алғанға дейін нағыз үнділік дәстүрге сай жар болады. Алайда Шукумардың іссапарының уақытында баласын жоғалтып алғаннан соң Шоба үшін бәрі өзгереді. Бұдан былай ол күйеуінің, үйінің жағдайын жасауды тастап, жұмысқа шығып кетеді. Шоба осы уақытқа дейін өзінің үнділік бірегейлігі американдық өмір жағдайында оған ешқандай қауіпсіздік пен жайлы мір сыйламағанын мойындап, ол жайлы Шукумармен бөліседі. Шукумардың да Шобаның үнділік бірегейлігінен ажырап, жұмысқа шыққан сәтінен бастап оған көңілі суып кеткені жайлы шындықты естіген уақытта мәселенің шешімі өзі-ақ анықталады.

Шынында, екінші буын мигранттары үшін екі бірегейліктің арасында тек біреуін таңдап, екіншісі жоқтай өмір сүру ыңғайсыз аяқ киіммен серуендегенге тең. Ол серуендеу барысында өзіне берілген міндетті дұрыс атқарып, аяқты сыртқы ортадан таза ұстағанымен, ол аяқта болған уақыттың еш сәтінде адам өзін еркін сезінбей, барлық ойы оны тезірек шешіп, жайына қалдыру болар еді. Шығарманың соңында жөндеу жұмыстары күткеннен ертерек аяқталып, кештерде жарықтың өшуі доғарылады. Бұл шешім қабылдау уақытының туғанын білдіреді және Шоба бұл некеден шығу жайлы шешім қабылдайды. Шукумар үшін де, Шоба үшін бұл неке диаспорадағы олардың маргиналды халін бірге бөлісіп, екі мәдениет арасындағы адасуын түсінетін өзге өкілдермен тығыз қарым-қатынасты болу қажеттілігінен туған дүние іспеттес екенін түсінеді. Бұдан былай Шукумардың күткен бірегейлігінде өмір сүруді қаламаған Шоба өз бірегейлігін жарықтан іздейді. Ал, өз тәжірибесінің жоқтығын Шобаның естеліктерімен толтырғысы келген Шукумар өз бірегейлігінің мәселелерін сол жарық сөндірулі сәттерде қалдыруды таңдайды. Жоғарыдағы мысалға қайта келер болсақ, Шукумар қанша ыңғайсыз болса да өзіне ыңғайсыз аяқ киімде қала беруді таңдаса, Шоба мигранттардың нағыз гибриді бірегейлігі пайда болатын екі мәдениет арасындағы үшінші кеңістікке өтіп, өзінің дербес бірегейлі-

гін жасауды жөн көреді. Осылайша, Шобаның үнділік бірегейлігі талап ететін патриархалды отбасы үлгісі мен есеппен құрылған некеге қарсы шығуы, оның төл бірегейлігіне деген сатқыныдығының көрінісіне емес, оның өзінің мигранттық болмысына сай өзінің гибриді бірегейлігін жасауына деген алғашқы қадамына айналады.

«Уақытшы құбылыстың» бас кейіпкері Шоба өз бірегейлігін құрастыру жолында өз некесін құрбан етсе, жинақтағы келесі бір «Құтты үй» («This Blessed House») атты әңгімесінде жаңа ғана отасқан жас жұбайлар – Санджив пен Таниманың некесі қауіпті жағдай астында қалады. Енді бұл әңгімедегі оқиға АҚШ-та қоныстанған екінші буын мигранты Сандживтың атынан баяндалады. Әңгіме желісі оның өзі секілді екінші буын мигранты Танимамен енді шаңырақ көтерген сәтінде, яғни олардың бір-біріне ең эмоционалды тәуелді кездерінде орын алады. Өздерінің алғашқы жұбайлық қоныстарына көшіп келген олар өздерінің жаңа үйлерінің түкпір-түкпірінен алдыңғы қожайындардан қалған христиандық бұйымдарды табумен болады. Бұл жағдай Таниманы баладай қуанытып, ол үйге «құтты үй» деген ат береді. Таниманың қуанышын түсіне алмаған Санджив, керісінше, әр бұйымды тапқан сайын ашуланып, ескі қожайындарға шағымданып жүреді. Өзінің есімін ағылшыншалап Твинкл деп атауды сұрайтын Танима – екінші буындағы диаспора өкілі ретінде өз бірегейлігін толығымен танып, қабылдаған кейіпкер болып табылады. Бұл жайлы постколониалды теориялар зерттеушісі, профессор Бахаре Бахманпур өзінің «Сырқаттар сыры» жинағы жайлы мақаласында Таниманың «Басқаның» мәдениетінде ұзақ уақыт бойы өмір сүргендіктен, ол өзі үшін осы қоғамда жайлы күн кешіп, басқаларға қарағанда көбірек жетістікке жетуге мүмкіндік беретін гибриді бірегейлікті жасап алғандығын айтады (Bahmanpour, 2010:47). Танимаға дәл осы бірегейлігі түрлі мәдениеттер арасында еш жаракатсыз көшіп-қонуға мүмкіндік береді және сол үшін де үйден табылып жатқан бұрынғы қожайындардың мүлкі оның бірегейлігін еш қатер астында қалдырмайды. Жиырма жеті жастағы Танима Сандживпен танысар алдын ғана өзінің американдық жігітімен ара-қатынасын аяқтаған еді. Үнділік дәстүрге берік жігітпен некеге тұрғанына қарамастан, Танима дәстүрлі үнділік әйелдер секілді күні бойы ас үйде үнділік тағамдар дайындаумен шұғылданбайды. Оның орнына ол дүкеннен алдын-ала дайындалған піскен тауық пен басқа да

тағамдарды сатып ала салады. Ал үй шаруасымен айналысқанды ол мүлдем ұнатпайды, тіпті, ас үйдегі үнділік дәмдеуіштер жасауға арналған блендерді қолдануды да білмеді. Дәл осындай Танима мен Сандживтің қарым-қатынасын әңгімелей отыра автор үнділік дәстүрге сай, есеппен құрылған некенің, бірі ешбір бірегейлікке тәуелсіз, ал екіншісі өзінің төл бірегейлігіне барынша берік екі мигранттарың арасындағы қарым-қатынасының шиеленісін көрсетуге тырысады. Осы тұста үнділік диаспора арасындағы өз диаспорасының өкіліне ғана үйлену дәстүрінің бүгінгі таңға дейін көп отбасыларда сақталып қалғанын да айта өту керек. Санджив кейіпкері бізге қабылдаушы қоғамның доминантты мәдениетінің ықпалына еріп кетуден өзін барынша тыятын үнділік мигранттың бейнесін көрсетеді. Дегенмен әңгімені оқуды жалғастыра отыра біз бұның тағы да жай қарсылықтың иллюзиясы екенін ұғынамыз. Өз алдына Санджив Массачусетс университетінің түлегі. Ол АҚШ-тың тұрғыны ретінде өзіне берілген барлық мүмкіндікті шебер пайдалана білгендіктен өз жұмыс істейтін компанияның вице-президентіне дейін өскен. Оның қарамағында он шақты қызметкері мен жеке хатшысы жұмыс жасайды және анасының айтуы бойынша ол үш отбасыны толық қамтамасыз ете алатын материалдық жағдайға ие. Өзінің бос уақытында Санджив классикалық музыка тындағанды ұнатады, сондай-ақ барша патриархалды ұстанымдарға қарамастан Танимаға қарағанда үй тірлігімен көбірек айналысады. Ол дәл осы өзін қоршаған батыстық сән-салтанаттан, мұндағы өмір өзіне сыйлайтын барлық мүмкіндіктер мен артықшылықтардан ләззат алады. Бірақ Санджив Танимаға қарағанда бірегейліктің өзге түріне ие, себебі ол мұның барлығына қарамастан өзін осының бөлігі ретінде мойындаудан бас тартады. Сол үшін де олар дәрістерден шаршап шыққанда қаланың келесі бұрышындағы үнділік ресторанға барып, үнділік тағамды рехаттана жейді, үнділік музыкаларды тыңдайды және танима биікөкше киіп өзінен биік болып кеткен сәттерде ашуланады. Санджив өз санасында үнділік дәстүрлі патриархалды көзқарастарға тәуелділікті көрсетеді және Таниманың да үнділік мәдениет пен құндылықтарды қабылдап, қастерлегенін қалайды. Сол үшін де жаңа үйден табылған христиандық бұйымдарға қуанған Танимамен оларды лақтырып тастау үшін күн сайын жанжалдасады. Дегенмен де оның бойындағы бұл агрессия өз болмысындағы үнділік мәдениеттің соңғы бөліктерін сақтап қалуға деген ұмтылысынан туындайды.

«Құтты үйдің» тұрғындары бірегейліктерінің екі түрлі табиғаты оларға болып жатқан жайтты екі түрлі кештіртеді. Танима өзі тиесілі деп санаған екі мәдениетті де қабылдап үйренген және ол екеуінің арасында ойы ауыса алады. Санджив, керісінше, өз мәдениетінің символдарынан басқасын қабылдай алмайды және өзінің сол басқа мәдениет ішінде қолайлы өмір сүріп жатқанын мойындамайды да өзін сол басқамен араласып кетуден тыяды. Десе де Санджив та, Танима да тиесілі диаспора қоғамына сай келетін мультикультурализм концепциясы көптеген мәдениеттердің бар екендігін мойындау мен ешбір азшылықтың мәдениетінің маргиналданып, бөтен болып кетуіне қарсы тұру болып табылады. Осылайша, бұл орта аралас мәдениеттердің түрлі аспектілерін қабылдау мен мақұлдауды алдыңғы орынға қояды. Танима осы ортаның бұл заңдарын қабылдағандықтан, ол басқа мигранттар секілді әрдайым бөтен статусындағы өмір мен кезбеліктен өзін босатып алады. Бірақ, шын мәнінде, Танима бұл американдық өмір салтын қолдан жасаған жоқ. Бұл өмір салты оны туғалы қоршағандықтан, ол жай ғана оларға ере береді және бұл үшін үнділік құндылықтар алдында еш ұят сезінбейді. Ол бұл «Басқаның» мәдениеті мен өмір салтын қабылдап қана қоймай, Америкада туған үнділік ретіндегі өз бірегейлігін де мақтаншыпен иемденеді. Бұл тұста Санджив секілді бірбеткей кейіпкерлер де өздерінің бірегейлігінің гибриді түсын қабылдай алатынын айта өту керек және Санджив бейсаналы түрде оны қабылдап қойған да. Бірақ, саналы түрде ол өзінің американдық бірегейлігін мойындауды үнділік бірегейлігіне жасалатын сатқындық ретінде түсінеді де, гибриді бірегейлік деген бір бірегейліктің пайдасына қарай біреуін жығу емес екенін қабылдағысы келмейді. Танима өз бірегейлігінің гибриді сипатын қабылдау үшін, ең алдымен, Сандживтің ашуы секілді, өз туған диаспора өкілдерінің тарапынан туатын кедергілерге және қабылаушы мәдениеттің тарапынан болатын қыспаққа төтеп бере алды. Джумпа Дахири де өзінің өткен күндерін еске ала отыра, өзін американдық деп атаудың әлі күнге дейін қиын екендігін айтады: «Екінші буындағы мигранттар үшін көзбелік, жалғыздық пен бөтендік, өз әлеміңнен ажырағаныңды түсіну мен оны сағыну, өздерінің атамекендерімен тығыз байланыстары, естеліктері бар бірінші буындағы мигранттарға қарағанда әлдеқайда қиын. Мен толықтай тиесілі бір де бір мекеннің жоқтығы мені бала күнімде көп алаңдатын. Қазір ол мені қатты мазаламайды» (Taylor, 2008).

Таниманың кейіпкері арқылы біз екінші буын мигранттарының ішіндегі өздерінің бірегейлік жарақаттарын жеңген, өз өмірлеріне қажетті қолайлы жағдайды жасап алған, өздерін тапқан жеңімпаздарды көреміз. Бұндай кейіпкерлердің жеңісі, әрине, Санджив сияқты өзін танудан қашатын, жаңаны қабылдап, оған бейімделу, туғанды сату секілді болып көрінетіндердің ашуын тудырады. Осы ашу әңгіме соңына дейін Сандживпен бірге болады. Бірақ, егер біз бұл ашудың өзегіне үнілер болсақ, оның Сандживке оның ата-анасынан, өз атамекенін тастап кеткендері үшін өздерін кінәлі сезінетін бірінші буын мигранттарынан берілгенін түсінер едік. Дәл осы кінә аясында тәрбиеленгендіктен Сандживтің өзі мүлдем танымаса да үнділік болғаны үшін ғана Танимамен үйленуінің, Таниманың бойында дәстүрлі үнді әйелдеріне лайық дым болмаса да оған берік болуының, керек десе, тіпті оның міндеттерін өз мойнына алуының да себебі айқындалады. Әңгіменің соңы жұбайлардың үйіне қоныс тойға жиналған қонақтарға үйден табылған барлық христиандық бұйымдарды қуана көрсетіп жүрген Танима мен оны асқан қызығушылықпен тыңдап жүрген қонақтарды кеш бойы бақылап, өзінің жеңілгенін түсінген Сандживтің күрсінудімен аяқталады.

Танымал постколониалды зерттеулер теоретигі Хоми Бхабха Танима секілді екінші буын мигранттарының өздерінің гибриді бірегейлігін қалыптастыру сәтін «тергеу сәті» деп атайды. Бұл сәтте субъект колониалды билік тарапынан ғана емес, өзі тиесілі диаспора тарапынан да сұралады. Себебі, енді олар екі жақтың өкілдеріне де толықтай ұқсамайды. Және бұл жағдайда оның жауабы өзін таныстырудан алдын, мәдениет пен саясат, қалаулар мен тілектер туралы сұрақтардың жауабына айналады. Мигранттық болмыс туған «Менге» айналған кезде, ол үнділік диаспораның өзге мүшелері үшін «Басқаға» айналады. Осылайша, мигранттық бірегейлік «бір уақытта сіз бізбен біргесіз де, бізге қарсысыз да» деген ұстанымның көрінісіне айналады. Бірақ, мұндағы Танима секілді жеңімпаз мигранттардың басты артқышылығы – басқалардың өздері туралы ойына қарамастан бақыты және толыққанды болуын жалғастыра беруі мен олардың бұл күйі осы жеңістерін одан әрі мәнді ететіні болып табылады.

Жоғарыдағы әңгіме кейіпкерлері Шоба да, Сандживте да өздерінің бірегейліктері жайлы сұрақтарға жауап іздеп, оларды шешумен ересек шағында айналыса бастайды. Дегенмен жинақтың келесі бір әңгімесінде Джумпа Лахири

оқырмандарды бұл сұрақтардың енді мазалай бастайтын кезеңіне, яғни, екінші буын мигранттарының бала кезеңіне алып келеді. «Пирзада мырзамен өткен кешкі астар» («When Mr. Pirzada Came to Dine») атты әңгімесі Үндістаннан АҚШ-қа қоныс аударған бенгалдық отбасында дүниеге келген он жасар Лилияның атынан баяндалады. Әңгіме Лилияның отбасының күн сайынғы қонағы Пирзада мырзаның оқиғасын баяндайды. Ол Британдық Үндістанның тәуелсіздік алғанынан кейінгі өзінің үнділік пен пәкістандық тиесіліктерінің арасында өз орнын іздеп жүргенінде бангладештік азаматтыққа ие болған мигрант. Айта өтер жайт әңгімедегі жайт 1971 жылдардағы Бангладештің тәуелсіздігі үшін орын алған азаматтық соғыстың тұсында орын алады. Осылайша, автор Пирзада мырзаның бірегейлік мәселесін тек қана мораль тұрғысындағы сұраққа ғана емес, оның азаматтығы мен ұлттық бірегейлігі тұрғысындағы ізденіс сұрағына айналдырады. Пирзада мырзаның атамекені Шығыс Пәкістанда әйелі мен қыздары қалған және болып жатқан жайттар себебінен ол олармен хабар алмасудан қалады. Бұл оның жырақтағы күндерін одан әрі төзгісіз ете түседі. Пирзада мырзаның бұл арпалысы он жасар Лилияның назарын тыс қалмайды. Үндістаннан көшіп келген ата-анасының үнділік құндылықтарға беріктігі мен өзінің айналасындағы американдық ортасының ықпалында қалған оны өз бірегейлігі жайлы сұрақтар ерте мазалай бастайды. Пирзада мырзаның өз үйіне қонаққа келе бастауы жайлы Лилия былай еске алады: «Үй жақтағы супермаркеттерде қыша майлары сатылмайтынына, дәрігерлердің үйге келіп емдемейтініне, көршілердің ескертусіз қонақтамайтынына ата-анам кейде бір-біріне шағымданатын. Тіпті өз отандастарын табу үшін, олар университеттің мекен-жай анықтамалығын ақтарып отырып, үнділіктердің аты-жөнін түртіп алып отыратын. Пирзада мырзаны да олар тап осылай тауып алып, үйге қонаққа шақырды» (Lahiri, 2019:40).

Пирзада мырзаның үнділік сырт келбетін, сөйлейтін тілі мен үстелдің басындағы мәнерін, бәрін-бәрін өз ата-анасына ұқсатқандықтан Лилия оны «үнділік мырза» деп атай бастайды. Бірақ, бұл атауын өз ата-анасының жанында айта қойғаны сол екен, оған әкесі: «Пирзада мырза – бенгалдық, бірақ ол мүсылман. Сондықтан ол Үндістанның емес, Шығыс Пәкістанның тұрғыны... Қарашы, Лилия, бұл мүлде басқа ел, сондықтан да, ол картада басқа түспен боялған», - деп, Пирзада мырзаның туған жерін картдан тауып, көрсетеді. Пирзада мырзан өзінің үйінде

өткізген кешкі астарда мұқият бақылаған Лилия үшін, оның өз отбасынан артықшылығын көріп, әкесінің сөздерін түсінуі қиынға соғады. «Мен түк те түсіне алмайтынмын. Пирзада мырза да, менің ата-анам да бір тілде сөйлейтін, бір қалжыңға күлетін, бірдей түр-әлпетке ие еді, маринадталған мангоны жеп, күнде кешке күрішті қолмен асайтын. Тура менің ата-анам сияқты Пирзада мырза да үйге кірерден бұрын аяқ-киімін шешетін, ас қорытуды жақсарту үшін тамақтан соң фенхель шайнайтын, ішімдік ішпейтін, кешкі астан соң піспенанды шайға малып жеп ұзақ отыратын» (Lahiri, 2019:41). Тәуелсіздік алғаннан кейін Үндістан мен Пәкістанның екіге бөлінуі туралы баяндай отыра, Лилияның әкесі үнемі Американың білім беру жүйесін де сынап отыратын: «Сен өзі онда қазір не болып жатқанын білесің бе? Ал, Шығыс Пәкістанда тәуелсіздік үшін күрес жүріп жатқанын ше?... Сендер мектепте нені оқисыңдар өзі? Тарих, география өтесіндер ме?», – деп әкесі Лилияны тергеудің астына алған уақыттарда, оның анасы: Біздің қызымыз мектепте көптеген пайдалы дүниелерді оқиды. Біз қазір осы елдің тұрғындарымыз, ал Лилия болса осы елде дүниеге келген. Егер біз өзіміздің елде тұрсақ Лилияға жақсы мектеп табу үшін қанша қиналатын едік. Лилия жарық болмаған кештерде май шамның жарғына телміріп, сабағын әрең оқып отырушы еді. Қосымша дайындалу деп, бітпейтін емтихандар деп, қалай миымыз аштынын тағы да ойла! Ал мұнда бұл қыз Үндістан мен Пәкістанның бөлінуі туралы қайдан білсін», – деп Лилияны ақтап алатын (Lahiri, 2019:43). Әрине, өз туған жеріне деген толассыз сағыныштар аясында әкесі Лилияның өз атамекеніне, оның тарихына өзіндей қызығушылық танытып, кешкі астың басында күн сайын қосылып тұратын Үндістан туралы жаңалықтарды мұқият тындап, түсінгенін қалайды. Шынында, Лилияның әкесінің кейіпкері бірінші буынның мигранттарының ата-ана рөліндегі қарапайым, әрі танымал үлгісі болып табылады. Азиядан шыққан американдықтардың өз атамекендеріне деген қызығушылығы мен ұмтылысы жайлы сөз қозғай отыра, әдебиеттанушы Раджини Шрикант бұл ұмтылыс олардың АҚШ азаматы ретіндегі онсыз да ауыр жағдайын одан әрі ушықтыруы мүмкін екендігін айтады. Тіпті бұл ұмтылыс олардың осында туып өскеніне қарамастан, олардың азиаттығы негізіндегі бөтендіктерін алға шығарып, олардың басқа американдықтардан өзгешелігін айқындап, олармен қарым-қатынасына сызат түсіруге дейін баруы мүмкін екендігін ескертеді. Осы тұста диаспора-

дағы балаларға қатысты білім жүйесін туралы Шрикант былай дейді: «Бұл жағдайда нағыз педагогтың мақсаты жай ғана налып отыра беру емес, шәкірттеріне трансұлттық мәселелер мен диаспоралардың даму тенденциялары жайлы аналитикалық тұрғыда ойлауды үйрету... Олардың назарын жергілікті мәселер мен трансұлттық мәселелер арасындағы күрделі байланысты ұғынуға аударту» (Srikanth, 2003:96). Бірақ та, бұл диаспораларды қабылдаушы қоғамның бәрі осы үлгіге лайық құрыла бермейді. Және мұның мысалын біз Лилияның мектептегі ұстазының әрекетінен байқай аламыз. Пирзада мырзамен өткен кешкі астардан кейін Лилия мектеп кітапханасынан Пәкістан жайлы кітаптарды іздеп, зерделей бастайды. Бірде оның осындай кітап оқып отырғанын көрген ұстазы кітапты тап бір киімге жабысқан қоқыстай саусақтарының ұшымен менсінбей көтеруі және Лилияға оқу жоспарында жоқ кітаптарды оқымауын бұйыруы – оның образында автордың АҚШ-тың білім беру жүйесін бейнелегенін аңғартады. Постколониалды теорияларға жүгінсек, бұрынғы отаршыл державалар өздерінің ішінде қандай мәселелер өзекті болып жатқанына қарамастан әрдайым өз отарындағы елдердің бірегейлігін сақтап қалуға тырысатын көрінеді. Нәсілдік теориялар саласының профессоры Дэвид Голберг өзінің бір еңбегінде бұрынғы империалистік мультикультуралистік қоғамдардың бағдарламаларында жиі қолданылатын «алуантүрлілікті бірізділікке келтіру», «алуантүрліліктерді біріктіру» деген сияқты ұрандардың шын мәнінде отаршыл биліктердің өз алдына дара мәдениет ретінді қауқарлы мәдениеттерді тек қана шығармашылық шабыттың бір түрі ретінде қалдырып, өзге, үлкен мәдениеттің бөлшегі ретінде көрсетуі арқылы басқаруының әдісі екенін алға тартады. Және осылай білім бері институттары да, басқа да басқару институттары сияқты «гетерогенді құбылыстарды гомогендеп, реттелмегенді реттеп, бір ағысқа түсіреді» (Goldberg, 2005:82). Өз атамекенінің бір бұрышында Бангладештің азаттығы үшін соғыс жүріп жатқанда мектепте орнаған жайбырақат үнсіздіктің мәнін ұғына алмаған Лилия, оны қоршаған американдық ортаның шын мәнінде өзі тиесілі емес орта екендігі жайлы ойлана бастайды.

Әңгімені баяндай отыра автор Лилияны оның айналасының бөтен ретінде шеттеткен ешбір жағдайды айтпағанымен, Лилия Пирзада мырзамен өткен кештердегі әңгімелер мен мектептегі күндерінің арасындағы айырмашылықты байқай отыра, өзі тиесілімін деп са-

нап жүрген әлемінің, шын мәнінде өзі тиесілі әлемнен мүлде басқа екенін түсінеді. Ол өскен американдық қоғам Лилияның өздерінен басқа, батыстық емес мәдениеттің тасушысы ретіндегі рөлге ие болғанын қаламайды. Отаршыл биліктің өз қол астындағы халықтың бәрінің тілін, діні мен ұлтын бөліп жармастан, бір атау беріп, бір жақтайшаға сыйдырғысы келетіні секілді, Лилия да өзінің айналасындағылары үшін жай ғана Америкада дүниеге келген бала. Сондықтан да ол басқа балаларға қарағанда ешбір кемшіліктерге де, артықшылықтарға да ие болмауы тиіс. Бүгінгі толеранттылықты ту еткен жаһандану заманында бұл үдеріс дұрыс-ақ, әрине. Бірақ, дәл осы алуантүрліліктерінің негізінде өз бірегейліктерін қалыптастырып отырған шығыстық мәдениет өкілдері үшін пәкістандықты үнділік деп танудан өтетін қате жоқ. Сондықтан да, Лилияның әкесі оның жай ғана Үндістаннан шыққан американдық болып қалғаны емес, батыстық мәдениеттегі үнділік бірегейліктің тасушысы, үнділік бірегейліктің мұрагері болып қалғанын қалайды. Дегенмен де, екінші буын мигранттары арасында екі мәдениеттің арасында бір бірегейлігін ғана таңдап, өзгесін қалдыра беруі өте сирек орын алады. Ал, Лилия болса, бұл екі бірегейлік арасындағы кезбелікке өз жасынан ерте ұшырайды. Әңгіме соңында Пирзада мырза өзінің отбасына қайтар амалын тауып, Лилияның үйіне кешкі асқа келуін доғарады. Ал өз кезегінде бұл кішкентай Лилияға өзінің енді қайта кездеспейтін адамға деген сағынышының қандай болатынын және Пирзада мырзаның өз туған жері мен отбасынан жырақта жүргенде қандай күй кешкенін сезінуін түсіндіреді. Автор бұл арқылы ата-анасының өз атамекендеріне деген шексіз сағыныш сезімінің Лилияға көшуін, бірінші буын мигранттарының өз жоғалту жақаттарын келесі буындарға беру сәтін шебер суреттейді. Осылайша, кішкентай Лилияның ата-анасына тән үнділік мәдениет пен туғалы өзін қоршаған американдық мәдениет арасынан тек өзіне сай, дербес бірегейлігін іздеуге деген саяхаты басталады.

Қорытынды

Джумпа Лахиридің жоғарыда талданған әңгімелерінің барлығындағы бірінші буын мигранттары біз қарастырған екінші буын өкілдеріне қарағанда өз отандарына, үнділік мәдениет пен бірегейліктеріне берік. Өз атамекенінен ажырағаннан соң олар өздерінің осы жоғалтуын өз балалары арқылы емдегісі келеді. Сондықтан

да, кейіпкерлер барша үнділік дәстүр-салттар мен құндылықтар аясында, үнділік тиесілілік иелері ретінде тәрбиеленіп, өседі. Ал, олардың күн сайынғы араласатын американдық ортасы, мектеп пен колледж қабырғалары олардың шыққан тегін ескермей, өздеріне сай, өздерімен бірдей, гомогенді, монокультуралистік идеяларға ие болғанын қалайды. Осындай ортада екінші буын үшін өз тиесіліліктерін табу – бірінші буын өкілдеріне қарағанда екі есе қиындайды. Бірінші буын өкілдері қабылдаушы мәдениет өкілдері үшін әрдайым бөтен, қонақ ретінде саналғанымен, олардың артында өздерінің балалық шағы мен естеліктері, туған-туыстары мен таныс аймақтары бар атамекені тұрады. Ал, осы жаңа мәдениетте туған екінші буын өкілдерінен қауым оларды осы елде туылғандықтан өздеріне ұқсас болады деп күтеді және солай тәрбиелейді. Алайда, өз ата-анасының атамекеніне деген сағыныш сырқатының емі болуы тиіс бұл ұрпақ қалайша өзін жаңа мәдениетке тиесілімін деп айтады? Жинақтағы әңгімелердің кейіпкерлері бұл жауапты әртүрлі іздеді. Шоба өзі үшін жайлылық пен қауіпсіздік сыйлай алмаған үнділік бірегейліктен бас тартып, өзіне сай бірегейлікті іздеуге бел буса, Шукумар қанша ыңғайсыз болғанына, арасында байланыс болмағанына қарамастан қайтыс болған әкесінің көзіндегі боған үнділік бірегейлікте қалуды таңдайды. Ал ата-анасы мен мектебінің ортасында жүріп-ақ өзінің екі мәдениетке де тиесілі еместігін түсінген Лилия өз бірегейлігін іздеуге саяхатын ерте жастан бастайлы. Өзінің екінші буын мигранты ретіндегі артықшылықтарын өз жеңісіне айналдырған Танима гибридті бірегейліктерінің арқасында өзіне қажет қолайлы өмір сүріп, одан барынша ләззат ала алады. Ал, Санджив пен Шукумар

сынды өз тұлғасының ерекшеліктерін зерттеп, өздерін танудан бас тартқандар, осы кейіпкерлер секілді әрдайым қараңғыда, өз жеңілістерінен өздері ашуланып өмір сүруге мәжбүр болады. Лахиридің бұл әңгімелеріндегі кейіпкерлерінің өмір жолы мен тағдыры әртүрлі болғандығы оларды осындай әртүрлі шешімдері қабылдауға әкеліп соқты. Бірақ, біз олардың шешімдерін оларға ортақ екінші буын мигранттары ретіндегі болмыстары тарапынан бір сынауықта зерттейміз. Кейіпкерлерінің бірегейлік мәселелерін шебер суреттей алғанымен, екінші буын мигранты ретінде Джумпа Лахири өзінің бірегейлігін түрлі мәдениеттер тоғысында қалыптастырғандықтан, бұл мәселелерден шығу жолын тек өз көзқарасынан, өз тәжірибесінен баяндайды. Қаншама адам болса, соншама пікірдің болатыны секілді, үнді диаспора өкілдерінің әрбір авторының бірегейлік туралы өз айтары бар және таусылмасын да. Мақаладағы әйел кейіпкерлерді Лилия, Шоба және Танима ретімен тізе отыра, біз екінші буын мигранттарындағы гибридті бірегейлік жайлы ойлардың алғашында санада құрыла бастауының, кейін тағдыр тәлкегімен жүріп оның ұмыт болғанын және соның салдарынан туындайтын тұрмыстағы сәтсіздіктерді орын алуын, кейін оны жасауға деген талпыныстың туындауы мен соңында, оның сәтті түзіліп, мигрант ретіндегі өмірді барынша қолайлы етуінің куәсі боламыз. Осылайша, бұл мақала қарастырған автор мен оның кейіпкерлерін зерттеу нәтижесінде гибридті бірегейлікке ие болу – бұл мигранттар үшін ең дұрыс шешім деген шешімге келгенімізбен, әртүрлі өмірлік жағдайларда өмір сүретін барша мигранттар үшін дұрыс шешім – олардың өздері лайық деп тапқаны болатынын естен шығармауымыз қажет.

Әдебиеттер

- Bahmanpour, Bahareh. (2010). Female Subjects and Negotiating Identities in Jhumpa Lahiri's *Interpreter of Maladies*. *Studies in Literature and Language* Vol.1, 43-51.
- Bhabha, Homi K. (2004). *The location of Culture*. New York: Routledge. 408 p.
- Goldberg, David Theo. (2005) Heterogeneity and Hybridity: Colonial Legacy, Postcolonial Heresy. *A Companion to Postcolonial Studies*. 2nd edition, 72-86.
- Лахири Дж. (2019). *Толкователь болезней*. Санкт-Петербург: Аркадия. 253 с.
- Lahiri, Jhumpa. (2000). *Interpreter of Maladies*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt. 208 p.
- Macwan, Hiral. (2014). Struggle for Identity and Diaspora in Jhumpa Lahiri's the Namesake. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*. Vol.3, 45-49.
- Rana, Sujata. (2010). Diasporic Crisis of Dual Identity in Jhumpa Lahiri's The Namesake. *Language in India*. Vol.10, 177-184.
- Shaleen, Singh. (2008). Diaspora Literature: A Testimony of Realism. An Online Journal of Kashmiri&Diasporic Writing. <https://kashmirlit.org/diaspora-literature-a-testimony-of-realism/> (accessed February 6, 2024).
- Srikanth, Rajini. (2003). "Unsettling Asian-American Literature: When More than America is in the Heart." In *Beyond the borders: American literature and post-colonial theory*, edited by Deborah L., 92-110. London: Pluto Press.
- Taylor, Christopher. Change and Lost. The Guardian. June 21, 2008, Books. <https://www.theguardian.com/books/2008/jun/21/saturdayreviewsfeatures.guardianreview5> (accessed February 6, 2024).

Taylor, Shea. (2008). Interpreter of Maladies: A Rhetorical Practice Transmitting Cultural Knowledge. *Reason and Respect*. Vol.4, Issue 1. Article 2.

Тлостанова М.В. (2008). *От философии мультикультурализма к философии транскulturации*. Москва: РУДН. 251 с.

Толкачев С. П. (2013). Мультикультурализм в постколониальном пространстве и кросс-культурная английская литература. Знание. Понимание. Умение. http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/1/Tolkachev_Multiculturalism-Cross-cultural-Literature/ (accessed February 6, 2024)

Шевченко А. Р., Несмелова О.О. (2019). Два поколения, два восприятия: Образы иммигрантов в малой прозе Джумпы Лахири. *Филология и культура*. №3(57), 198-205.

Harehdasht, Hossein and Muhammad Atee, Leila Hajjari. (2018). Heirs of Ambivalence: The Study of the Identity Crisis of the Second-Generation Indian Americans in Jhumpa Lahiri's Interpreter of Maladies. *Internation Journal of Applied Linguistics&English Literature*. Vol.7, Issue 2.

References

Bahmanpour, Bahareh. (2010). Female Subjects and Negotiating Identities in Jhumpa Lahiri's Interpreter of Maladies. *Studies in Literature and Language* Vol.1, 43-51.

Bhabha, Homi K. (2004). *The location of Culture*. New York: Routledge. 408 p.

Goldberg, David Theo. (2005) Heterogeneity and Hybridity: Colonial Legacy, Postcolonial Heresy. *A Companion to Postcolonial Studies*. 2nd edition, 72-86.

Lahiri, Jhumpa. (2019). *Tolkovatel' bolezney*. Saint Petersburg: Arkadiya. 253 p.

Lahiri, Jhumpa. (2000). *Interpreter of Maladies*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt. 208 p.

Macwan, Hiral. (2014). Struggle for Identity and Diaspora in Jhumpa Lahiri's the Namesake. *International Journal of Humanities and Social Science Invention*. Vol.3, 45-49.

Rana, Sujata. (2010). Diasporic Crisis of Dual Identity in Jhumpa Lahiri's The Namesake. *Language in India*. Vol.10, 177-184.

Shaleen, Singh. (2008). Diaspora Literature: A Testimony of Realism. An Online Journal of Kashmiri&Diasporic Writing. <https://kashmirilit.org/diaspora-literature-a-testimony-of-realism/> (accessed February 6, 2024).

Srikanth, Rajini. (2003). "Unsetting Asian-American Literature: When More than America is in the Heart." In *Beyond the borders: American literature and post-colonial theory*, edited by Deborah L., 92-110. London: Pluto Press.

Taylor, Christopher. Change and Lost. The Guardian. June 21, 2008, Books. <https://www.theguardian.com/books/2008/jun/21/saturdayreviewsfeatres.guardianreview5> (accessed February 6, 2024).

Taylor, Shea. (2008). Interpreter of Maladies: A Rhetorical Practice Transmitting Cultural Knowledge. *Reason and Respect*. Vol.4, Issue 1. Article 2.

Tlostanova M.V. (2008). *От философии мультикультурализма к философии транскulturации*. Moscow: RUDN. 251 p.

Tolkachev S.P. (2013). Мультикультурализм в постколониальном пространстве и кросс-культурная английская литература. Знание. Понимание. Умение. http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/1/Tolkachev_Multiculturalism-Cross-cultural-Literature/ (accessed February 6, 2024)

Shevc'enko A.R., Nesmelove O.O. (2019). Два поколения, два восприятия: Образы в малой прозе Джумпы Лахири. *Филология и культура*. №3(57), 198-205.

Harehdasht, Hossein and Muhammad Atee, Leila Hajjari. (2018). Heirs of Ambivalence: The Study of the Identity Crisis of the Second-Generation Indian Americans in Jhumpa Lahiri's Interpreter of Maladies. *Internation Journal of Applied Linguistics&English Literature*. Vol.7, Issue 2.

Авторлар туралы мәлімет

Кокеева Дарига Молдағалиевна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: dariga.kokeeva@kaznu.edu.kz)

Искакова Зауре Ереновна – әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының аға оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz)

Урумова Тогжан Бақытқызы (автор-корреспондент) – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасының магистрі (Қазақстан, Алматы қ., e-mail: tokanaiurumova@gmail.com)

Information about authors

Kokeeva Dariga – Ph.D. candidate, head of the Middle East and South Asia Department of Al-Farabi Kazakh National University, (Almaty, Kazakhstan, e-mail: dariga.kokeeva@kaznu.edu.kz)

Iskakova Zaur – Senior lecturer at the Department of Middle East and South Asia of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: zaure.iskakova@kaznu.kz)

Urumova Togzhan (corresponding author) – Master of the Department of Middle East and South Asia of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: tokanaiurumova@gmail.com)

Келін түсті 5 наурыз 2024 жыл
Қабылданды 20 қараша 2024 жыл

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім Шығыс деректануы	Section 1 Oriental source studies	Раздел 1 Восточное источниковедение
<i>Сабитов Ж.М., Тулеубаева С.А.</i> Зубдат ал-фикра как источник по истории Кей-Кавуса II и Урбай-Хатун.....		4
<i>Қамбарбекова Ф.Ә., Қару Қ.А.</i> Қазақстан Республикасы ұлттық кітапханасы парсы тіліндегі қолжазбалар қорына жалпы шолу.....		13
<i>Kairanbayeva N., Shadkam Z., Tuyakbayev O.</i> Medicinal plants in medieval treatises: medicinal properties, application, description		25
2-бөлім Азия мен Африка елдерінің саясаты және халықаралық қатынастары	Section 2 Politics and international relations of Asian and African countries	Раздел 2 Политика и международные отношения стран Азии и Африки
<i>M. Tishehyar, Sh. Shirkhani</i> The Perspective of Transport Routes in Türkiye based on the SWOT Model.....		34
<i>Оспанов Н.М.</i> Американың БҰҰ-дағы Корей соғысының әскери тұтқындарын репатриациялау жөніндегі саясаты.....		54
<i>Duisen G.M., Aitzhanova D.A., Zhuzbayeva U.D.</i> Problems of integration and cooperation of Central Asian countries in time of geopolitical uncertainty.....		64
<i>Шарыпқазы Н., Нуржаева А.М.</i> Қытайдың аграрлық реформа саясатына талдау.....		71
3-бөлім Шығыс елдерінің тарихы және әдебиеті	Section 3 History and literature of the countries of the East	Раздел 3 История и литература стран Востока
<i>Kuatova Kh.R., Ashinova Zh.Ye.</i> The prospect of Japanese new digital technologies in a smart society		84
<i>Кокеева Д.М., Искакова З.Е., Урумова Т.Б.</i> Джумпа Лахиридің «Сырқаттар сыры» шығармасындағы екінші буын мигранттарының мәдени бірегейлік проблемалары		92

Мақаланың мазмұнына автор жауапты.
За содержание статей ответственность несет автор.